

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

Філософія

За редакцією
Л. Г. Дротянко, В. І. Онопрієнка, О. А. Матюхіної

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів*

Київ 2012

УДК 1 (075.8)
ББК Ю 09.7
Ф 561

Автори:

*Л. Г. Дротянко, О. А. Матюхіна, В. І. Онопрієнко,
В. І. Богдановський, Н. В. Іщук, У. П. Кошетар,
Л. І. Мокляк, Л. А. Ороховська, О. П. Полисаєв,
Е. Ф. Сластенко, Н. М. Сухова, А. М. Фоменко,
Р. А. Черноног, С. М. Ягодзінський*

Рецензенти:

В. В. Лях — д-р філос. наук, проф.
(Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України);

О. В. Александрова — д-р філос. наук, проф.
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Н. Г. Мозгова — д-р філос. наук, проф.
(Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова)

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-7610 від 10.08.2010)*

Філософія: підруч. / [Л. Г. Дротянко, О. А. Матюхіна, В. І. Онопрієнко та ін.]; за ред. Л. Г. Дротянко, В. І. Онопрієнко, О. А. Матюхіної. — К. : НАУ, 2012. — 348 с.

ISBN 978-966-598-670-6

У підручнику висвітлено основні періоди історії філософії, головні проблеми онтології, антропології, гносеології та соціальної філософії. У кожній з тем розміщено словник термінів, список літератури. Подано основні філософські напрями, течії, школи й погляди видатних філософів минулого і сучасності щодо всіх питань, які розглядаються під час вивчення курсу «Філософія».

Для студентів вищих навчальних закладів України.

(075.8)

09.7

УДК 1

ББК Ю

ISBN 978-966-598-670-6

© Дротянко Л. Г., Матюхіна О. А.,
Онопрієнко В. І. та ін., 2012
© НАУ, 2012

ЗМІСТ

Передмова	4
Тема 1. Філософія: коло проблем та роль у суспільстві.....	7
Тема 2. Антична філософія.....	30
Тема 3. Філософія Середньовіччя.....	55
Тема 4. Філософія Відродження.....	79
Тема 5. Філософія Нового часу.....	104
Тема 6. Німецька класична філософія. Марксистська філософія.....	133
Тема 7. західна філософія кінця XIX – XX ст.....	156
Тема 8. Історія української філософії.....	189
Тема 9. Діалектика як учення про розвиток.....	215
Тема 10. Філософське вчення про буття.....	238
Тема 11. Проблема людини у філософії.....	254
Тема 12. Свідомість: її походження та сутність.....	274
Тема 13. Пізнання та освоєння людиною світу.....	291
Тема 14. Предмет соціальної філософії.....	313
Тема 15. Суспільне виробництво як спосіб буття людини у культурі...328	
Тема 16. Політичне життя суспільства як філософська проблема.....	348
Тема 17. Філософія історії.....	364
Тема 18 Стратегія майбутнього.....	385

ПЕРЕДМОВА

Підручник з курсу “Філософія” підготовлений відповідно до навчальної та робочої навчальної програм. Його особливістю є те, що він розроблений за кредитно-модульною системою навчання, яка лежить в основі Болонської декларації щодо уніфікації вимог європейських країн до рівня підготовки фахівців у системі вищої освіти. У підручнику навчальний матеріал з філософії структурований на засадах *модульного принципу*, відповідно до якого виділені два навчальні модулі.

До *першого навчального модуля* увійшли теми, що складають вступний та історико-філософський матеріал, де розглядаються феномен духовності, сутність та історичні типи світогляду, причини зародження філософії й особливості її питань, специфіка осмислення філософських проблем в епохи Античності, Середньовіччя, Відродження, Нового часу, в класичній німецькій філософії XVIII-XIX століть та в сучасній неklasичній філософії; висвітлюються проблеми діалектики як теорії розвитку, буття, сутності людини та її свідомості, особливостей і засад пізнавальної діяльності.

Другий навчальний модуль обіймає собою теми, які висвітлюють специфіку філософського осмислення функціонування суспільства в діалектично-суперечливій єдності матеріальних і духовних засад. Тут розкриваються проблеми зародження суспільства, його структурування та історичної періодизації в його розвитку; сутності суспільного виробництва як способу виробництва самої людини через створення нею цінностей матеріальної та духовної культури; виникнення і законів функціонування політичної сфери; сенсу історії та рушійних сил суспільного розвитку; перспектив людської цивілізації.

У підручнику представлені основні філософські напрямки, течії, школи й точки зору видатних філософів минулого й сучасності щодо всіх проблем, які розглядаються у процесі вивчення курсу “Філософія”. Автори прагнули подавати їх неупереджено на основі застосування системного, компаративного, історичного методологічних принципів. Такий підхід до викладення

навчального матеріалу сприятиме виробленню студентами власної точки зору на відповідні проблеми, стимулюватиме розвиток їх критичних здібностей, уміння узагальнювати прочитане. Для всебічної характеристики кожної проблеми, що висвітлюється в курсі з філософії, залучається матеріал із суміжних гуманітарних та природничих наук.

Підручник *покликаний* надати студентам усіх спеціальностей допомогу при підготовці до *семінарських занять*, до *виконання модульних контрольних робіт*, до *вивчення матеріалу, що виносяться на самостійну роботу*, до *складання семестрового іспиту з філософії*.

При висвітленні навчального матеріалу на початку кожної теми сформульовані її мета, виділені ключові поняття, на які студентам слід звернути особливу увагу. Наприкінці кожної теми подано визначення її основних термінів, сформульовано питання й завдання для самоконтролю студентів, а також списки основної, додаткової літератури та першоджерел.

Ідея практичної спрямованості підручника пронизує всі його теми. Вона полягає в тому, щоб при роботі з підручником у студента формувалися навички самостійного мислення, здібності до прийняття рішень та їх реалізації у відповідних життєвих ситуаціях.

Компактність і стислість викладення в підручнику навчального матеріалу поєднується з достатньою повнотою розкриття тематики, чіткістю, ясністю та доступністю для його розуміння студентами.

Авторський колектив:

Передмова; тема 1 – Дротянко Л.Г., доктор філософських наук, професор (керівник авторського колективу);

Тема 2 – Матюхіна О.А., кандидат філософських наук, доцент (заступник керівника авторського колективу);

Тема 3 – Матюхіна О.А., Іщук Н.В., кандидат філософських наук;

Тема 4 – Мокляк Л.І., доцент НАУ, Кошетар У.П., кандидат історичних наук;

Тема 5 – Скиба О.П., кандидат філософських наук, доцент; Ченбай Н.А. кандидат філософських наук, доцент.,

- Тема 6** – Онопрієнко В.І., доктор філософських наук, професор;
Тема 7 – Фоменко А.М., кандидат філософських наук, доцент;
Тема 8 – Мокляк Л.І., Сухова Н.М., кандидат філософських наук,
доцент;
Тема 9 - Сластенко Є.Ф., кандидат філософських наук,
професор НАУ, Ягодзінський С.М., кандидат філософських наук;
Тема 10 – Дротянко Л.Г.
Тема 11 – Дротянко Л.Г., Матюхіна О.А.;
Тема 12 – Онопрієнко В.І.;
Тема 13 – Сластенко Є.Ф., Ягодзінський С.М.;
Тема 14 – Черноног Р.А., кандидат філософських наук, доцент;
Тема 15 – Дротянко Л.Г., Матюхіна О.А.;
Тема 16 – Абисова М.А., кандидат філософських наук, доцент;
Ороховська Л.А.; кандидат філософських наук;
Тема 17 – Ороховська Л.А.;
Тема 18 – Дротянко Л.Г.

ФІЛОСОФІЯ: КОЛО ЇЇ ПРОБЛЕМ І РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

*Філософія... утворює і формує дух,
упорядковує життя, керує діями,
вказує, що треба робити і чого не
треба робити; вона сидить біля
керма і проводить судно через
небезпеку хвиль...*

Цицерон

*Метою даної теми є: ввести студентів у предмет філософії, встановити відмінність філософського знання від наукового та повсякденного, показати особливості *філософських* питань і проблем порівняно з *іншими формами* духовної культури. Досягненню мети сприятиме пояснення ключових понять, які характеризують своєрідність філософського мислення: *духовність, світ, світогляд, філософія, культура*. Це впливає зі змісту сучасної філософії, в центрі якої – людина як особистість.*

Поняття світогляду та його історичні типи: міфологічний, релігійний, філософський

Кожна навчальна дисципліна має чітко окреслений предмет, яким виступає певний фрагмент дійсності, що підлягає вивченню. У вищих навчальних закладах навчальні дисципліни дають уявлення про досягнення відповідних наук. На відміну від конкретних природничих, гуманітарних чи технічних наук, які досліджують *конкретні* закономірності існування певних природних, суспільних чи технічних систем, філософія розглядає не окремі явища чи їх властивості, а прагне охопити світ як ціле. Причому її цікавить світ не сам по собі, а через відношення до нього людини як суспільної істоти в контексті певного історичного періоду і конкретної культури. Філософські питання апелюють до *духовності* людини і суспільства. Що ж таке духовність? Нерідко під нею розуміють

релігійність. Але чи можна ототожнювати духовність і релігійність людини? Чи можна говорити, що не віруюча людина не має духовності?

Уявлення про духовність можна отримати через розгляд феномена *психокультури*, яка формується в процесі життєдіяльності кожної людини, що живе в певному суспільстві з певною культурою і задається питаннями: для чого жити? для чого вчитися? для чого заробляти гроші? для чого робити кар'єру? і т. ін. Питання є спільними для всіх, а до відповідей на них кожна людина повинна прийти особисто, адже кожна людина по-своєму інтегрує різні компоненти свого «зовнішнього» і «внутрішнього» життя у певну єдність. Ці питання “для чого?” і відповіді на них у своїй єдності складають фундамент духовності кожної особистості. Отже, духовність не можна зводити до релігійності, оскільки це явище більш широке й глибоке. Воно торкається всіх сторін людського життя: виробничої, побутової, політичної, правової, наукової, моральної, релігійної, естетичної.

Видатний сучасний український філософ, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка С.Б.Кримський класифікував усі питання, якими переймається людство протягом своєї історії, і виділив такі три групи:

- питання, на які можна дати однозначну відповідь (наприклад: чому йде дощ? чому на зміну ночі приходить день? що таке психіка? і т.д.). На них відповідає наука;

- питання, на які неможливо дати відповіді в загальній формі (наприклад: що таке дружба? що таке кохання? у чому полягає щастя людини? й подібні до них). Це особисті питання і на них відповідають література та мистецтво;

- питання, на які принципово не можна дати відповіді навіть за все життя (наприклад: у чому полягає сенс життя? чи можна досягти особистого безсмертя? і т. д.). Це так звані сенсожиттєві питання, на які людина дає відповідь у пограничних життєвих ситуаціях, коли вона опиняється перед вибором: бути чи не бути? якою бути? що краще: смерть чи ганьба? Тобто це питання про власну присутність у світі, коли людина прагне зазирнути в саму себе, в найпотаємніші глибини своєї душі.

С.Б.Кримський вважає, що саме *третья* група питань і пошуки відповідей на них, що вимагають напруженої роботи розуму й душі

особистості щодо формування свого “внутрішнього світу”, складає зону людської духовності. Це є пошук шляху людини до самої себе. Саме тут починається робота філософії.

Слово “філософія” складається з двох слів: *філео* – люблю і *софія* – мудрість. Проте вже Піфагор, який упровадив його ще в VI ст. до н.е., розумів під цим словом не стільки любов до мудрості, скільки любов до пошуку істини. Саме тому в Стародавній Греції філософія зароджується як теоретична система знань, яка є спробою відповісти на питання про походження і єдність світу, його кінечність та безкінечність, принципи будови, про життя і смерть, сенс буття людини й суспільства, про походження, сутність людини та її місце у світобудові, чи знає людина саму себе й наскільки знає та багато інших. Причому цими питаннями люди не переймаються в повсякденному житті, коли займаються пошуками хліба насущного, оскільки повсякденність “вуальне” дійсність, а філософія має своїм завданням зняти цю вуаль і виявити справжні відносини реального світу, тобто, образно кажучи, “зняти іржу з повсякденності” (С.Б.Кримський). Ці питання постійно відтворюються на різних етапах історії людства, торкаючись бездонних глибин людського життя.

Але самі ці питання сформувалися задовго до виникнення філософії ще в первісному суспільстві, коли люди прагнули якось пояснити світ природи та виявити свої стосунки з ним. Отже, від самого зародження людства зазначені вище питання поставали як *світоглядні*.

Що ж таке світогляд і які його складові? Коли та як він формується? Який має характер і від чого залежить? Чи змінюється з розвитком суспільства? Якщо так, то від чим зумовлені ці зміни? При пошуках відповідей на ці та інші питання стосовно сутності світогляду необхідно враховувати, що світогляд притаманний лише суспільній людині. Він формується впродовж усього її життя під впливом певних зовнішніх умов. Слово “*світогляд*” складається зі слів “світ” і “погляд”, але його не можна тлумачити лише як “погляд на світ”. Якби це було так, то у людей, що живуть в один і той же час, в одному й тому ж місці, мають приблизно однаковий рівень знань, був би однаковий світогляд. Насправді це не так. Чому?

Немовля від народження не має свідомості, воно народжується лише із *здатністю до мислення, мовлення, почуттів, волі, творчості, діяльності*, які виступають як *сутнісні сили людини*. Зазначені здібності можуть сформуватися тільки у процесі соціалізації індивіда внаслідок освоєння ним усього поля людської культури. Вже з перших кроків життя дитини її оточують батьки й інша рідня, речі домашнього вжитку, іграшки. Їй співають колискові, розказують казки, пестять, посміхаються тощо. Так людське дитя потрапляє в світ культури, яка включає в себе матеріальні й духовні цінності, а також відносини між людьми з приводу них. Уся сукупність суспільних відносин (вербальних і невербальних) складає процес спілкування, до якого залучається немовля. Спочатку воно освоює навколишній світ через органи чуття, розрізняючи речі на смак, голоси рідних, а потім і кольори та інші зовнішні властивості речей і явищ.

Маленька дитина активно освоює світ, що її оточує, і згодом починає вирізняти себе з нього, протиставляти себе іншим людям і не просто повторювати вимовлені іншими людьми слова, а говорити осмислено, ідентифікуючи різні речі. Коли дитина починає виділяти себе як “Я”, до чуттєвого сприйняття речей та явищ долучається раціональне освоєння нею дійсності. Коли їй розказують казки, вона починає розрізняти добро і зло, співпереживати казковим героям, засвоюючи таким чином ази моральності. І хоча діти сприймають казковий світ як справжній, це допомагає їм у подальшому житті вчитися розрізняти добрі і погані вчинки оточуючих людей, набувати життєвого досвіду. Діти зростають у різних матеріальних і духовних умовах, їм доступні різні цінності суспільства, вони мають різну психіку, яка впливає на формування характеру, а тому у різних дітей по-різному формується світовідчуття та світорозуміння, які в своїй єдності складають фундамент світогляду.

Світогляд – це складне суспільне явище, невід’ємними елементами якого є почуття, емоції, переживання, знання, воля (готовність до певних дій), переконання, цілі, мрії, надії, віра, вірування, ілюзії, сподівання, ідеали і т.д., що складаються у процесі життєдіяльності людей під безпосереднім впливом їх матеріальних і духовних умов життя. Причому ці складові світогляду не нав’язуються дитині ззовні, а активно формуються

самою маленькою людиною, яка прагне до самостійності, виражаючи це прагнення словами: “Я сам (сама)”. Названі елементи світогляду неможливо відділити один від одного, тому світогляд називають сплавом цих компонентів.

Світогляд відіграє вирішальну роль у житті людини, дозволяючи їй орієнтуватися в оточуючому світі. Визначний український філософ – академік В.І.Шинкарук дав досить влучне визначення світогляду. Він говорив: “Світогляд – це форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює оточуючу дійсність як світ свого буття, а також визначає своє місце в ньому”. У даному визначенні фокусується увага на *активності* людини, її здатності до творчого, осмисленого відношення до світу, його освоєння відповідно до своїх уподобань, цілей, сенсожиттєвих орієнтирів. Світогляду кожної людини притаманні як індивідуальні, так і суспільні характеристики, оскільки в процесі освоєння культури суспільства вона “привласнює” (засвоює) суспільні знання, моральні та правові норми поведінки, політичні, естетичні, релігійні й інші цінності.

Світогляд має історичний характер. Протягом історії людства він пройшов три історичні етапи, яким відповідають наступні історичні типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський.

Міфологічний світогляд (*міф* – сказання про діяння героїв і богів) був притаманний первіснообщинному суспільству. Він ґрунтувався на *тотемізмі* (вірі членів роду в надприродний зв’язок даної родової групи з якоюсь твариною, рослиною тощо, які вважалися прародичами і служили об’єктом поклоніння для даного роду). Проте *тотемізм* і *міфологічний світогляд* не можна ототожнювати, бо останній лише здійснюється через тотемізм, виступаючи формою духовно-практичного освоєння світу. Міфологічний світогляд поділяє світ на *видимий* (у ньому живуть люди) та *невидимий* (у ньому живуть герої та боги), розчиняючи людей у природі. Це був початок історії духу, становлення духовності людини, яка вже не просто добувала засоби для існування, а мала потребу у виробленні духовних цінностей.

Міфологічна свідомість виникає й розвивається в період збирання та мисливства, ще до землеробства й скотарства, коли головною продуктивною силою, що перетворювала природу,

виступала сила первісного колективу. А тому мислення первісних людей спиралося на принципи доцільності. Міфи є результатом стихійно сформованої колективної, родо-племенної свідомості, яка була наслідком тривалого панування сил природи над людьми. І лише в умовах землеробства, коли освоювалися родючість землі та сили тварин, людина піднімалася до усвідомлення сили об'єктивних закономірностей природи. Міфологічний світогляд – це не продукт невігластва. Він поставив такі питання, якими людство переймається й у наш час: про походження світу й людини; про хаос і космос; про конечність та нескінченність світу і т. п. Проте вони були поставлені у формі міфу.

Перехід до *релігійного* світогляду ознаменований тим, що через виникнення та розвиток виробництва людина виділилася з природи, почала протиставляти себе природі. У свою чергу, процес виробництва (обробіток землі, скотарство, початок ремісництва) вимагає знання законів природи й веде до розмежування *природного* та *надприродного* у свідомості людей. Більш високий рівень розвитку суспільства породжує новий тип залежності: якщо у первісному суспільстві існувала залежність людей від природи, то процес виробництва зумовлює майнову нерівність людей і формує залежність людини від людини.

В цих умовах не природні, а суспільні сили стають ворожими людині. Розпадаються родові відносини, виникають племена, міф утрачає зв'язок із своєю основою і розпадається на релігію й мистецтво (епос, сказання, билини тощо). Так виникала первісна релігія, яка мала форму багатобожжя, коли герої перетворюються на богів. Це була перша, перехідна форма релігії. А в умовах рабовласницького суспільства у свідомості рабів світ роздвоюється на світ зла й несправедливості та світ добра, в якому можна врятуватися шляхом певного способу дії (молитви, терпіння і т.п.). Релігійний світогляд виникає на основі ідеї спасіння і виступає “духом бездушних порядків” (В.І.Шинкарук). На своїй власній основі почали формуватися основні світові релігії – християнство, буддизм, а пізніше – іслам.

Вперше у людській історії релігійний світогляд породжує ідею свободи, розмикає коло постійного повернення до попередніх станів. Суспільна історія постала як лінійний процес у єдності минулого, теперішнього та майбутнього, у той час як міфологічний

світогляд був обернений у минуле, відшукуючи пращурів у природі. У рабовласницькому суспільстві індивідуальна свідомість виділяє людину з роду, породжує самосвідомість, здатність почувати себе як вільну істоту, а також ідею сенсу власного життя. Проте пошуки сенсу життя лежать не в реальному світі, а в нереальному житті, бо *цей* світ є для раба світом зла й несправедливості. Саме тому з'являється ідея позбавлення від зла у потойбічному світі.

Філософський світогляд почав формуватися майже одночасно з релігійним, проте він мав інше підґрунтя. Основою виникнення філософського світогляду була потреба в знаннях про природні явища, з якими люди мали справу в процесі виробництва. Необхідно було виявляти конкретні властивості предметів природи з метою задоволення повсякденних потреб, що вело до узагальнень і утворення абстрактних понять, через які й відбувалося формування протонауки, яка закладала підвалини інтелектуального осягнення навколишнього світу. Найважливішою рисою нового типу знання був *сумнів* у правильності існуючих знань, які приймалися як постулати. Критичне їх переосмислення породжувало нові запитання і спонукало до пошуку відповідей на них. Так зароджувався філософський світогляд, який інакше, ніж міфологічний та релігійний, пояснював походження світу, людини, суспільства, феномен життя й смерті та інші природні і соціальні явища.

Специфіка філософського світогляду. Основне питання філософії

Філософський світогляд бере свій початок у міфології, яка першою, як уже говорилося вище, поставила світоглядні питання й давала відповіді на них у формі міфу, сказання, епосу, казок, легенд тощо, які передавалися від покоління до покоління й приймалися на віру. Філософія ж пішла протилежним шляхом, поставивши світоглядні питання під контроль розуму, обравши метою раціональне пояснення світобудови. Вона не задовольняється чуттєво-емоційними формами знання, а прагне до

аргументованого обґрунтування своїх положень, які мають теоретичну форму.

Загальновизнаним є положення, що філософія як *теоретична система знань* про світ і людину зародилася в Стародавній Греції в VI ст. до н.е., хоча на Стародавньому Сході – в Індії, Китаї, Вавилоні, Єгипті – у той же час чи й раніше теж існували вчення, які зараховуються до філософських. Чим це можна пояснити? Справа в тому, що, як зазначає німецький філософ XX століття К.Ясперс, всі інші елементи давньогрецької культури – вірування і релігійні культи, різні ремесла, технічні засоби, політичні інститути, військові організації тощо – мали аналоги у названих народів, а філософія як *раціональна модель знання* належить еллінському генію.

К.Ясперс у своїй праці «Сенс і призначення історії» увів поняття «осьовий час», яким позначив період (приблизно 500 років) всесвітньої історії від 800-го до 200-го років до н.е., коли майже одночасно в різних куточках земної кулі відбувалося багато схожих і разом з тим незвичайних подій. Найважливішими він назвав наступні: в Китаї тоді жили Конфуцій і Лао-Цзи, виникли всі напрямки китайської філософії; в Індії виникли Упанішади, жив Будда; в Ірані Заратустра вчив про боротьбу добра зі злом; у Палестині виступали пророки Ілія, Ісайя, Ієремія і Второісайя; у Греції – це час Гомера, філософів Парменіда, Геракліта, Платона й інших, Фукідіда, Архімеда тощо. Давньогрецька філософія була породженням саме «осьового часу» всесвітньої історії і кардинально відрізнялася від філософських роздумів мислителів Стародавнього Сходу. Філософія в країнах Стародавнього Сходу була скоріше способом життя, ніж раціонально обґрунтованою системою теоретичних знань. Не випадково філософські школи Стародавніх Індії й Китаю називають одночасно й релігійними (зокрема, релігієзнавці).

Давньогрецькій філософії, на відміну від давньоіндійської і давньокитайської, були притаманні три визначальні риси: *динамізм, критицизм та раціоналізм*. Протягом досить короткого історичного проміжку вона здійснила величезну еволюцію, вершиною якої була творчість Платона та Арістотеля. Їх праці стали взірцем для подальшого розвитку філософії. Вони зазначали, що філософія не розглядає практичних питань. “Усі інші науки є

більш необхідними, але кращої немає жодної”, – писав Арістотель про філософію. Саме таке розуміння філософії дає нам можливість окреслити її сучасний зміст.

Філософія прагне охопити світ як цілісність у єдності різнорідних його частин. Саме тому філософські питання мають граничний характер: у чому полягає сутність світу? якими є його перші й останні принципи? завдяки чому світ єдиний? що таке людина? у чому сенс її життя? та інші, подібні за характером до перерахованих.

Займаючись обґрунтуванням світоглядних проблем, філософія виступає формою теоретичного розвитку самого світогляду, робить його теоретично усвідомленим. Це можна продемонструвати на наступному прикладі. Кожна людина у повсякденному житті користується поняттям “причина”, проте далеко не кожна може пояснити, що таке причина. Для цього треба теоретично виявити сутність причини й причинності. Це і є сфера знань філософії. Те ж саме можна сказати про поняття “рух”, “форма”, “зміст”, “дійсність” і т.п.

У людини є потреба охопити у своєму мисленні весь світ і зрозуміти зв’язки між різними його частинами. Звідки виникає у людей таке прагнення? Основною причиною є те, що інакше людина виявляється самотньою у світі, що викликає у неї розгубленість, страх перед світом, втрату душевного спокою. Навпаки, розуміння єдності світу, своє власної органічної присутності в ньому, зв’язку з іншими людьми допомагає людині з надією та оптимізмом дивитись у майбутнє, реалізовувати свої мрії, ставити перед собою мету, формувати ідеали, осмислювати сенс свого життя, відшукувати гармонію зі світом, відбирати адекватні засоби для їх реалізації. Тобто філософія сприяє виробленню у людей відповідного типу світогляду – *філософського*. Від попередніх історичних типів – міфологічного та релігійного – він відрізняється перш за все тим, що людина не приймає на віру ті чи інші знання, а здатна поставити їх істинність під контроль розуму, критично аналізуючи їх, піддаючи сумніву. Саме *сумнів* постає *інваріантом філософського мислення* в будь-який історичний період.

Філософія охоплює світ у його всезагальних характеристиках і тому формує специфічні для неї всезагальні поняття, які

називаються *категоріями*. Філософський світогляд оперує такими категоріями, як “світ”, “людина”, “природа”, “буття”, “суще”, “свідомість”, “мислення”, “матерія”, “субстанція”, “рух”, “простір”, “час” і багато інших. Це світоглядні категорії, які допомагають людині правильно орієнтуватися у світі, освоювати його, творити речі і явища матеріальної та духовної культури, формувати власні уявлення про Істину, Добро, Красу, Справедливість тощо, узгоджувати свої уявлення про світ із думками інших людей, шукати шляхи гармонізації індивідуального й суспільного життя. При цьому філософія спирається на досягнення природничих, соціально-гуманітарних та технічних наук, узагальнюючи їх відкриття.

Із зазначеного випливає, що основною проблемою, вирішенням якої займається філософія, є проблема “людина – світ”, тобто проблема теоретичного осягнення світу людиною, виявлення свого місця в ньому та перспектив свого життя. Саме поняття “*світ*” у філософії теж розглядається специфічно. *По-перше*, світ – це Космос або Всесвіт, в якому перебуває людина. *По-друге*, світ – це суспільство, представником і творцем якого виступає людина. *По-третє*, світ – це духовний стан людини – її почуття, емоції, переживання, знання, переконання, мрії, сподівання; моральні, політичні, правові принципи, якими вона керується у своєму житті; релігійні вірування, естетичні смаки та уподобання; ідеали тощо. Тому філософи говорять, що не лише людина є частиною світу, але і вміщує в собі цілий світ.

У філософії роздуми про світ ґрунтуються на виявленні місця людини у світі: як у природному, так і в суспільному. Хоча питання про людину й оточуючий її світ вивчається багатьма науками, проте лише філософія досліджує відношення *людини* до світу як *мислячої* істоти. Тому філософія приділяє значну увагу вивченню і поясненню проблем походження та сутності свідомості, мислення, розуму, причин їх виникнення і джерел розвитку, виясненню їх функцій у життєдіяльності людини. На цій підставі філософія виробляє певні рекомендації, методологічні принципи та орієнтири для пізнання й практичної діяльності людей.

Різні філософи та філософські напрямки по-різному вирішують проблему *відношення людини до світу*, але спільним залишається те, що вони вирішують її *специфічно філософськими засобами*.

Тобто всі філософи займаються не частковим, а цілим, прагнучи кожне конкретне явище підвести під всезагальні поняття філософії і користуються для цього не конкретними методами, а специфічним філософським інструментарієм – відповідним способом мислення – *діалектичним* чи *метафізичним*.

“Діалектика” у перекладі з давньогрецької мови означає *суперечку, суперечність*. У філософії вона є способом осягнення предметів і явищ у їх органічному зв’язку, взаємозалежності, у постійних змінах, у переходах одне в одне. Діалектичний спосіб мислення розглядає світ як цілісний процес у його суперечливому розвитку. Термін “діалектика” вперше у філософії застосував Сократ. У нього діалектика виступала як ефективний метод ведення суперечки з метою виявлення істини через зіткнення протилежних точок зору. Німецький філософ Г.Гегель розробив діалектику як метод відшукування протилежних сторін і встановленні суперечностей між ними у самій дійсності. Проте під дійсністю він розумів лише мислення. К.Маркс і Ф.Енгельс пізніше показали, що в діалектиці ідей, понять Г.Гегель геніально *вгадав* діалектику речей. Самі ж вони розглядали діалектику як учення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, яке виражається у системі категорій і законів.

Метафізика у перекладі з давньогрецької мови означає буквально *після фізики*. А фізикою (*фізис*) називали науки про природу. Метафізикою Андронік Родоський (систематизатор творів Арістотеля) у I ст. до н.е. назвав твори Арістотеля про “буття саме по собі”, про його причини та перші й останні принципи. Пізніше, у XIX ст., терміном “метафізика” Г.Гегель назвав *догматичний спосіб* осягнення світу, тобто розуміння його як незмінної, статичної, однозначної системи, який був притаманний філософії Нового часу (XVII-XVIII ст.), вважаючи його *протилежним* до діалектики. Для *метафізичного способу мислення* речі та їх мислене відображення є завжди незмінними, нерухомими, тотожними собі. Метафізика не охоплює всезагальних зв’язків між речами та явищами, не розглядає їх взаємної зумовленості. Метафізичне мислення розуміє рух лише як просте переміщення речей у просторі, що відбувається по колу або по прямій лінії. Як метод наукового пізнання метафізика відіграла важливу роль у

становленні класичного природознавства в XVII-XVIII ст. Проте для філософських узагальнень цей спосіб мислення є непридатним.

Схематично протилежність діалектики й метафізики як способів осягнення світу можна показати наступною таблицею:

	Діалектика	Метафізика
Речі	Змінні, перебувають у зв'язку та розвитку	Незмінні, ізольовані одна від одної
Джерело руху	Внутрішня суперечність	Поштовх ззовні
Механізм руху	Стрибок	Поступальність
Спрямованість руху	По спіралі, що піднімається вгору	По колу або по прямій лінії
Світ у цілому	Процес	Стан
Поняття	Змінні, взаємозв'язані, тотожно-протилежні	Незмінні, ізольовані одне від одного, несуперечливі

Філософія у своєму розвитку пройшла довгий шлях, проте основна проблема, вирішенням якої вона займається і яка зв'язана з поясненням відношення людини до світу та виявленням її місця у ньому, пронизує всю її історію. Дослідження цієї проблеми породжувало й продовжує породжувати багато питань, серед яких завжди виділяють *основне*. В давньогрецькій філософії *Сократ* сформулював основне питання так: “*Пізнай самого себе*”. У Новий час французький філософ *К.Гельвецій* вважав за основне питання філософії питання *про шляхи досягнення людьми щастя*. У класичній німецькій філософії *І.Кант* як основні розглядав три питання:

1. *Що я можу знати?*
2. *Що я повинен робити?*
3. *На що я можу сподіватися?*

Пізніше він говорив, що всі ці питання можна звести до одного: *що таке людина?* Марксистська філософія в особі *Ф.Енгельса* основним питанням філософії вважала питання *про відношення мислення до буття; духу до природи; свідомості до матерії*. Це не різні питання, а історично трансформоване питання: як відноситься людське мислення до предметної дійсності? Причому *Ф.Енгельс*

розглянув це питання з двох сторін – *онтологічної* (онтос – буття) та *гносеологічної* (гнозис – знання).

Онтологічна сторона основного питання філософії сформульована так: *що було первинним – матерія чи свідомість?* Філософи, які вважали первинною матерію, природу, буття, утворили табір матеріалізму, а ті, що за первинне брали духовне начало (світовий дух, абсолютну ідею, людську свідомість тощо), а матерію вважали вторинною, похідною, склали табір *ідеалізму*. У свою чергу, ідеалізм поділяється на *об'єктивний* та *суб'єктивний*. Об'єктивний ідеалізм бере за первинне духовний початок, який не залежить від свідомості і волі людини (світову волю, світову душу, світовий розум, абсолютну ідею, Божественний розум тощо). Суб'єктивний ідеалізм вважає первинними відчуття, свідомість, волю, почуття окремої людини (суб'єкта). Окрім ідеалістів і матеріалістів, існує нечисленна група філософів, які вважають, що матеріальне і духовне незалежні одне від одного. Вони називаються *дуалістами* (ду означає два).

Гносеологічна сторона основного питання філософії формулюється так: *чи можна за допомогою свідомості правильно пізнавати об'єктивний (не залежний від людського мислення) світ?* Більшість філософів визнають здатність людського мислення пізнавати оточуючий світ. Проте визнання пізнаваності світу у матеріалістів та ідеалістів принципово різниться. *Матеріалісти* вбачають у пізнанні відображення у людській свідомості реально існуючого світу, незалежного від свідомості. *Ідеалісти* ж розуміють процес пізнання або як комбінування людською свідомістю чуттєвих даних (суб'єктивний ідеалізм), або як чисто логічний процес отримання нових умовиводів із уже відомих аксіом (об'єктивний ідеалізм).

Але є група філософів, які заперечують можливість пізнання людиною світу за допомогою відчуттів і мислення. Їх називають *агностиками*, а представлену ними філософську течію – *агностицизмом*. Агностицизм не можна розглядати спрощено, як течію, що заперечує сам факт існування пізнання. Річ у тім, що з пізнавальною діяльністю людина стикається у своєму повсякденному житті, тому заперечувати цей факт абсурдно. Отже, в агностицизмі ставиться питання про *можливість* пізнання, про те, *чим* є пізнання стосовно до об'єктивної дійсності. Детальніше

проблема пізнання буде розглянута у темі “Пізнання та освоєння світу”.

У ХХ ст. були спроби інакше сформулювати основне питання філософії. Зокрема, французький філософ *А.Камю* за основне взяв питання: *варте чи не варте життя того, щоб його прожити?* Тобто основним питанням виступає питання про сенс людського життя. Можна називати й інші спроби сформулювати основне питання філософії. Але якщо проаналізувати кожен із названих точок зору на цю проблему, то можна побачити, що найбільш загальним є формулювання основного питання філософії Ф.Енгельсом. Адже питання про самопізнання, про сутність людини і її щастя, про сенс її життя – це більш вузькі питання, які виступають частковим випадком питання: *як відноситься наше мислення до світу* (природного, суспільного, духовного світу людини)?

Філософія у системі культури. Функції філософії

Про роль і місце філософії в житті людини і суспільства говорить такий феномен як культура. Розглянувши її сутність та структурні компоненти, можна показати місце в ній філософії як однієї з компонентів культури. Слово *культура* у перекладі з латинської мови означає *обробіток, виховання, освіта, розвиток*. У латинській транскрипції слово “*cultura*” за своїм значенням протистоїть слову “*natura*”. “Культурне” розуміється як “штучне”, а культура виступає *штучним* (неприродним), створеним самою людиною, середовищем її життя. У сучасній філософській літературі *під культурою розуміють систему надбіологічних форм людської життєдіяльності, які історично розвиваються і забезпечують відтворення та зміни усіх сфер суспільного життя*. Культура є *способом організації людського життя у природі*. Іншими словами можна сказати, що культура – це процес виробництва, споживання, передачі від покоління до покоління матеріальних та духовних цінностей, який характеризує поступальність суспільного розвитку.

З розвитком людства термін “культура” змінював своє значення. Спочатку він означав обробіток людиною землі, а пізніше його значення було розширене, оскільки ним стали позначати процеси й результати обробітку природних матеріалів у різних ремеслах, а потім і процеси виховання та навчання людини. У цьому розширеному значенні термін “культура” вперше вжив римський філософ Марк Туллій Ціцерон у трактаті “Тускуланські рукописи” (45 р. до н.е.), застосувавши слово “обробіток” у переносному значенні – як обробіток людського розуму у процесі виховання та навчання.

Дальші зміни змісту цього терміна був зв’язаний з його розповсюдженням на все штучно створене людиною, на противагу природному. У такому значенні термін “культура” пронизує всі форми і сфери людської життєдіяльності. У суспільному житті немає жодного феномену, який би був ізольованим від впливу культури, не ніс би відбитки цього впливу. З розвитком суспільства виникають усе нові види діяльності людей, які охоплюються терміном “культура”, що призводить до зміни його значення.

Культура – це не просто набір, сукупність матеріальних і духовних цінностей. Культура є цілісною системою, в якій кожен її елемент тісно зв’язаний з іншими. Елементами культури є: виробництво, побут, техніка, політика, право, мораль, наука, філософія, релігія, мистецтво та інші. Вони впливають один на одного і на повсякденне життя людей. Кожна людина протягом життя певною мірою включена в усі ці види культури. Суспільство є цілісним соціально-культурним організмом, у якому різні види діяльності людей – матеріальної й духовної – забезпечують відтворення і розвиток кожного його елемента та зв’язків між ними в історичному процесі.

Системоутворюючим фактором різноманітних культурних феноменів виступають *граничні засади культури*, які представлені *світоглядними універсаліями* або *категоріями культури*. У своєму взаємозв’язку вони формують цілісний узагальнений образ людського світу. Світоглядні універсалії – це категорії, які акумулюють історично накопичений суспільний досвід. Саме через них людина переживає, осмислює та оцінює світ і своє місце в ньому. Вони допомагають людям структурувати і систематизувати свій власний та суспільний досвід. До таких універсалій

відносяться категорії “людина”, “суспільство”, “свідомість”, “знання”, “добро”, “зло”, “віра”, “надія”, “обов’язок”, “честь”, “гідність”, “совість”, “свобода”, “краса” та інші, які пронизують усі сфери суспільного життя.

Будучи одним з елементів культури, філософія разом з тим здійснює рефлексію над ними і над світоглядними універсальностями, що їх репрезентують. Як уже говорилося, філософія виробляє власні *категорії*, через які й осмислює всі елементи культури. Так, наприклад, філософська система Г.Гегеля включала в себе філософію природи, філософію історії, філософію політики, філософію права, філософію моралі, філософію мистецтва, філософію релігії, тобто охоплювала світ людського життя, культури в їхній багатогранності, різноманітності. Сучасна філософія по-новому осмислює традиційні феномени культури, а також нові її прояви, породжені сучасним рівнем виробництва, науки та техніки. Зокрема, це стосується таких феноменів, як *глобальні проблеми людства, інформатизація й комп’ютеризація суспільства, глобалізаційні процеси* та їх наслідки тощо. Філософія відіграє інтегруючу роль у системі культури. З цієї ролі випливають *функції*, які філософія виконує у суспільстві.

До основних функцій філософії відносяться: *світоглядна, гносеологічна, методологічна, аксіологічна, праксеологічна* (хоча у різних філософських джерелах можна зустріти й інші функції).

Світоглядна функція полягає у тому, що філософія, озброюючи людину узагальненими знаннями про світ, його походження, причини його цілісності, безконечності, про саму людину, її місце у світі, здійснює вплив на формування життєвих принципів і настанов людини, на усвідомлення нею мети і сенсу свого життя, на вироблення її відношення до природи, до інших людей та до самої себе. Тобто філософія у певний спосіб орієнтує людину в її життєдіяльності, допомагає активно і творчо підходити до вирішення складних суспільних та особистих проблем, свідомо виробляти і втілювати свої ідеали. Філософія сприяє розпредмеченню (освоєнню) людиною всього поля культури, виробленої людством. Тим самим філософія виступає теоретичною основою духовно-практичного освоєння людиною світу.

Філософія не лише впливає на формування світогляду людини, але й вивчає сутність світогляду як суспільного феномену, виявляє

фундаментальні характеристики світогляду певної історичної епохи, певного народу, тієї чи іншої соціальної групи тощо. Філософія виробляє світоглядні категорії “світ”, “буття”, “рух”, “простір”, “час”, “абсолют” і т. п., через які здійснює рефлексію над різними компонентами культури, генеруючи нові світоглядні ідеї. Наприклад, осмислення світу Парменідом і Зеноном у V ст. до н.е. привело до введення ними нової філософської категорії – “буття” та до виявлення суперечностей у тодішньому розумінні категорій “рух”, “ціле”, “частина”, “множинність”. Некласична західна філософія XX ст. дала поштовх до переосмислення сутності і структури свідомості. Зокрема, З.Фрейд запровадив у філософію категорію “несвідоме”, виявивши специфічність її змісту стосовно до категорії “свідомість”. Подібними прикладами наповнений увесь історичний шлях, пройдений філософією.

Гносеологічна функція філософії виявляється в тому, що філософія відповідає на питання про *можливості пізнання* світу, про *межі* цього пізнання, про сутність *істини*, про *об’єкт* і *суб’єкт* пізнання, про *ступені, рівні* та *форми* пізнання, про *закономірності* пізнавального процесу, про *шляхи* і *засоби* досягнення істини, про *способи перевірки істинності* знань, про сутність та роль *практики* у процесі пізнання тощо.

Філософське пізнання ґрунтується на узагальненні результатів наукового, політичного, правового, морального, релігійного, естетичного осягнення людиною дійсності. Наслідком такого узагальнення є виявлення філософією рушійних сил, механізмів та напрямків руху людського мислення до істини, способів подолання оманливого знання. Філософія також розробляє *всезагальні принципи* пізнавального процесу, встановлюючи специфіку відношення людської свідомості до оточуючого світу. У процесі пізнання людям доводиться долати масу труднощів, які обумовлені опосередкованим характером пізнавальної діяльності, адже пізнання здійснюється людьми, які мають різний світогляд, різні потреби та інтереси, різні цілі, настанови, життєві принципи тощо. Тому й процес пізнання може породжувати або *гносеологічний оптимізм*, що ґрунтується на вірі в силу людського розуму до пізнання дійсності, або *гносеологічний песимізм*, викликаний зневірою, сумнівами у здатності розуму пізнавати сутність речей і явищ. Отже, філософське знання перетворюється на всезагальний

метод пізнання дійсності, який застосовується в усіх конкретних видах пізнавальної діяльності.

Методологічна функція філософії впливає зі специфіки філософського знання. *Методологія* у найширшому значенні цього слова означає вчення про методи, а також систему основоположних принципів, які визначають шляхи та способи пізнавальної діяльності людини. *Філософська* методологія ґрунтується на виробленні *філософського методу* осягнення світу. Ним виступає система принципів, законів і категорій філософії, яка застосовується у кожній конкретній науці, а також при дослідженні різних явищ матеріальної й духовної культури. Філософськими методами на різних історичних етапах розвитку філософії були *діалектика* і *метафізика*. Як уже зазначалося, діалектика досліджує речі та явища в їх розвитку і взаємозв'язках. Метафізика ж вивчає речі ізольовано одна від одної, а рух – як механічне переміщення речей у просторі.

Разом з тим філософська методологія є вченням про методи пізнання: про їх походження, класифікацію за певними критеріями, межі застосування у тому чи іншому конкретному дослідженні. Філософія також допомагає знайти такі методи, способи, засоби пізнання, які найбільш повно дозволять дослідити предмет чи явище, оцінити методи як з боку їхньої істинності, так і з боку ефективності їх застосування у науковому дослідженні. Філософія узгоджує й координує застосування філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових пізнавальних засобів: методів, принципів, підходів. Всезагальна філософська методологія стосовно до конкретних наукових методів слугує засобом обґрунтування наукових принципів, встановлює логічний зв'язок між окремими групами методів.

Виконуючи методологічну функцію, філософія забезпечує приріст наукових знань. Річ у тім, що філософський метод, застосовуючись у комплексі з методами конкретних наук, здатний допомогти цим наукам розв'язувати складні теоретичні проблеми, прогнозувати наукові відкриття. Зокрема, філософія висуває гіпотези, формулює їх у найзагальнішому вигляді, а конкретні науки встановлюють їх істинність чи хибність своїми конкретно-науковими засобами. Наприклад, застосування філософського принципу детермінізму, а також категорій “причина – наслідок” і

“необхідність – випадковість” у фізичних дослідженнях дозволило виявити суперечності класичної механіки. Загалом філософські принципи і категорії проникають у саму тканину наукових досліджень, конкретизуючись через відповідні принципи і поняття конкретної науки.

Аксіологічна (аксис – у перекладі з грецької мови означає – цінність і логос – учення) функція філософії зв’язана з тим, що філософія розробляє уявлення про цінності, такі як Добро, Справедливість, Істина, Краса, Правда тощо; досліджує їх походження; класифікує цінності на матеріальні й духовні, суспільні та індивідуальні; виявляє ієрархію цінностей та їх місце в житті людини й суспільства.

Ціннісне відношення людини до світу, до самої себе сприяє виробленню нею сенсу свого життя, формуванню її уявлень про *суспільний ідеал* і пошуку шляхів його втілення в життя. У філософських концепціях більшості мислителів (Платона, Арістотеля, Августина, Канта, Гегеля, Маркса, Бердяєва, Сартра, Поппера, Ліотара і багатьох інших) проблема формування суспільного ідеалу завжди займала чільне місце, проте кожен із філософів формував власне бачення суспільного ідеалу, яке ґрунтувалося на відповідному світогляді того чи іншого мислителя.

Аксіологічна функція полягає також у тому, що філософія досліджує й *оцінює* соціальну дійсність на предмет її відповідності суспільним ідеалам під певним кутом зору, що залежить від системи цінностей, якими керується філософ у процесі здійснення цієї оцінки. Проте у будь-якому випадку філософ *критично* ставиться до існуючої соціальної дійсності і виробляє теоретичні засади таких суспільних змін, які б сприяли просуванню суспільства в напрямку здійснення вироблених ідеалів. Аксіологічна функція філософії тісно зв’язана з праксеологічною функцією.

Праксеологічна (пракис – у перекладі з грецької мови означає – справа, діяльність, вчинок) функція філософії полягає у тому, що система філософських знань, освоєних людиною, перетворюється на знаряддя активного, перетворюючого впливу на оточуючий світ (природний і соціальний) та на саму людину, адже перетворюючи світ, людина перетворює себе. Філософія відіграє важливу роль у

визначенні людиною мети власної життєдіяльності та засобів її реалізації.

Філософські знання покликані не тільки допомагати людині орієнтуватись у світі, але й слугувати засобом для вироблення теоретичної моделі, за якою вона буде здійснювати відповідні перетворення. Філософське розуміння практики містить у собі не тільки предметну діяльність людей, але й духовні її види – політичну, наукову, естетичну, моральну, релігійну тощо, які в реальному житті невіддільні одна від одної. Філософське знання узагальнює всі види комунікації людей, через всезагальні категорії показує єдність різноманітних форм їх життєдіяльності, нерозривний зв'язок зі світом.

Основні терміни

Духовність – філософська категорія, що відображає процес самотворення людини, тобто вибудовування нею свого “внутрішнього світу”, формування власної життєвої позиції, визначення свого місця у суспільстві.

Світ – філософська категорія, яка відображає все, що оточує людину (природні речі і явища, соціальну дійсність), а також духовний стан самої людини (почуття, емоції, знання, переконання, мрії, ідеали, вірування тощо). Розрізняють об'єктивний і суб'єктивний, матеріальний і духовний світ. Відношення людини до світу виступає серцевиною *світогляду*.

Світогляд – це синтез знань, переконань, почуттів, емоцій, переживань, волі (готовності до певних дій), цілей, мрій, надій, вірувань, ілюзій, сподівань, ідеалів і т.д., що складаються у процесі життєдіяльності людини під безпосереднім впливом її матеріальних і духовних умов життя. Він є духовно-практичним утворенням, що ґрунтується на співвіднесенні наявного, уявного, бажаного та належного. Теоретичною формою світогляду є *філософія*.

Філософія – особлива форма теоретичного знання про *світ* як цілісність та можливості його осягнення людським розумом, яке відображається у найбільш загальних поняттях (категоріях). Вона спрямована на вироблення системи ідей, що виражають ставлення

людини до природної та соціальної дійсності, і тим самим виступають її світоглядними орієнтирами та програмують поведінку в суспільстві.

Ідеалізм – філософське вчення, згідно з яким свідомість, духовне начало є первинними, а матерія – вторинною.

Матеріалізм – філософське вчення, згідно з яким матерія є первинною, а свідомість, дух – вторинні.

Дуалізм – філософське вчення, згідно з яким матеріальне і духовне начала не залежать одне від одного. Він виходить із визнання подвійності першоначал світу – матерії і духу (свідомості).

Агностицизм – філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання об'єктивного світу людиною. Згідно з ним неможливо однозначно довести, що наші знання відповідають дійсності.

Культура – це процес виробництва, споживання, передачі від покоління до покоління матеріальних та духовних цінностей, який характеризує поступальність суспільного розвитку.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Як Ви розумієте духовність? З вирішенням яких питань вона зв'язана?
2. Дайте визначення світогляду та покажіть відмінність між його історичними типами: міфологічним, релігійним і філософським?
3. Чому філософія як система теоретичних знань зароджується саме у Стародавній Греції?
4. Як Ви розумієте слова Аристотеля про філософію: “Всі інші науки є більш необхідними, але кращої – немає жодної”. (*Аристотель. Метафізика // Соч. В 4-х т. Т.1.– М.: Мысль, 1975.– С.70*).
5. Сформулюйте у загальному вигляді основне питання філософії та покажіть, як воно видозмінювалося в історії філософії?
6. Прочитайте наступний уривок із твору А.Камю та проаналізуйте сформульоване ним основне питання філософії: “Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб його прожити, - означає відповісти на фундаментальне питання філософії. Усе інше – чи має світ три виміри; чи керується розум дев'ятьма або дванадцятьма

категоріями – є другорядним”. (*А.Камю. Миф о Сизифе // Сумерки богов.*–М.: Политиздат, 1989. – С.223.)

7. Покажіть, у якому відношенні перебувають між собою філософія та культура.

8. Назвіть та розкрийте основні функції філософії.

Література

Основна:

ПРАКТИКУМ З ФІЛОСОФІЇ: Навч. посібн. / Л.Г.Дротянко, О.А.Матюхіна, В.Г. Вдовиченко та ін. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – С.6-23.

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов. / авт кол. Фролов И.Т и др. – М.: Республика, 2004.– С. 7-40.

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М.: Логос, 2002. – С. 2-20.

СПИРКИН А.Г. Философия: Учебник для вузов.- М., Гардарики 2003. – С. 11-22.

ФИЛОСОФСКИЙ энциклопедический словарь. – М., 1994. – /статті: «философия», «культура», «мировоззрение», «мир», «мифология», «мироощущение», «миропонимание»/.

ФІЛОСОФІЯ: Навчальний посібник /І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко та ін. За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С.5-30.

ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. - К., 2001. – Розділ 1.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 9-35.

Додаткова:

ГУРЕВИЧ П.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – С. 13-85.

ДРОТЯНКО Л.Г. Фундаментальне та прикладне знання як соціокультурна і праксеологічна проблема: Монографія. – К.: Четверта хвиля, 1998. – С. 6-94.

КРИМСЬКИЙ С.Б. Запити філософських смислів. К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – С.8-21.

МАМАРДАШВИЛИ М.К. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1992– 14-26.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности, изд. 2-е, доп.: Учебное пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 5-52.

Першоджерела:

МИР философии: Книга для чтения. В 2-х частях. Ч.1 – М.: Политиздат, 1991. – С. 10-13, 15, 18-21, 25, 53, 57-58.

ОРТЕГА-И-ГАСSET Х. Что такое философия? – М.: Наука, 1991. – С. 51-192.

СУМЕРКИ БОГОВ. - М.:Изд. полит. литературы , 1989.- С.223.

ХАЙДЕГГЕР М. Основные понятия метафизики. Что такое метафизика // Вопросы философии. – 1989 – № 9.

ЯСПЕРС К. Философская вера // Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – с. 420-431.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.5-12.

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Май сміливість бути мудрим
Горацій

Мета даної теми полягає у виявленні особливостей та основних закономірностей розвитку античної філософії, визначенні загальних рис провідних філософських напрямів і шкіл цього періоду, а також з'ясування їх місця, ролі і значення в історичному й сучасному контекстах. Своєрідність античної філософії характеризують такі ключові поняття: *космоцентризм, атомізм, ідеалізм, антропоморфізм, логоцентризм, фаталізм.*

Умови виникнення, особливості та етапи розвитку античної філософії

"Античний" у перекладі з латинської означає "давній". У працях істориків античним світом традиційно називалися суспільства Стародавніх Греції і Риму з IX-VIII ст. до н.е. до IV-VI ст. н.е. Отже, античний період охоплює час формування, розквіту й загибелі рабовласницьких держав Середземномор'я.

Стародавня Греція чи, як називали її в ті часи, Еллада, була розташована у Східному Середземномор'ї. Основна частина охоплювала південь Балканського півострова, навколишні острови Егейського моря, західне узбережжя Малої Азії. Грецькі колонії містилися на узбережжях Сицилії, півдня Апенинського півострова, Чорного моря.

Розмаїття природних умов сприяло розвитку сільського господарства, ремесел, мореплавства. Положення на перетині торговельних шляхів привело до швидкого росту міст, розвитку торгівлі. Різноманітність видів господарчої діяльності спричинилося до накопичення знань про навколишній світ. І, що треба підкреслити, сприяло розвитку у еллінів таких рис, як допитливість, спостережливість, схильність до раціонального

осмислення світу. Колонізація узбережжя Середземного і Чорного морів значно розширила торгові зв'язки з стародавніми Єгиптом, Вавилоном, іншими цивілізаціями Сходу. Все це разом сприяло стрімкому розвитку культури Стародавньої Греції.

Еллінська культура виступає як глибоко оригінальне явище, культура гуманістична, раціоналістична, антропоцентрична. В кінці VI – IV століттях до нашої ери в Греції відбувся справжній культурний вибух. Цей період історики справедливо називають «грецьким чудом». Сама важлива риса - зростання інтелектуальних можливостей людини. Вся грецька культура проникнута агональним – змагальним духом. Прагнення до слави, переважання духовних, інтелектуальних, пріоритетів над матеріальними домінували у суспільній свідомості еллінів. «...одна з психологічних передумов фундаментальних відкриттів і творчих досягнень взагалі є безкорислива любов до істини, прагнення до мудрості.»- писав Ф. Кессіді. Виникли філософія, політика, геометрія, арифметика, медицина, що базувалась на наукових дослідженнях, концепції мистецтва, що є загальноприйнятими, базовими в європейській цивілізації до нашого часу. Основою і головною умовою такого бурхливого культурного розвитку стала свобода, яка утвердилась в античному світі..

Основою суспільного життя в Елладі був поліс, тобто місто-держава, що об'єднувала місто і навколишні землі з селами. Поліс був самостійною політичною, господарською, культурною одиницею, об'єднанням вільних громадян. З VI ст. до н.е. у більшості полісів встановилась демократична форма правління. Демократичний лад охороняв права кожного громадянина, робив його активним і свідомим учасником політичного життя. Сутністю полісного життя була єдність незалежних людей в ім'я спільного існування, безпеки та свободи. У полісі панує авторитет закону, перед яким усі громадяни рівні. Закони сприймалися як втілення вищого космічного ладу, реалізованого в праві, яке панує над усіма громадянами як об'єктивна необхідність. Демократичний устрій полісів забезпечував свободне обрання способу життя, публічне висловлення власних поглядів. « В нашому суспільному житті керуємося принципом свободи... у нас кожна особа може з найвищою свободою пристосовуватись до різноманітних форм життя і, таким чином, стати самостійною людиною» - казав у своїй

промові афінський політик Перикл. Ці обставини сприяли вихованню у громадян патріотизму, розвиненого почуття власної гідності, волелюбності, мужності, допитливості. В центрі грецької цивілізації – людина-громадянин, вільна, гармонійна, яка прагне до внутрішньої і зовнішньої досконалості. Саме інтенсивне громадське життя, демократичні політико-правові інститути, недоторканність приватного життя, свобода особи заклали основу незвичайного злету грецької культури.

Відкритість суспільно - політичного життя в полісі, панування закону орієнтували мудреців на пошук законів, які керують природою. «Поліс і відношення громадян в полісі – ось та модель, за аналогією з якою більшою чи меншою мірою мислився грецькими мудрецьми світ і світовий лад речей. Таким є світовий поліс-космос, який до того ж є божественним і досконалим, прекрасно влаштованим і впорядкованим.» - писав І. Вернант. Пізнання законів світової гармонії сприймалось як основа для складання справедливих законів життя полісу. Утвердження демократичних прав громадян створило умови для виникнення й розвитку логіки, риторики, політичної теорії. Елліни були орієнтовані на інтелектуальне, узагальнене осмислення сутності світу природи і суспільства. Це сприяло формуванню філософії як форми теоретичного освоєння світу.

Головним джерелом античної філософії була давньогрецька міфологія. Протягом усього свого існування вона зберігала виразно *космоцентричний* характер, тобто в центрі уваги був упорядкований світ, тобто *Космос*. Боги, люди, природа у Космосі перебувають у єдності, становлять *універсум*, який пояснюється і осмислюється через міфи, сказання про богів, героїв. Лад, який панує в Космосі, був встановлений верховним богом Зевсом в боротьбі з силами хаосу, безладдя. Разом з тим над Космосом, навіть над богами і самим Зевсом, панує невідворотна, фатальна сила – безособова Анаanke (необхідність, сила долі), яка вирішує все. Уже на міфологічному рівні у стародавніх греків, (вони називали себе еллінами), розвивається уявлення про об'єктивну необхідність, незалежну від волі богів..

Головними принципами будови Космосу греки вважали гармонію й міру. Гармонійність була головним критерієм краси – краси світу і краси людини. Погляд на людину як на унікальне

явище природи, повага до особистості вільного громадянина поліса зумовили таку характерну рису грецької культури, як *антропоморфізм* – перенесення властивих людині рис на природу і навіть на богів. Останніх греки, а пізніше римляни уявляли у вигляді безсмертних, прекрасних й вічно молодих людей. Уявлення про красу у греків пов'язувалось і з позитивними моральними якостями. Поєднання зовнішньої і внутрішньої досконалості, «калокагатія», наближало людину до богів. Геракл, пройшовши важкий шлях випробувань, здійснивши 12 подвигів, стає богом. Отже, ще в міфології виникає віра в безмежні можливості самовдосконалення людини.

Одним з джерел філософії було мистецтво. В образах богів, героїв скульптори намагались втілити ідеал досконалої людини, в якій гармонійно поєднується внутрішня і зовнішня краса, увага до світу і душевний спокій. Якщо зовнішню красу людини греки втілили в скульптурі, то духовне життя людини втілила грецька література особливо поезія і драматургія. В поемах Гомера, Гесіода присутні мистецтво мотивації, прагнення представити реальність як цілісність. Гесіод у поемі «Теогонія» у міфопоетичній формі розгортає величну картину виникнення Космосу з Хаосу. Ліричні поети розглядають справедливість як основу буття людей і суспільства.

З свят на честь бога виноградарства Діоніса розвинувся грецький театр. Великі драматурги Есхіл, Евріпід, Софокл ставили в своїх трагедіях вічні питання людського життя. Мужні, шляхетні герої трагедій гинули у боротьбі з безжальною долею, але духовно перемагали, залишаючись вірними високим ідеалам. Основною темою грецької культури була людина, її духовна і тілесна краса.

Таким чином, такі форми давньогрецького життя, як міфологія, мистецтво, демократичний полісний лад підготували народження філософії. Її провідними проблемами стануть проблеми першооснови, сенсу людського буття, пошуки принципів гармонії, міри в бутті світу, людини, суспільства.

Дослідники виділяють такі основні етапи розвитку античної філософії: I - натурфілософія (VI – I пол. V ст. до н.е.), II - класична філософія (II пол. V - IV ст. до н.е.), III- пізня антична філософія (кін. IV ст.. до н.е. - VI ст. н.е.).

Розвиток ідей у натурфілософських школах Стародавньої Греції (мілетська, піфагорійська школа, Геракліт, елейти, античний атомізм)

Філософія почалася з намагання пояснити Космос із нього самого. Тому логічно, що вихідною ідеєю, з якої починається історія філософії, стала ідея пошуку першооснови всього сущого в самій природі.

Найдавніша з відомих нам філософських шкіл виникла в м. Мілет, розташованому в Іонії (Мала Азія). Засновником її вважається Фалес, (сер. VI ст. до н.е.). Головна проблема, яку поставив мислитель – пізнання будови світу. «Роздумуючи над будовою світу Фалес не міг не прийти до необхідності знайти один загальний початок, первинний факт, *субстанцію*, відносно якої всі інші предмети є лише *формами* її прояву. Спостерігаючи навколо постійні зміни, - народження і смерть, зміни форми, величини, стану – він не міг прийняти ні однієї з цих мінливих *форм* буття за *сутність*. Тому є закономірним його питання: *де ж та незмінна сутність (буття), що має мінливі форми*, одним словом, *де початок речей?* Сама постановка цього питання означала відкриття ери філософського дослідження.» - підкреслював англійський філософ Д. Льюїс.

Фалес прийшов до переконання, що першоосновою світу є вода. З неї все виникає і все на неї перетворюється шляхом «згущення» або «розрідження». «Ймовірно, що він вивів ці погляди з того спостереження, що їжа всіх істот волога і що власне тепло народжується з води і живе за її рахунок, а те, з чого (все) виникає – це (за визначенням) і є основою всіх речей»- писав про концепцію Фалеса Арістотель.

Учень Фалеса Анаксимандр (VI ст. до н.е.) піднявся до думки про абстрактний характер першооснови. За принцип всіх принципів, початок усіх початків він прийняв "*апейрон*", тобто безмежне, але тілесне. Філософ підкреслив відсутність у першооснови визначеної якості. Безпочатковий, без'якісний, безмежний апейрон уявляється як початок усього іншого. Узагальнюючи матеріальне, Анаксимандр підійшов до філософської ідеї безконечності, що

складається з ідей безмежності (відсутності просторових меж) і вічності (відсутності часових меж). Світ базується на динамічній рівновазі протилежностей – гарячого і холодного, темного і світлого. Протилежності змінюють одна одну згідно «космічній справедливості». Філософ заперечував ідею Фалеса, що Земля є диском, що покоїться на воді. Анаксимандр доводив, що Земля має циліндричну форму і непорушно перебуває в центрі Космосу. Він перший у світі висловив здогадку про зародження життя у воді, про розвиток людини з тваринного світу: «... спочатку людина народилась від тварин іншого виду».

Анаксимен, учень Анаксимандра, (585-525 рр. до н.е.) бачив основу світу в повітрі. Він підкреслює, що воно є безформна, безкінечна, необмежена першооснова, що знаходиться у постійному русі. Тому повітря постійно змінюється, з нього все виникає і до нього все повертається. Все утворюється з повітря шляхом згущення і розрідження. Ущільнюючись, повітря перетворюється в воду, землю, камінь, розріджуючись – у вогонь. А вже з цих елементів виникають всі речі світу. Земля, Місяць, Сонце, зірки ширяють у повітрі. Повітрям, подмухом повітря є душа людини.

Крім Мілету, значним філософським центром Іонії був Ефес. Засновником філософської школи був Геракліт (544-470 до н.е.). Він походив з царського роду, але відійшов від політичного життя і повністю присвятив себе філософії. Провідними у його вчення залишаються проблеми першооснови, всезагального закону, якому підлягає порядок речей у світі. Філософ зосереджує увагу на такому аспекті першооснови, як мінливість.

Першоосновою Геракліт вважає вогонь. Вогонь виступає як символ безперервної змінності, динамічності світу. «Вічно живий вогонь, що рівномірно спалахує, рівномірно згасає»- з нього все виникає, до нього все повертається. З вогню виникають і матеріальні речі, і душі речей і людей. Виникнення, розвиток, зникнення відбуваються не хаотично, а впорядковано, згідно «Логосу» - всезагальному закону, що визначає вічний порядок речей. Геракліт у ідеї Логосу виразив уявлення про закономірність, що панує у світі.

У вченні Геракліта найяскравіше проявляються притаманні ранній грецькій філософії *діалектичні* тенденції. Треба відмітити,

що ідеї про мінливість світу з'являються вже у філософів мілетської школи. Але тільки Геракліт надав їм цілісну, абстрактно-узагальнену форму. «Все тече, все змінюється» (панта реї) – головний принцип його вчення. Ідею про динамічну мінливість світу Геракліт вперше поєднав з вченням про єдність і боротьбу протилежностей. Протилежності є всезагальні, виступають як основа існування і гармонії Космосу. Філософ пояснював буття як безперервний процес руху і зміни, породжений єдністю і боротьбою протилежностей.

Пізніше, наприкінці VI- початку V ст. до н.е., одним з впливових центрів філософії стає м. Елея. Філософи елейської школи - Парменід, Зенон, Ксенофан на противагу діалектичним поглядам Геракліта і мілетської школи висунули вчення про незмінну сутність буття, ілюзорність змін, відносність руху. Парменід уперше, замість поняття першоречовини, запропонував поняття *буття* як єдність, цілісність суцього. Цим він поклав початок *онтології* – вченню про буття. У поемі « Про природу» філософ ставить питання про буття як таке:

Буття існує. Ознак цього багато:

Не виникає воно і не гине ніколи.

Цілісним є, однорідним, сталим і вічним.

Парменід відокремлює філософське, раціональне і побутове, чуттєве пізнання. Філософське пізнання дає знання істинної сутності речей. Істиною, підкреслював Парменід, є поняття буття. Буття є тим, що існує. А це визначення відноситься до всього в світі – все існує і все є буттям. Воно не виникає, не знищується, є вічним, самототожним. Думка завжди є буттям. Тому людина, наголошував Парменід, у філософському пізнанні може охопити універсальну цілісність світу. Елеати ототожнювали думку і предмет думки, підкреслювали їх єдність. Небуття немає, отже немає й пустоти, простору, відокремленого від речовини. Світ сприймався як цілісність, суцільність, де множинність має ілюзорний характер.

З цими ідеями пов'язані апорії Зенона про неможливість руху. В апорії «Ахілл і черепаха» доводиться, що швидконогий Ахілл ніколи не наздожене черепаху. Тому що коли він досягне того місця, де була черепаха, вона встигне пересунутись на деяку відстань вперед, і так до безкінечності. За допомогою апорій Зенон

прагнув довести, що буття є єдиним і непорушним. Рух не можна уявити собі без протиріч, тому його неможливо охопити розумом. Це була перша спроба у філософії показати різницю чуттєвого і раціонального пізнання, логічно осмислити поняття континууму. Зенон вперше поставив питання про проблеми безперервності і безкінечності. Філософ ввів поняття актуально безкінечного, тобто припустив складеність величин з безкінечної кількості актуально даних елементів.

В VI-V ст.. до н.е. важливими осередками філософської думки були і грецькі поліси в Південній Італії та на о.Сицилія.

Піфагор (572 – 480 до н.е.) заснував в м. Кротон (Південна Італія) релігійно-філософський піфагорейський союз. Філософ і його послідовники розглядали філософію як єдність пізнання і морально-релігійного способу життя. Необхідним для досягнення мудрості, вдосконалення душі Піфагор вважав пізнання гармонії світу. Вона виражається в музичній гармонії, чисельних відношеннях. Тому початок всього сущого, причину, що визначає його розмаїття, Піфагор вбачав у числі – "Все є число". Число виступає як першооснова, що складається з двох елементів – парних і непарних. Їх узгодження утворює порядок – Космос. Світ, вважав мислитель, побудований на основі числових пропорцій і є гармонійним. Піфагор розвинув принципи раціонального типу мислення; відкрив, що в основі світу лежить математична регулярність; запровадив сам термін „філософія” – любов до мудрості.

Емпедокл з Агрігенту (Сицилія) (484-424 до н.е.) намагався узгодити ідеї Парменіда про вічність і незмінність буття з ідеями Геракліта про динамічну мінливість світу. Він розглядав першооснову як множинну, що складається з чотирьох першоелементів: вогню, повітря, води і землі. Самі першоелементи є вічні і незмінні. Об'єднуючись і роз'єднуючись, вони утворюють все у світі. Домінування одного з них зумовлюють якісні особливості речей. Внаслідок дії таких рушійних сил, як любов і ворожнеча, все у світі перебуває в процесі поєднання і розпаду, виникнення і зникнення. Емпедокл розвинув ідею про множинний характер першооснови, поєднав ідеї про незмінність буття з мінливістю світу, що сприймається чуттями і мислиться розумом. Він перший висловив думку про величезну швидкість світу,

пояснив затемнення Сонця проходженням Місяця між Землею і Сонцем.

Але пошуки першооснови серед природних стихій заходили в логічний глухий кут - першооснова не може бути частиною природи, оскільки те, що пояснюється (тобто природа), точніше її частина, не може бути принципом пояснення, яким має бути першооснова.

Демокрит з Абдер (Мала Азія) (460-370 рр. до н.е.) розвиває ідею множинності першооснови, закладену вже у Піфагора та Емпедокла, подолавши ті труднощі в її розумінні, які були в елейців. За першооснову Демокрит прийняв "*атом*" (у перекладі з грецької - "неподільний"). Під атомом він розумів матеріальну першооснову і сутність речей. Вони не мають ні початку, ні кінця, завжди були, є, будуть. Тому світ, казав Демокрит, є вічним і безкінечним в просторі і часі. Всесвіт містить безмежну кількість частинок-атомів, які відрізняються розміром, формою, положенням. Атоми рухаються прямолінійно в порожнечі під впливом необхідності. Оскільки вони мають гачки, ними атоми зчіплюються між собою, утворюючи різноманітні тіла, що складаються з атомів та порожнечі. Якості тіл визначаються положенням атомів. Величезна кількість сполучень атомів утворює величезну кількість різноманітних речей, в чому й виявляється багатоманітність, множинність буття і разом з тим його сутності. Атом розуміють як єдність матеріального й ідеального.

Із викладеного вище можна зробити висновки, що стародавні грецькі філософи, розуміючи філософію перш за все як раціональне пізнання світу, зробили спробу пояснення світу з нього самого, намагалися дослідити, чим є Космос. На перший план висували проблему пошуку першооснови. Філософи мілетської школи, Геракліт вбачали її в певній природній стихії - воді, повітрі, вогні, але надавали їй не лише матеріального, але й символічного змісту. Вони намагалися передати невизначену, безмежну, абсолютну основу буття, з якої утворюється весь світ. Рання грецька натурфілософія здійснила перехід від міфологічного до раціонального осмислення буття.

Філософські ідеї періоду високої класики

Активізація політичного життя в полісах у V ст.до н.е., розвиток таких демократичних виборних установ, як народні збори, суд, спричинився до зростання впливу демосу. Місце людини в полісі стало визначатися не народженням, а талантами, вміннями, енергією. Виникла потреба в знаннях, особливо в мистецтві красномовства(риториці), вмінні переконувати співгромадян словом. Фахівців, які навчали мудрості і красномовству, в Стародавній Греції називали *софістами* (від грецького "мудрець").

Софісти були першими просвітителями в історії культури, які не лише самі шукали мудрості, але й навчали інших, зробивши це своєю професією. Вони організували школи, де за плату можна було не лише навчитись мистецтву красномовства, але й ознайомитись з основними філософськими проблемами, оволодіти мистецтвом діалектики. Під цим терміном софісти розуміли здатність вести суперечку методом запитань і відповідей, уміння обстоювати свою позицію. Вони вчили своїх учнів, як менш вагомими аргументами долати більш вагомі, щоб перемогти в диспуті - суперечці. Тобто як посилити свої позиції, надати вагомість своїй точці зору, щоб з визначально слабих аргументів, позицій досягти перемоги. Обговорюючи, досліджуючи розмаїття поглядів, позицій, аргументів політичних діячів; законів, державних інституцій у різних полісах, софісти прийшли до думки, що поняття справедливості, втілене в законах, є відносним, а не абсолютним. Вони відкинули віру в існування вічної, абсолютної справедливості, яку утворює в світі людей у вигляді законів богиня Феміда. Ідея, що істина є відносна, а не абсолютна, стала їх провідним принципом. Тому для софістів є спільним філософський *релятивізм* – тобто вчення про відносний характер істини, знання, законів, моральних норм.

Визначні представники софістів - Протагор, Горгій, Продік, Гіппій. (V-IV ст. до н.е.). Вони перемістили увагу філософії з проблеми пошуків першооснови до проблеми сутності людини, суспільства, моральності. Протагор говорив: «Людина є мірою всіх речей – існуючих в тому, що вони існують, неіснуючих - в тому, що вони не існують», а сутність речі залежить від її оцінки

конкретною людиною. Критерієм блага він вважав корисність, доцільність. Завдання мудреця і полягає в тому, щоб виробити у своїх учнів уміння розуміти, що є потрібним, корисним для полісу у визначений час і при існуючих обставинах, а також переконати в цьому інших. І не тільки переконати, але й вміти реалізувати це корисне на ділі.

Особливе місце ця проблематика займає у Горгія. Він вважав, що розум при висвітленні фактів, обставин має враховувати існуючу ситуацію. Це означає, що з точки зору етики обов'язки, вчинки людей мають не абсолютний етичний вимір, а залежать від моменту, ситуації, соціального становища людини, мети, на яку спрямовані. Мислитель відстоював першість розуму стосовно звичаю і традиції, цим самим стверджуючи право людини на самостійність.

Софісти поставили таку кардинальну філософську проблему: абсолютний чи відносний характер мають норми моралі і права? Релятивізм вони поширювали і на процес пізнання, вважаючи, що єдиної для всіх (тобто об'єктивної) істини не існує: істина у кожного своя. Тому софісти приходили до *скептицизму* – тобто до сумніву у можливості пізнання буття та його основ, звертали увагу на імовірнісний характер людського пізнання.

У розвитку філософії софісти здійснили революційний переворот, поставивши в центр рефлексії проблему людини та її життя як члена суспільства. Вони розвивали політичну теорію, етику, риторику, вчення про виховання, релігію - тобто осмислювали життєвий світ людини.

Учнем софістів був Сократ (469-399 рр. до н.е.). Він сконцентрував свою увагу на людині та її поведінці, вважаючи ці проблеми найважливішими для філософії.

Для Сократа життя і людські вчинки, теорія та практика складали єдність: знання (слово) визначає цінність справи, а справа - цінність знання. Звідси бере початок його впевненість у тому, що істинні знання і справжня мудрість (філософія) доступні людині, що вони невід'ємні від справедливих вчинків та інших виявів доброчесності.

Настанова Сократа на самопізнання є провідною ідеєю його філософії. "Пізнай самого себе" - основний принцип людської діяльності. Самопізнання, на думку Сократа, - це пізнання

людиною свого внутрішнього світу, усвідомлення того, що осмислене життя, душевне здоров'я, гармонія внутрішніх сил і зовнішньої діяльності, задоволення від моральної поведінки є найвищим благом, найвищою цінністю. Сократ був переконаний, що кожна людина, зрозумівши, що таке справжнє добро, шляхетність, справедливість, буде керуватись ними у своїх вчинках.

Процес пізнання здійснюється через діалектику. Під діалектикою Сократ розумів мистецтво вивільнення істини в процесі бесіди, дискусії. Запитаннями, відповідями він демонстрував співбесіднику суперечності у його судженнях, чим спонукав його до пошуку істини, допомагав її народженню. Цей метод носить назву "майєвтика" – наведення співрозмовника на правильну відповідь, сприяння народженню істини в його розумі.

Філософ прагнув все одиничне підняти до всезагального за допомогою розуму і тим самим перейти від зміни строкатих життєвих переживань до узагальненої проблематики. Людський геній в особі Сократа вперше починає розуміти самостійність ідеального, відрізнити ідеальне від матеріального. Вперше філософська свідомість відрізняла зміст, сутність речі від самої речі.

Сократ намагався знайти загальну ідею (ейдос) доброчесності. Він приходить до думки, що головне для людини – самопізнання і турбота по душу. Бо душа – це лоно розуму і мислення. Душа панує над тілом і спрямовує людину до доброчесності. Мислитель вважав, що душа є безсмертною, а Бога розумів як безособовий вселенський розум, надлюдську мудрість, джерело існуючого ладу, тобто як ідеальну основу буття.

Безкомпромісність, безкорисливість у служінні добру і справедливості, критика недоліків демократичного ладу Афін викликала гнів державної влади. Сократа звинуватили у непошані до богів, порушенні законів. Звинувачення були наклепницькими і Сократ легко відкинув їх. Але суть була в іншому – в конфлікті критично мислячої, безкомпромісно справедливої людини, філософа з державною владою. Мислителя засудили до страти і за вироком суду він мужньо випив келих отрути.

Учення Сократа стало одним із джерел філософії його учня Платона (428-347 рр. до н.е.), який свідомо сформував свою

філософську систему об'єктивного ідеалізму. Це була перша теоретична узагальнена система у історії філософії. Знову постало питання: що є першоосною? Проблему першооснови Платон пов'язує з проблемою матеріального та ідеального, сутності речей, їх множинності. Він відокремлює ідеальне як самостійне, визначальне стосовно до матеріального. Тому за першооснову буття Платон приймає ідею, «ейдос». Ідеї є парадигмами (зразками) реальних речей світу, їх сутністю. Реально існує не чуттєве явище предмета, а його безтілесна сутність, що не сприймається органами чуття. Вона доступна лише для розуму. Ці сутності існують незалежно від суб'єкта.

Світ ідей - безтілесний, невидимий, безколірний, безформний, але має свою чітку структуру. На вершині піраміди - Благо; потім - ідеї вищої цінності буття (істина, прекрасне, справедливе і т.д.); далі - ідеї фізичних явищ та процесів (рух, спокій, колір тощо), і, нарешті, - ідеї окремих розрядів істот (тварин, людини), предметів, створених людьми, відносин між ними. У вченні Платона ідеї зображуються як:

- 1) причина або джерело буття, його властивостей і відносин;
- 2) парадигма (зразок), дивлячись на яку творець створює світ;
- 3) мета, до якої, як до верховного Блага, прагне все.

Світ речей – бліда копія світу ідей. Це світ, де існує першоматерія - хаотична, змінна, смертна. Між світом ідей і світом першоматерії - світ природи, сукупність матеріальних речей. Чуттєвий світ – це породження світу ідей і матерії. Завдяки формотворчій силі ідей, наділених енергією, з безформної, невизначеної матерії постає світ чуттєвих речей. Чуттєва річ є неповною подібністю своєї ідеї. У той же час вона має стосунок до матерії, її безмежної подільності, й тим причетна до небуття.

Платон вважає, що світ ідей - це світ справжнього буття. Чому ж люди відносять поняття буття до речей? Чому їх вважають первинними? Платон відповідає на ці запитання своєю знаменитою притчею про печеру. Люди живуть, як у печері, в чуттєвому світі речей, не здатні сприймати своїми органами чуття нічого, крім них. Тому вони навіть не здогадуються про існування справжнього буття, яким є світ ідей, а його блідими тіннями є чуттєві речі. Лише розум допомагає їм споглядати світ ідей.

За Платоном, природа людини – подвійна. Людина має

безсмертну душу і смертне тіло. Тіло є в'язницею душі, яка приліплена до нього. Душа має три рівні: розумний, нерозумний (чуттєвий), вольовий. *Розумний рівень* - це рівень мислення. *Чуттєвий рівень* - породжує людські пристрасті. Людина закохується, відчуває голод і спрагу. *Вольовий початок* спонукає людину до діяльності. Душа людини походить від надприродного світу ідей.

Завдяки душі людина здатна сприймати не лише видимість речей, матеріальну оболонку, але й їх сутність - ейдоси. Душа в надприродному світі ідей сприймала їх безпосередньо і, перебуваючи у в'язниці тіла, вона зберігає це знання, але в затьмареному вигляді. Людина, сприймаючи предмети чуттєвого світу, начебто поступово пригадує своє знання про ідеї. Тобто, за Платоном, процес пізнання є пригадуванням того, що вже закладено в душі. Ейдоси пізнаються інтуїцією, яка є незалежною від чуттєвого сприйняття зовнішнього світу. Поводирем душі в процесі пізнання є філософія. Вона звільняє душу від кайданів, які накладає на неї тіло, привчає сприймати світ очима розуму й розуміти сутність речей. Процес пізнання у Платона нерозривно пов'язаний із процесом самовиховання і самовдосконалення. Це не пізнання для пізнання, а пізнання задля етичного самовдосконалення.

Сутність людини, за Платоном, повинна визначати і сутність ідеальної держави. Розглядаючи проблему держави, він перш за все ставить питання про причини виникнення держави. Причину Платон бачить у потребі людей один в одному, у спільному задоволенні потреб. Держава повинна вирішувати такі головні завдання:

- 1) організувати спільне життя людей та захистити їх від ворогів;
- 2) забезпечити всіх громадян необхідними матеріальними благами;
- 3) керувати духовною діяльністю і творчістю.

Виконання цих завдань є реалізацією ідеї «блага» для спільноти загалом і кожного зокрема. Вирішення цих завдань вимагає розподілу праці. Чим краще кожна людина виконує свою роботу, тим міцнішою є держава, вищим добробут і безпека громадян, їх духовний розвиток.

В ідеальній державі Платона види діяльності діляться між

окремими розрядами громадян. Поділ на стани, підкреслює Платон, має відбуватися залежно від моральних, розумових, фізичних здібностей людей. Держава є знаряддям удосконалення людської душі. Керувати ідеальною державою повинні філософи, бо вони досягли найвищого рівня мудрості й можуть укласти справедливі закони. Воїни уособлюють вольовий рівень душі. Вони захищають закони і втілюють їх у життя. "Третій стан" (селяни, ремісники, купці) керується в своїй діяльності пристрастями а тому повинні підпорядковуватися філософам і воїнам. Але разом із тим тільки "третій стан" в ідеальній державі має приватну власність. Філософи та воїни існують за рахунок державного забезпечення і не мають жодних прав на майно.

З точки зору Платона, при такому розподілі всі стани будуть утворювати гармонійну цілісність. Вищими цінностями держави мають бути поміркованість, творча праця, прагнення до знань, мудрості. Ідеальна держава має реалізовувати в світі вищі ідеї – Справедливості, Краси, Істини - бути знаряддям удосконалення людських душ.

Учень Платона Арістотель (384--322 рр. до н.е.) виступив проти відірваності ідеального світу від матеріального. Йому належать слова: „Платон мені друг, але істина – дорожча”. Основне питання філософії для Арістотеля – «Чи існує, крім чуттєвих сутностей, ще будь-яка непорушна і вічна, чи ні, а якщо існує, то в чому вона?». Він вводить з того категорії «форма» та «матерія», Наголошує, що кожна одинична річ є єдністю "форми" (сутності буття всякої речі) та "матерії". Матерія є початок, що утворює чуттєвий світ, субстрат речей. Але вона стає конкретною річчю тільки завдяки формі. Форма організує матерію до буття конкретних речей.

Арістотель виділяє чотири причини буття:

- 1) матерія, або пасивна можливість становлення;
- 2) форма (сутність) речей, яка є дійсність того, що в матерії дано як можливість;
- 3) початок руху, бо світ існує в русі;
- 4) мета, до якої прагне все.

Арістотель показує нерозривну єдність матеріального й духовного початків буття. Сутність речі є невіддільною від самої речі. Арістотель поділяє сутності на нижчі - ті, що складаються з матерії та форми, і на вищі - чисті форми. Найвищою сутністю є

чиста форма, позбавлена матерії, яка є причиною й остаточною метою всього, що існує. Світ існує вічно і вічно існує рух, зміна. Рух Арістотель розуміє як здійснення можливостей. Виділяє 4 форми руху: переміщення, перетворення, зменшення і збільшення. Вершиною ієрархічного світу є Абсолют - перший нерухомий двигун ("першодвигун"). Це є найдосконаліше буття, чиста форма, вищий розум, думка, зосереджена на собі. Арістотель визначав Абсолют як "думку, що мислить сама себе". Він поєднує філософський Абсолют, або першопричину світу, з Богом як предметом релігійної віри, деміургом, який визначає доцільність буття.

З вищим буттям, чистою формою пов'язана розумна душа людини. За Арістотелем, людина має душу, яка складається з трьох частин. Рослинна (вегетативна) і тваринна (чуттєва) частини пов'язані з тілом, а розумна – має божественне походження і не залежить від тіла. Розумна душа має здатність розуміння і може пізнавати чисті форми. Чуттєва частина душі містить відчуття. Тому людина може пізнавати світ у єдності матерії та форми, поєднувати відчуття з розумінням. Рушійною силою процесу пізнання є така вроджена якість людини, як допитливість.

Арістотель стоїть на позиціях пізнаваності світу, вважає, що предметом науки є загальне. Загальне існує й виявляється тільки в тому одиничному, що чуттєво сприймається і пізнається розумом через нього. Відзначаючи роль чуттєвого сприйняття в процесі пізнання, Арістотель одночасно віддає провідну роль розуму. Переломним в історії людської думки є відкриття Арістотелем існування форм аргументації, про доказовість яких можна судити лише на підставі їх форми, незалежно від змісту. Це стало основою створеної ним формальної логіки, яку мислитель розумів як науку про доведення, а також форми мислення, необхідні для пізнання. Таку її частину, як теорію трьохчленного доказу – силогізму він розробив у зразковий і до нашого часу спосіб. Силогізм у Арістотеля слугує не тільки для виведення висновків із засновків, але й для обґрунтування. Завдяки цьому гадка переходить в обґрунтоване знання. Думки, вважає Арістотель, відображають об'єктивно існуючі зв'язки між явищами і процесами світу. "Дійсне знання є тотожним з предметом пізнання". Гносеологія Арістотеля є наукою не про знання взагалі, а про наукове знання. Весь

аристотелізму наповнений прагненням до наукового пізнання, пристрасною до вивчення світу, фізики, природничих наук, а не душі, як у Сократа і Платона.

У поглядах на державу Арістотель виходить із реальності. Він розглядав людину як істоту політичну, яка тільки в державі реалізує закладені в ній можливості. Всі суспільні устрої філософ ділить на добрі та злі, залежно від того, що переважає: інтерес суспільства або особисті інтереси. Той лад є кращим, який більше забезпечує свободу і рівність громадян, справедливість. Опорою держави, запорукою стабільності він вважає середній клас: «Де сильний середній клас, там є рідкісними революції і партійна боротьба, він є найвірнішою опорою влади, бо прагне стабільності.» Соціальна теорія Арістотеля є актуальною і в наш час. Зберегли свою значимість положення, що людина є істотою суспільною; що в державі мають переважати інтереси спільноти над егоїстичними прагненнями; ідея про стабілізуючу роль середнього класу в суспільстві та ін.

Арістотель у своїх творах з енциклопедичною широтою і повнотою охопив, систематизував усі сучасні йому галузі філософії й наукових знань, визначивши на наступні століття шляхи розвитку європейської філософії та науки.

Філософські системи Платона й Аристотеля завершують класичний період у розвитку античної філософії.

Ідеї та школи завершального етапу розвитку античної філософії

Еллінізм - це період від походів Олександра Македонського до захоплення Єгипту римлянами (з 338 р. - по 30 р. до н.е.). Занепад давньої полісної демократії, розвиток монархічної форми правління, чисельні державні перевороти, війни, розорення, збагачення сприяли посиленню індивідуалізму. Водночас широко розповсюджується *фаталізм* - віра в панування вад людиною невідоротних сил долі. Занадто багато в житті людини тепер залежало від випадковості, дії невідомих сил. Усі ці зміни в суспільному житті знайшли свій відбиток у релігії, філософії,

мистецтві.

Настає період змін у змісті та основних завданнях філософії. Виникають нові філософські школи, де основна увага зосереджується на морально-етичних проблемах. Серед них особливого поширення набувають учення стоїків, епікуреїзм, скептицизм.

Засновником *стоїцизму* був Зенон з Кітіону (336-264 р.р. до н.е.). Головне завдання філософії він убачав в етиці - знання є лише засіб для надбання мудрості, вміння правильно жити. На його думку, щастя полягає у свободі від пристрастей, спокої душі, в гідній покорі долі. Увесь світ стоїки вважали творчим вогнем, а Бога ототожнювали з творчою силою самої природи. "Ось чому Зенон у книзі про природу людини першим говорить, що (найвища) мета - це жити згідно з природою, а це означає жити доброчесно: адже саме до доброчесності веде нас природа" – писав про нього перший історик філософії Діоген Лаєрський.

Засновником іншої впливової філософської школи періоду еллінізму був Епікур (341-272 рр. до н.е.). Як продовжувач учення Демокрита, Епікур розвинув атомістичну теорію: атоми, які відрізняються за формою і розмірами, відрізняються також і за вагою. Епікур першим звернув увагу на атомну вагу. Атоми вічно рухаються в порожнечі з однаковою швидкістю з необхідністю. Але, на відміну від Демокрита, Епікур вважав, що спонтанне самовідхилення атомів від прямолінійного руху викликає їх зіткнення і утворює предмети. Рух атомів не повністю підкорюється невідворотній необхідності, а має й певний рівень свободи. Так і людина: її життєвий шлях не визначається повністю вироком долі, а й залежить від людської волі. Всесвіт є безмежним й безконечним у просторі й часі. Душа людини не є безсмертною, а помирає разом з тілом. Ідеал *епікуреїзму* - споглядальне життя в тиші та спокої, сповнене духовних насолод. Головною перешкодою на шляху до щастя, за Епікуром, є страх перед богами і смертю. Боги є, вони блаженні, але не втручаються в людське життя. А про смерть мислитель сказав: "Смерть для нас ніщо: що розклось, то нечутливе, а що нечутливе, то для нас ніщо".

Як стоїки, так і Епікур шукали відповідь на запитання, яке є важливим і для нас: як бути щасливим у періоди війн, розбрату, соціальної нестабільності, загибелі всіх попередніх ідеалів. Вони

бачили щастя в досягненні людиною глибокого внутрішнього спокою (*атараксії*), якого не можуть порушити жодні зовнішні події та обставини. Але стоїки бачили призначення людини в гідному виконанні нею суспільного обов'язку, а епікурейці - у відході від суспільних справ, у спокійному житті серед обраних друзів.

Скептицизм як філософська течія, що заперечує об'єктивну істинність знання, остаточно сформувалась в епоху еллінізму. Хоча елементи скептицизму зустрічаються вже у вченні елеатів, Демокрита, Платона, проте як цілісна філософська концепція він оформився в кінці IV ст. до н.е. Засновником скептицизму був Піррон (360-270 рр. до н.е.). Аналізуючи попередні філософські вчення, скептики прийшли до висновку про відносність людського знання. Тому філософ повинен відмовитися від будь-яких суджень: як категоричних, так і проблематичних. Саме таке ставлення до життя забезпечує атараксію (тобто незворушність, спокій).

Атараксія скептиків значно відрізняється від атараксії епікурейців. Якщо, за Епікуром, знання - шлях до досягнення атараксії, то для скептиків цей шлях пролягає через відмову від суджень. Скептицизм із його принциповою відмовою від пізнання світу був своєрідним негативним результатом розвитку давньогрецької філософії, плюралістичності її вчень. Поряд із цим скептицизм має й позитивне значення. Він звертає увагу філософів на проблему знання та істини, на необхідність пошуку критерію істини в науковому та філософському пізнанні. Заперечення об'єктивності й абсолютності істини сприяло подоланню догматизму. Твердження скептиків про те, що не існує абсолютних істин, звільняло від влади авторитетів, змушувало мислителів шукати власну відповідь на вічні проблеми буття.

Римська філософія виникає в II-I ст. до н.е. під вирішальним впливом елліністичної філософії як її латиномовне відгалуження. Найпоширенішими в Римі були епікуреїзм та стоїцизм.

Видатним послідовником Епікура був Тит Лукрецій Кар (98-55 рр. до н.е.). У поемі "Про природу речей" він розвинув філософське вчення Епікура. У першій книзі викладена атомістична теорія, в другій - показано, як із вічного руху виникає навколишній світ. Із матеріалістичних позицій розглядаються проблеми душі та пізнання, трактуються різні природні явища. Лукрецій заперечував

втручання богів у людські справи; стверджував, що всі культурні надбання є породженням розуму людини, а не богів.

Серед освічених верств Римської імперії особливо популярним був стоїцизм. Видатним його представником був Луцій Анней Сенека (4 р. до н.е. - 65 р. н.е.) Він схиляється до проблем практичної філософії, зокрема до проблеми вибору людиною життєвого шляху. Мета людського життя полягає в досягненні мудрості. За Сенекою, філософія повинна загартовувати характер людини, щоб вона могла мужньо протистояти життєвим бурям. Сенека ототожнює бога з природою. Він стверджує, що "... не може бути природи без бога і бога без природи". Бог є причиною природи. Над світом панує доля, божественна воля і людина нічого не здатна змінити. Мудра людина повинна з гідністю приймати волю божества: "Змінити цей порядок ми не в силі, - проте в силі досягти величі духу...". Єдине, що може людина змінити і вдосконалити в світі - це саму себе. Керуючись голосом совісті, яка спрямовує до добра, людина може досягти "блаженного життя", тобто стану духовного спокою, внутрішньої незалежності від зовнішніх обставин.

На відміну від грецьких стоїків, Сенека не засуджує людські пристрасті. Він підкреслює, що совість причетна більш до почуттів, ніж до розуму. «Природа, що створила нас з одного і того ж самого, і одному призначила, породила нас братами. Вона вклала в нас взаємну любов, зробила нас товариськими, вона встановила, що правильне і справедливе; і за її визначенням нещаснішим є той, хто чинить зло, ніж той, що терпить; за її велінням ми мусимо простягнути руку допомоги.» - пише філософ. Керуючись високими, шляхетними почуттями - коханням, прихильністю до ближнього - людина схиляється до добродесних вчинків, усвідомлює свій обов'язок перед людством, наближається до Бога.

У II ст. н.е. стоїчну філософію розвинув Марк Аврелій (121-180)-імператор і філософ. Для його світогляду характерними є суперечності. Він поєднує гостре усвідомлення швидкоплинності життя з розумінням обов'язку перед державою, необхідністю бути діяльним, справедливим, енергійним державним діячем. Першоосновою всього Марк Аврелій розумів Бога як безособовий світовий розум. Обов'язок філософа – покоря волі Бога, аскетизм, внутрішнє очищення через пізнання фатальної необхідності, яка

панує над світом. «Що б не трапилося з тобою, воно судилося тобі одвіку. І сплетіння причин із самого початку пов'язало твоє існування з даною подією.»

Стоїчна філософія значно вплинула на розвиток християнської теології.

У III ст. н.е. виникає остання оригінальна філософська течія античного світу - *неоплатонізм*, творцем якої був Плотін (204-269 рр.). Хоча він і вважав свою систему продовженням платонізму, вона увібрала в себе й елементи філософії Арістотеля, стоїцизму. Серцевиною неоплатонізму є вчення про містичну еманацию (самовитікання) матеріального світу з духовного першоджерела. Першоджерелом усього існуючого є "Єдине". Плотін розуміє творення світу "Єдиним" як абсолютно немотивований об'єктивний процес, еманацию. Першим, що з необхідністю породжується з "Єдиного", є Розум, за ним - Світова Душа, яка вже перебуває в часі та просторі. Поєднання Світової Душі й матерії породжує природу. За Плотіном, матерія протистоїть "Єдиному" як зло. Все прагне до поєднання з Благим, тобто з "Єдиним". Досягти "Єдиного" людина може не через раціональне пізнання, а тільки через екстаз - позаінтелектуальне, безпосереднє злиття душі з Богом. Вчення Плотіна продовжили і розвинули Порфирій, Прокл, Ямвліх.

Неоплатонізм був своєрідним завершенням античної філософії. І в той же час він виходить за межі філософії як теоретичного світогляду. Неоплатонізм - це повернення до міфології, синтез міфології та філософії. Головне в неоплатонізмі - вчення про потойбічність, надрозумність першооснови, а також про містичний екстаз як шлях до Істини. Не випадково для багатьох освічених язичників шлях до християнства найчастіше пролягав через неоплатонізм. Завершенням античної філософії вважається початок VI ст. н.е.

Антична філософія - колыска філософії європейської. В ній закладені, започатковані, поставлені майже всі проблеми пізнішої європейської філософії. Твори античних мислителів вчать шанувати розум, прославляють силу Духа і досі надихають серця людей.

Основні терміни

Апейрон (грецьк. apeiron – безмежне) – поняття, введене в філософію Анаксимандром для визначення безмежної, невизначеної, без'якісної першооснови, що перебуває у вічному русі. Через виділення з апейрону протилежностей і їх боротьби, стверджує філософ, виникла вся багатоманітність речей. Поняття «апейрон» є важливим досягненням давньогрецької філософії на шляху абстрактизації уявлень про першооснову.

Апорії (грецьк. aporia – утруднення, безвихідне становище) - парадоксальні положення Зенона, в яких він поставив проблеми безперервності і кінечності, сформулював питання про природу континууму /неперервного/, яке є одним із вічних питань розуму.

Атараксія (грецьк. ataraxia – незворушність) – стан душевного спокою та незворушності. Одне з базових понять пізньої античної філософії; мета, до якої повинен прагнути філософ.

Атомізм (грецьк. atomos – неподільний) – одна з концепцій давньогрецької філософії, сформульована Левкіпом і Демокрітом, розвинена Епікуром, Лукрециєм Карром. Згідно з нею, походження і будова світу пов'язуються з поняттям про атом як його першооснову.

Деміург (з грецьк.demiurgis- майстер, у переносному значенні – творець) - у філософії Платона, Арістотеля, неоплатоників – творець світу, одне з визначень божества.

Логос (грецьк. logos- слово, думка, розум, закон) - термін, який в античній філософії визначав всезагальний закон, основу світу, його порядок і гармонію.

Релятивізм (лат. relativus - відносний) - філософське вчення про відносність, умовність і суб'єктивність людського пізнання, моральних понять і уявлень. У кінцевому підсумку релятивізм приводить до заперечення об'єктивного змісту знання, моральних понять і суджень.

Трансцендентний (лат. transcendere- переступати) –термін, що означає те, що знаходиться за межами свідомості і пізнання.

Фаталізм (лат. fatalis –роковий) – антидіалектична світоглядна концепція, згідно з якою всі процеси й події, що відбуваються в природі, історії, житті людини, підкорені пануванню необхідності.

Вона є наперед визначеною незалежними від людини силами (долею, Богом, об'єктивними законами розвитку), що не залишає місця свободі, творчості.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які умови сприяли виникненню філософії в Стародавній Греції?

2. Яка проблема є провідною в античній філософії? Обґрунтуйте свою відповідь.

3. Чому Фалес вважає основою всього суцього воду?

4. Як у Геракліта пов'язані уявлення про першооснову з діалектичним розумінням буття як безперервного руху? Обґрунтуйте відповідь, спираючись на зміст поданого нижче уривку:

„Цей космос, той же самий для всіх, не створив ніхто ні з богів, ні з людей; але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що мірами розгоряється та мірами згасає”.

Геракліт

5. Поясніть, чому Зенон заперечує рух:

«Рухоме тіло рухається на деяку відстань. Але оскільки всяка відстань ділиться до нескінченності, то рухоме (тіло) за необхідністю повинно спочатку пройти половину тієї відстані, на яку воно рухається, і (тільки) потім усю (відстань). Але до половини всієї відстані воно повинно пройти половину половини і знову ж таки половину цієї останньої відстані. Таким чином, половини відстані нескінченні за числом, бо в будь-якій відстані можна взяти половину, а нескінченні за числом величини неможливо пройти за скінчений проміжок часу.»

Зенон

6. Виявіть відмінність у розумінні атома у вченні Демокріта і в сучасній науці.

7. Поясніть, як ви розумієте тезу Протагора:

„Людина є мірою всіх речей, а саме: для існуючих – мірою буття, для неіснуючих – небуття. ”

Секст Емпірик

8. Прочитавши поданий нижче уривок, поясніть, у чому, згідно

Арістотелю, полягає різниця між досвідом і знанням. Чи погоджується Арістотель з Платоном, що правдивим знанням є лише знання загальних ідей?

"Тому, якщо хтось має абстрактне знання, а досвіду не має і пізнає загальне, але одиничного, яке є в ньому, не знає, то він часто помиляється в лікуванні, тому що лікувати доводиться одиничне. Але ми все-таки вважаємо, що знання й розуміння стосуються більше до мистецтва, ніж до досвіду і вважаємо тих, хто володіє одним із мистецтв, мудрішими, ніж тих, хто має досвід, тому що мудрість у кожного більше залежить від знання, і це тому, що перші знають причину, а другі - ні."

Арістотель

9. Поясніть, у чому полягає різниця в розумінні щастя у основоположника епікуреїзму Епікура і послідовника стоїцизму Сенеки?

Література

Основна:

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов. // авт кол. Фролов И.Т. и др. – М.: Республика, 2004.– С. 42-58.

ИСТОРИЯ философии в кратком изложении. –М.: Мысль, 1991. – С.66-195.

ІСТОРІЯ філософії. Підручник / за ред. Ярошовця В.І. –К.: ПАРАПАН. 2002. – С. 53-125.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ: Підручник //Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. - К.: Либідь, 2001. – С. 17-50.

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М., 2002. –С.21-51.

КРЕМЕНЬ В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. – К.: Книга, 2005.- С. 72-125.

ПЕТРУШЕНКО В.Л. Філософія.-К.: Каравела, 2001.- С. 52-72.

ФИЛОСОФСКИЙ энциклопедический словарь. – М., 1994 /см. статьи «элеаты», «Гераклит», «Демокрит», «софисты», «скептицизм», «Эпикур», «стоицизм», «неоплатонизм».

ФІЛОСОФІЯ. Підручник. //За ред. Надольного І.Ф. -К.: Вікар, 2001. - С. 29-38.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 56-75.

Додаткова:

АСМУС В.Ф. Античная философия. – М.: Мысль, 1976.

БОГОМОЛОВ А.С. Античная философия.- М.:Мысль,1983.

ВИНДЕЛЬБАНД Вильгельм. История философии. - К.: Ника-Центр., 1997. – С. 28-220.

ГУРЕВИЧ П.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – С. 93-103.

РЕАЛЕ ДЖ., АНТИСЕРИ Д. История западной философии. От истоков до наших дней в 4-х т. – СПб, Петрополис, 1997. – Т.1. Античность.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности, изд. 2-е, доп.: Учеб. пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 53-127.

Першоджерела:

АНТОЛОГИЯ мировой философии. В 4-х томах. Т.1, ч.1. – М.: Мысль, 1969. – С. 270-271; 275-276; 326-327; 526-529.

МИР философии. Книга для чтения. В 2-х частях. – М., 1991. - Ч.1. – С. 184-187; 190-192; 412-414; Ч. 2 - С. 232 - 234.

ФІЛОСОФІЯ Стародавнього Світу. Читанка з історії філософії.- К.: Довіра, 1992.- С. 123 - 125; 143-144; 155-156; 185-188.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С. 13-25.

ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Віра шукає, розум знаходить.

Августин Аврелій

Мета теми – розкриття особливостей проблематики середньовічної філософії, розгляд основних етапів її становлення, місця у розвитку європейської філософії та культури.

Ключові терміни: *теоцентризм, теологія, номіналізм, реалізм, догмат, креаціонізм.*

Історичні та соціокультурні умови формування середньовічної філософії

Середньовічна філософія – це філософія, світоглядне та ціннісне джерело якої становить християнська релігія. Вона утворилась в Західній Європі як синтез християнського вчення та окремих філософських ідей античності.

В історичній періодизації Середньовіччя охоплює час від падіння Римської імперії в V ст. н.е. по XIV ст. Немає єдиної точки зору, яка саме політична подія започаткувала Середньовіччя: поділ Римської імперії на Східну та Західну частини (395р.), пограбування Риму готами під проводом Аларіха (410р.) чи загибель останнього імператора Західної Римської імперії (476р.). Це період феодалізму з чітко ієрархізованим становим суспільством, повним домінуванням у духовному житті монотеїстичної релігії – християнства.

Економічне життя середньовічної Європи носило виразно аграрний характер, ґрунтувалося на натуральному господарстві. Як самостійні економічні організми виступали феодальні маєтки. Феодал володів землею з селянами, що перебували в кріпосній залежності. Селяни обробляли землю і виконували чисельні повинності на користь феодала. В ранньосередньовічному суспільстві село виразно домінувало над малочисельними містами

як економічно, так і духовно. Це зумовило традиціоналізм та консерватизм середньовічної культури.

Поступово відроджувались старі і виникали нові міста. Вони стали осередками розвитку ремісницького виробництва і формування ринкових товарно-грошових відносин. В ході боротьби з світськими та церковними феодалами за економічну та політичну незалежність міста виборювали права самоврядування. Комплекс прав, що надавав городянам певний рівень свободи, отримав назву «магдебурзьке право». Міста перетворились на самоврядні, економічно і, зокрема в Італії, політично автономні адміністративні одиниці. З часом міста стають провідними осередками середньовічної культури. Саме в містах з XII ст.. виникають перші університети (Болонья, Париж), які стали центрами розвитку схоластичної філософії. Вже на кінець XIV ст.. в Західній Європі їх нарахувалось близько 50.

Особливе місце в житті Середньовічної Європи займала християнська церква. В умовах безперервної боротьби за владу королів, феодалів централізована, ієрархізована церква перетворилась на могутню політичну силу. Вона включила в сферу своїх інтересів і турбот всі аспекти життя суспільства – політичні, економічні, соціальні. Держава та інші соціальні інститути спирались на авторитет церкви, яка сакралізувала та санкціонувала їхню діяльність. Особливе монопольне становище церква посідала в сфері духовного життя. Християнство змогло об'єднати, синтезувати елементи античної римської і варварських культур, заклало основи культури європейської.

При переході до Середньовіччя у суспільному світогляді Європи відбулися радикальні зміни, пов'язані з тим, що тепер інтелектуальні зусилля спрямувалися не на пізнання зовнішнього світу, а на осмислення істин віри. У центр всіх людських зусиль християнство поставило проблеми спасіння душі та духовного самовдосконалення. Відбулася теологізація всіх форм суспільної свідомості.

Середньовічна філософія, з притаманним тільки їй способом філософствування, заснованого на релігійній вірі в єдиного Бога, починає розвиватися вже з перших століть виникнення християнства. Її історія охоплює період від II ст. до XIV—XV ст. н.е. На початку свого існування філософія християнська

паралельно співіснувала з пізньою античною філософією. Майже всі представники ранньої християнської філософії – *апологетики* отримали освіту в давньоримських навчальних закладах - риторських школах, де вивчали твори античних філософів. Завдяки цьому відбувалось взаємопроникнення ідей, понять. Християнські мислителі сприймали від античної філософії ті ідеї, положення, які слугували філософському обґрунтуванню віровчення та догматики.

Основними етапами середньовічної філософії є патристика, що ділиться на апологетику та власне патристику, та схоластика. Схематично періоди розвитку філософії середніх віків подаємо в таблиці:

Апологетика (II-III ст.)	Патристика (III-VIII ст.)	Схоластика (IX- XV ст.)		
Іустин, Татіан, Климент Александрійський; Оріген; Тертулліан	Афанасій Олександрійський, Василій Великий, Григорій Назіанзін. Діонісій Ареопagit; Августін Аврелій, Северин Боєцій.	Рання Іоанн Скот Еріугена; Ансельм Кентерберійський, П'єр Абеляр	Середня Фома Аквінський; Роджер Бекон; Іоанн Дунс Скотт	Пізня Григорій Палам; Уільям Оккам; Нікола з Орема

З виникненням і поширенням християнства змінився філософський світогляд, філософська проблематика. Те, що хвилювало філософів античності, в очах християн втратило свій сенс, цінність. Виникли нові проблеми, які потребували осмислення і вирішення.

1. *Християнський монотеїзм* прийшов на зміну *античному політеїзму*. Античність визнавала багатьох богів, які існували невіддільно від природи, були обмеженими у своїх можливостях та залежали від долі. Основою ж християнства є віра в єдиного могутнього Бога, творця світу.

2. *Античний космоцентризм змінився християнським теоцентризмом..*

Антична філософія була космоцентричною, тобто зосередженою на проблемі Космосу, його першооснови, провідних закономірностей його виникнення. Християнська філософія – теоцентрична, вона зосередилася на осмисленні віри в Бога, яка визначала як специфіку філософських проблем, так і спосіб їх вирішення.

3. *Християнська віра витіснила античний логоцентризм.* Якщо осягнення бога в уявленні еллінів часто співпадало з його пізнанням, то християнство наполягало на необхідності безумовної віри, яка не потребувала санкції розуму.

Середньовічна філософія розвивалася на основі християнського світогляду, у тісному зв'язку з релігійною ідеологією. Синтез християнського віровчення та античної філософії відбувся на основі філософських ідей, що не суперечили, а могли обґрунтувати й пояснити християнську віру. Джерелами християнської філософії стали: філософські ідеї елліністичного (стоїки, Філон Олександрійський, неоплатоніки тощо), й більш раннього, класичного (Платон, Аристотель) періодів античної філософії.

Так, філософія платонізму й неоплатонізму допомогли християнству обґрунтувати ієрархічну структуру буття, підпорядкувати матеріальний світ ідеальному. Першоосновою буття та джерелом усього існуючого проголошувався Бог, який виступав як тріада – Єдине, Розум, Душа. Від аристотелізму були взяті принципи та прийоми логіки та уявлення про світ як систему, вершиною якої є Бог. З епікурейства – заклик зосереджуватися на духовних, а не на матеріальних благах і зберігати спокійний стан духу. Від стоїцизму – фаталізм, а також ідеї незламної мужності, вірності своїм переконанням, рівності всіх людей перед Богом. Із філософсько-релігійних поглядів Філона Олександрійського – думка про існування Бога-Творця (Єдиного) - безтілесного й духовного начала, його первородного сина (Параклета) та Ідею – третю іпостась Божественної Трійці.

Очевидно, що вже на етапі становлення християнська філософія уособлювала спробу об'єднати віру у недоступного для пізнання Бога з прагненням пізнати його.

Характерні риси та проблематика середньовічної філософії

Завданням середньовічної філософії є передача християнського світорозуміння за допомогою відповідних понять, концепцій, теорій. Свого формального виразу християнське світорозуміння набуло в Нікео-Константинопольському Символі віри – документі, що зафіксував основні засади християнства. В добу Середньовіччя саме з приводу положень Символу віри тривали найсуттєвіші філософські суперечки. Протягом усього Середньовіччя він окреслював коло та межі філософської полеміки.

В Символі віри обґрунтовано *тринітарний догмат*, відповідно до якого проголошується, що Бог є один, але в трьох особах: Бог-Отець, Бог-Син і Бог - Дух Святий. Відповідно до *христологічного вчення* в єдиній особистості (іпостасі) Ісуса Христа з часу втілення (олюднення) поєднуються дві природи: Божественна та людська (догмат про боготвілення). Ці сутності існують у Христі незлитно, незмінно, нероздільно й нерозлучно. Сам же Ісус є досконалим Богом та досконалою людиною, яка є єдиносутнісною іншим людям в усьому, окрім гріха. Низка ідей, пов'язаних із спокутувальною жертвою Ісуса Христа, розглядалася в межах християнської *сотеціології* – вчення про спасіння, яке досліджувало значення спокутувальної жертви Ісуса Христа для людського спасіння. Важливе місце в християнській догматиці відводиться *еклезіології*, відповідно до якої церква вважається Боголюдським організмом, головою якого є Ісус Христос. Згідно з *есхатологічним вченням* пророкувався кінець світу, воскресіння померлих, Суд Божий над усіма, покарання грішних, нагорода праведних, настання царства Божого.

Найсуттєвіші риси середньовічної філософії випливають з її догматичного ядра. До них належать: *теоцентризм*, *екзегетичність*, *традиціоналізм*, *повчальність*, *психологічна самозаглибленість та рефлексивність*.

Провідна, засаднича риса середньовічної філософії – *теоцентризм*, тобто зосередженість на вірі в Бога, яка визначала як специфіку філософських проблем, так і спосіб їх вирішення. Бог визнається єдиною й досконалою істотою, першопричиною та

кінцевою метою буття. Теоцентризм поєднується з антропоцентризмом. Це означає, що будь-яка проблема, яка обговорюється в межах цієї філософської системи, вирішується під кутом зору взаємовідносин Бога та людини. Людина є образом і подобою Бога й належить до двох світів. Тому онтологічна проблематика у межах середньовічної філософії торкаючись проблем *креаціонізму* – творення Богом світу, або *есхатології* – кінцевої долі світу, зосереджувалася на місці людини в цих процесах і в світоустрої загалом. У гносеології здебільшого точилися суперечки з приводу можливості та засобів пізнання людиною Бога, а не світу. Виникла нова філософська проблема – про можливості і межі людського розуму. Етика досліджувала не просто моральні приписи, а моральний закон, що був даний людям Богом.

Християнство є релігією Одкровення. Сутність її виявляється в тому, що вища істина дана людям Богом у Святому Письмі. Середньовічна філософія є *екзегетична*, тобто її призначення – розкрити, розшифрувати істину, приховану в святих письменах Біблії. Тому для підтвердження, доказу своїх міркувань філософ постійно звертається до біблійних текстів. А об'єктом філософського осмислення є, перш за все, зміст, закладений Богом у Святому Письмі, правильне зрозуміння якого є умовою спасіння душі. Екзегетичність середньовічної філософії створила умови для розвитку:

- семантичного аналізу - тобто аналізу смислу окремих слів, речень;
- етимологічного аналізу ("Етимології" Ісидора Севільського);
- концептуального аналізу, спрямованого на розкриття внутрішнього сенсу тексту в цілому.

. Вищим ступенем екзегези є спекулятивний її характер, оскільки вона прагнула дати відповідь на питання: які філософські положення, які наслідки витікають з даної тези чи фрагменту тексту.

З екзегетичністю поєднуються такі риси, як *традиціоналізм*, *повчальність*. Філософ стурбований не лише виявленням духовних істин через осмислення і тлумачення біблійних текстів, а й передачею цього розуміння іншим людям. Це потрібно для поглиблення їх віри та спасіння душі, кращого розуміння

релігійних догматів. Середньовічна філософія приділяла значну увагу проблемам форми викладу, дидактиці –теоретичним основам методів навчання. Вже в перші століття існування християнства відкривались катехітичні школи. Їх завданням було впровадження в християнське віровчення новонавернених. З часом виникли церковні міські, монастирські, єпископські школи. В них отримували освіту майбутні священники. Розвиток духовної освіти стимулював інтерес до проблем пізнання, логіки.

Характерними рисами середньовічної філософії Європи є *психологічна самозаглибленість, рефлексивність, самоаналіз*. Виникає новий жанр філософської літератури – сповідь, представлений іменами Августина, Боеція, Абеляра. Поглиблений самоаналіз, опис шляху пошуків, помилок на шляху самовдосконалення розцінювався як засіб морального очищення, покаяння автора, повчання для читача.

Християнство орієнтувало людину на споглядальне ставлення до світу. Ця риса вплинула на особливості пізнання, коли методом пізнання Бога проголошувався не розум, а інтуїтивне осяяння, містичне споглядання. Як зазначає відома дослідниця філософії Середньовіччя С. Неретіна, за цих часів розум та істина стають моментами єдиної теологічної системи, оскільки „розум є містично орієнтованим, а містика – раціонально організованою” (Неретина С.С. Верующий разум. К истории средневековой философии.- Архангельськ 1995. С.10-11.) Це означає, що передумовою істинного знання стає зміцнення власної віри та духовне самовдосконалення.

Середньовічна філософія розвивається, функціонує як *теологія*, ("вчення про Бога"). Її провідними ідеями є:

- ідея творіння світу Богом – *креаціонізм*, яка виступає як основа онтології;
- ідея Одрокнення – на ній базується вчення про пізнання;
- вчення про Ісуса Христа як боголюдину – вона виступає як основа антропології;
- ідея провіденціалізму, тобто залежності буття світу, історії людства, людини від волі Божої.

Щодо філософської проблематики цієї доби, то полеміка відбувалася здебільшого навколо названих вище положень

Символу віри. Найбільш жорсткі суперечки точились з приводу співвідношення трьох іпостасей Бога; співвідношення божественного та людського в Ісусі Христі тощо. Середньовічна філософія досліджувала вчення про творення світу Богом із нічого (*креаціонізм*); про залежність буття світу та історії людства від Бога (*провіденціалізм*); проблеми співвідношення свободи і благодаті; віри та розуму тощо. Прикметне, що полеміка відбувалася з позицій жорсткого протиставлення матерії та духу, небесного й земного, добра і зла (праведного та грішного). Хоча християнство на своїх соборах і засуджувало *дуалізм* – вчення про існування двох першооснов світу, але поступово весь світ став трактуватись як осередок боротьби Бога та диявола.

Філософія Середньовіччя функціонувала як теологія – філософсько-обгрунтоване „вчення про Бога”. Ця особливість виявилася в її провідних напрямках – *патристиці* та *схоластиці*.

Вихідні ідеї патристики

Патристика (від лат. *pater* — батько) — це перший етап розвитку філософії Середньовіччя, час формування філософської християнської думки, її основних принципів, проблематики, категоріального апарату. Головні проблеми – монотеїзм, троїстість Бога, вчення про Христа як Боголюдину, креаціонізм, есхатологія. За місцем виникнення розрізняють грецьку та латинську, за часом – апологетику та класичну патристику.

Взаємовідносини християнства з філософією на початку його історії були складними. Апостол Павло, інші діячі раннього християнства різко негативно ставилися до античної філософії. "Цьогосвітня бо мудрість – у Бога глупота" (I Послання коринф'янам, 3,19), - писав Апостол Павло.

Таке негативне ставлення до філософії як несумісної з християнством відбилось і в працях представника апологетики Тертуліана, якому належить відоме твердження "Вірую, бо це є абсурдним." Він різко засуджував античну культуру як таку, що спотворила людину, відірвала її від справжніх цінностей. Розмаїття течій, напрямів, ідей античної філософії мислитель розглядає як

свідчення неспроможності вирішити світоглядні проблеми. Єдино істинним вченням, що дає людині знання справжніх цінностей, він оголошує християнство. Душа людини по природі християнська. Бог наділив людину розумом. Завдяки природному здоровому глузду, не затьмареному освітою, філософськими складнощами, проста людина відкриває в душі вродженні християнські істини. Віра не вимагає ні знання, ні розуміння. Якщо щось, писав Тертулліан, у Святому Письмі перевищує наше розуміння, здається абсурдним, то це вказівка на те, що в цьому прихована глибока таємниця, яка доступна лише вірі, а не розуму. Лише простота, природність, безпосередність віри дозволяють почути голос душі. «Нехай краще людина прислухається до голосу своєї душі, і тоді істинний Бог не залишиться невідомим для неї.» - підкреслював Тертулліан. Але, заперечуючи античну філософію, він користується філософськими методами, термінами. Тобто навіть у її запереченні не може обійтися без філософії.

Навернення до християнства освічених верств римського суспільства, необхідність захисту християнського віровчення у полеміці з язичницькими філософами поступово змінювало ставлення церкви до філософії. В IV ст. християнство стало панівною релігією Римської імперії. В такій якості воно вимагало філософського обґрунтування, тлумачення догматів, закріплення їх у свідомості віруючих, приведення християнства у відповідність до права, політики. Різде заперечення філософії змінилось її визнанням.

Початок християнського філософствування пов'язаний із так званою *апологетикою* (від грець. апологія – захист). Завданням апологетики був захист християнства перед критикою з боку освічених владних кіл Римської імперії. Для християнської церкви необхідним було виробити чітку, засновану на Святому Письмі, позицію по основним світоглядним проблемам. Філософи-апологети приходять до думки, що філософія вказує шлях до істини, але відносної, бо справжня істина – лише в Богоодкровенні. Іустин, Климент Олександрійський, Тертулліан та ін. головним завданням вважали обґрунтування істинності, досконалості християнського віровчення та релігійного світогляду філософськими засобами. Так вони вирішували проблему включення філософії в християнську духовну культуру.

Іустин високо оцінював надбання філософії античної: «Ніщо не може бути кращим, ніж довести, що розум панує над усім і що людина, що керується ним, може правильно оцінювати прагнення інших і вказувати їм шлях до щастя». Філософія є мудрість, але мудрість нижчого порядку, творіння людського розуму. Найвищу мудрість Бог відкрив людині в Одкровенні. Тому справжня істина, мудрість – у християнстві. Філософія ж допомагає зрозуміти, захистити, охопити розумом Боже Одкровення. Найкращі ідеї філософії античної, вважав Іустин, були натхненні Богом. Наприклад, ідеї Платона, Аристотеля, стоїків, неоплатоників про єдиного Бога, безсмертя душі. Іустин обґрунтовував думку, що в багатьох своїх ідеях антична філософія не суперечить християнству, а є нібито підготовкою розуму до сприйняття Божого Одкровення.

Така позиція була плідна для розвитку середньовічної філософії, бо надавала можливість користуватись надбаннями античної філософії. І в той же час вона вирізнялася рішучим захистом християнської догматики від релігійних та філософських ідей, які, на думку отців апологетів, могли завдати шкоди ще не зміцнілому християнству.

В апологетиці була поставлена ключова проблема середньовічної філософії – співвідношення віри і знання, теології і філософії. Першим філософом, хто поставив її та спробував вирішити, був Климент Олександрійський. Підтримуючи позицію Іустина, він писав, що філософія – це вступ до християнства, засіб удосконалення віри. Сфера філософії – раціональне обґрунтування, тлумачення положень віровчення. «Істинна філософія, наголошував Климент, є знання предметів божественних і людських, є наука, що дає нам поняття про наше ставлення до Бога і світу, вказує нам засоби для досягнення мудрості і доброчесності.» Віра розглядалась як фундаментальна основа знання, а християнське знання – як раціонально осмислена віра. Климент сформулював принцип гармонії віри і знання, при умові, що знання спирається на віру, як джерело вищої мудрості.

Апологети були першими християнськими філософами, які на основі синтезу християнства з окремими ідеями античної філософії розробили коло проблем, стиль філософування, понятійний апарат

філософії християнської. В їх творах притаманний античності *космоцентризм* змінився *теоцентризмом*.

У патристиці філософська спадщина стає перш за все знаряддям боротьби з різноманітними ідеологіями, в тому числі з ересями, що розмножуються всередині християнства. На цьому етапі відбувається інтеграція теології та окремих ідей платонізму й неоплатонізму, стоїцизму і (меншою мірою) аристотелізму. Складні філософські суперечки завершуються остаточною систематизацією ідеології ортодоксального християнства та ухваленням Нікео-Константинопольського Символу Віри.

Найвидатнішим представником класичної патристики є Аврелій Августин (354—430). Вихідним положенням його філософії є креаціонізм, тобто вчення про створення світу Богом з нічого. На цьому положенні філософ вибудовує онтологію, гносеологію, антропологію, соціальну філософію, етику, естетику — усі складники цілісної філософської системи.

Августин розуміє буття як ознаку існування і, навпаки, функція існування тлумачилась ним як ознака буття. Буття поділяється на нижчу форму — матеріальну і вищу — нематеріальну. Нематеріальна субстанція є абсолютним буттям, одиничним, незмінним. Вона існує вічно, актуально, в ньому все є дійсним, а не тільки можливим, як у змінній матеріальній субстанції. Абсолютна субстанція є не тілесною, всюдисущою, має чисту форму і є першоосновою світу. Отже, доводить Августин абсолютна нематеріальна субстанція є стабільною, має чисту форму і є вищим благом. Але властивості блага має лише Бог. Він і є вищим буттям, вищою субстанцією вищим благом. Августин наголошує, що джерелом і причиною всього буття є буття Бога. Бог у Августина — вища сутність, причина існування світу і всього, що у світі, творець, який створив і вічно творить світ. Змінність створеного світу означає й створенність часу. Августин запровадив поняття динамічного часу, пояснивши його природними, історичними змінами. Цим він зробив значний внесок у вирішення проблеми часу. Онтологія Августина переходить у теологію, розкриваючи й аргументуючи ідею креаціонізму з позицій філософії.

Досить цілісною є гносеологічна система Августина. Вона засновується на платонівській ідеї, що основа пізнання лежить в духовному світі ідей, але ідей, які є думками Бога. Людина може

осягати їх лише за умови Божого осяяння. Теорія пізнання Августина побудована навколо однієї з найбільш принципових проблем середньовічної філософії - про співвідношення знання й віри у пізнанні Бога. Вирішуючи цю проблему, Августин висловлює достатньо прогресивну для тих часів думку про значний пізнавальний потенціал розуму. Розум є посередником між двома світами тим, що сприймається лише розумом, і другим, чуттєвим. Розум – це властивість душі. Душа через розум осягає істину, яка потенційно закладена в душі і пробуджується світлом віри. Така позиція свідчить про визнання ним гармонії віри та знання, однак не означає їх перетину у питанні пізнання Бога. Об'єктом пізнання Августин визнає лише душу і Бога. Тільки таке пізнання є джерелом спасіння та щастя. На думку Св. Августина, істина про Бога осягається лише вірою. «Вірую, щоб розуміти» - головний принцип філософії Августина.

Антропологія августинізму є суперечливою. З одного боку, філософ розглядає людину як творіння Бога за своїм образом і подобою, а з другого — після гріхопадіння образ Божий у людині затьмарився пристрастями, гріхами, сама природа людини стала гріховною, смертною. Людина складається з душі й тіла. Душа не змішується з тілом, а присутня в ньому, одухотворяє його. Душа, наголошує Августин, немає нічого спільного з тілом. Вона досконала, безсмертна. «Основа духовного життя – воля, але не розум». Воля спрямовує душу до Бога, тому тільки душа може пізнати Бога. Душа є світ, бо створена Богом, а Бог суть істина і освітлює темряву незнання. Досягти спасіння людина може лише за умови підкорення тіла розумній душі, освітленій світлом Божественної істини. Але гріховність людини робить неможливим досягнення спасіння без допомоги Бога.

З одного боку, спасіння людини цілком залежить від волі Бога, а з другого — людина має свободу волі. Августин розумів свободу волі досить обмежено - як свободу людини прагнути до добра. Але внаслідок первородного гріха вона може творити добро тільки за милістю Бога, як дар віри. Бог по своїй волі дає людині благодать, тобто освітлює її душу світлом божественної істини. Благодать переводить можливість добра, закладену в людині як творінні Божому, в дійсність. Тільки добровільно покладаючись на ласку Бога, людина отримує силу і здатність бути вільною. Воля людини

розглядається як наявна в прагненні, але відсутня у дії. Дієвості їй може надати лише Бог. Така позиція є свідченням суперечливості августинівської концепції передвизначення.

У праці «Про Град Божий» Августин протиставляє град земний Граду Божому та розгортає концепцію всесвітньо-історичного процесу як поля здійснення божественного плану спасіння людства. Громадян земного граду породжує природа, небесного — благодать. Громадяни небесного граду прагнуть досягнути Бога, а земного - захоплені матеріальними прагненнями. Історія людства розгортається як боротьба цих двох градусів. На землі видимим втіленням Граду Божого є церква, бо тільки вона може вести людей до спасіння. Філософ обстоює необхідність підкорення світської влади духовній задля досягнення цієї мети.

Останнім представником патристики і «батьком схоластики» вважається філософ Северин Боецій (480-524), представник знатного римського роду, державний діяч. Його твори стали мостом між давньоримською та середньовічною культурами. З давньогрецької на латинську мову переклав низку математичних творів, трактати Аристотеля, до яких написав коментар. Особливу увагу Боецій приділяв методології, розробці знання про метод, створенню латинської філософської термінології. Провідне місце у побудові філософського пізнання відводив математиці і логіці. Власне Боецій утвердив в середньовічній філософії логіку Аристотеля. Першим ступенем в вихованні дисципліни мислення Боецій вважав математику. «Математика виводить того, хто пізнає, з світу мінливих, матеріальних речей в світ незмінних і вічних ідей.» Вона звільнює людський розум від заблуджень, піднімає його на інтелектуальний рівень. Спираючись на логіку, розум стає здатним сприйняти істину – християнську віру. Істини віри, вважав мислитель, мають бути підкріплені доводами розсудку.

Найвідоміший твір Боеція – «Розрада від філософії». Філософ написав його в тюрмі, ув'язнений за брехливим звинуваченням. Чекаючи на страту, він впав у відчай від несправедливості і жорстокості світу. На допомогу в'язню приходить Філософія. Спираючись на віру у його душі, переконує у безсмертній природі людини, нагадує про небесну Батьківщину. Боецій розуміє, що Бог справедливий і благий, віра і любов до Бога дають людині блаженство і свободу. Коли людина вибирає добро, свідомо

підкоряється божественному провидінню, вона звільняється від влади долі, залучається до вічності. У творі філософ висуває докази існування Бога, розглядає проблеми свободи волі, теодицеї - проблеми виправдання існуючого у світі зла, божественного походження світу, доцільності світового порядку, співвідношення знання і віри – тобто ті питання, що стануть провідними у схоластичній філософії. Боецій був канонізований церквою як святий мученик. У європейській культурі постать Боецій стала символом мужнього протистояння культури натиску насильства і варваризації, уособленням духовного зв'язку поколінь.

Загалом патристика систематизувала християнську догматику, визначила коло провідних проблем та започаткувала традицію і метод їх осмислення середньовічною філософією.

Схоластика як провідний напрям середньовічного філософствування

Схоластика охоплює період з IX до XV ст. і поділяється на ранню, середню та пізню схоластику. Головним завданням схоластики було — засобами філософії розкрити істини віри, щоб зробити їх доступнішими для розуміння віруючими. У схоластиці, на відміну від патристики, як інструмент доказів, та обґрунтування церковних догматів використовується логіка в її аристотелівському варіанті. Схоластичне мислення спирається на два стовпи – розум, що діє згідно із встановленими правилами правильного мислення та на авторитет. Величезне значення у схоластиці надавали формальній логіці як мистецтву правильного відбору й побудови аргументів на основі знання авторитетів, перш за все Святого Письма та праць Аристотеля. Серед основних проблем схоластики вирізняють:

- співвідношення знання та віри, філософії та теології;
- походження загальних понять — універсалій;
- співвідношення сутності й існування

Перша проблема дістала в схоластиці три способи вирішення:

1. Знання і віра — антиподи. Віра не потребує знання, тому що має за основу Божественне Одкровення. Бог є принципово

непізнаваним. Такий підхід бере свій початок ще в апологетиці, зокрема, у творах Тертулліана з їх виразно антиінтелектуалістською спрямованістю. У схоластиці такий погляд обстоював П. Даміані.

2. Знання і віра можуть співіснувати, оскільки мають різні джерела. Знання базується на розумі, пізнанні світу, а віра — на Одкровенні. Філософські та теологічні істини не можуть суперечити одна одній, бо мета філософії — істина, а теологія вказує віруючим шлях до спасіння. Розмежування філософії й теології мало на увазі не заперечення релігії, а лише звільнення філософії з-під впливу теології і контролю церкви. Основоположник цього вчення — арабський учений Ібн-Рушд. У Європі погляди Ібн-Рушда розвивали Дунс Скотт, Вільям Оккам та інші.

3. Знання і віра, філософія й теологія мають скласти гармонійну єдність для розвитку міцної, осмисленої віри, що приведе людей до спасіння, навчить реалізовувати свої здібності, таланти, діяти у світі згідно з волею Бога. Така позиція передбачала, що провідною в тандемі «філософія — теологія» буде теологія, яка пов'язує розум людини з божественними істинами. Основоположник цього вчення — Климент Олександрійський. Найвидатніший представник цієї концепції — Фома Аквінський.

Проблема походження загальних понять — *універсаль* — вирішувалась у боротьбі двох напрямів — реалізму і номіналізму.

Реалізм — філософське вчення, в якому реальне, правдиве існування мають не мінливі, тимчасові матеріальні речі, а загальні поняття, або *універсалії*, тому що вони існують *до речей* як ідеї у вічному Божественному розумі. Тобто єдина, справжня основа буття речей — загальні ідеї Божественного розуму, які існують *у речах* як їх сутність, а *після речей* — як абстрактні поняття в людському розумі. Одиначне існує через залучення до виду, а вид — до роду. Реалізм базувався на ідеалістичних ідеях Платона і неоплатоніків, розвивав їх з позицій християнського віровчення. Він відповідав основному принципу схоластики — осмислювати і розкривати релігійні догмати засобами людського розуму. Чим загальнішим є поняття, тим реальніше, об'єктивніше його існування як особливої сутності. Найбільш загальним поняттям є поняття Бога. Розуміння об'єктивного існування загальних понять поза одиничними речами, вважали схоласти, допомагає людині зрозуміти християнські

догмати. Представники реалізму — Ансельм Кентерберійський, Альберт Великий. На позиціях поміркованого реалізму стояв Фома Аквінський.

Номіналізм демонстрував протилежний підхід до проблеми універсалій. Загальні поняття розуміли як імена, що визначають одиничні речі, які реально існують і є творінням Бога. Видатний представник номіналізму Уільям Оккам трактував світ як сукупність одиничних предметів. *Універсалії* (загальні поняття) існують лише в людській свідомості, пізнанні як знак, що заміщує предмети або їхні якості, що є схожими між собою. У. Оккам запровадив формулу, яка мала допомогти звільнитися від словесних псевдоузагальнень: «Сутності не слід примножувати без крайньої потреби. Те, що можна пояснити за допомогою меншого, не слід виражати за допомогою більшого». Ця формула має назву «брита Оккама». Цим твердженням В. Оккам переносив проблему істини в гносеологію. На перший план у системі доказів він ставив докази на основі дослідів, спостережень, фактів, а не систему доказів на основі цитат.

Номіналісти розглядали предмети емпіричного світу як справжню реальність, підкреслювали об'єктивність одиничного. Тому пізнання світу розуміли як пізнання одиничних речей через досвід, засобами органів чуття.

Роджер Бекон вважав, що вчений має спиратись на експерименти та спостереження. Він протиставив схоластиці практичне знання, науку, за допомогою якої людина зможе покращити своє життя. Призначення науки — винаходи, які полегшать працю людини. В праці «Послання про таємні дії мистецтва й природи та нищість магії» Бекон пише, що наука спроможна створити кораблі, що будуть плисти без гребців та вітрил, колісниці, що будуть рухатися без коней, літальні апарати, що будуть переносити людей. Дослідники історії науки вважають, що він винайшов мікроскоп та, незалежно від китайців, порох. Особливу роль серед інших наук Бекон відводив математиці. Тільки математика «...залишається для нас гранично достовірною і безсумнівною. Тому за її допомогою треба вивчати і перевіряти всі інші науки». Філософ навіть вважав, що математичні знання є вродженими для людського розуму. Тому освіта має починатись з вивчення математики.

Роджер Бекон виділяв три способи пізнання: *досвід, логічне судження, віру в авторитет*. Головним він вважав досвід, який набувається через органи чуття і йде від відчуттів до розуму. Навіть математичні судження мають спиратись на досвід. «Дослідна наука – володарка умоглядних наук» - писав Бекон. Він перший ввів в філософію поняття «дослідна наука», започаткував емпіричну традицію в англійській філософії.

Але, підкреслював учений, досвід, математичні судження не стосуються духовних предметів, тобто істин віри. Їх пізнання можливе лише через внутрішній досвід, інтуїцію. Духовні істини розкриває людям Бог в прадосвіді, осяяні. Джерелом пізнання божественних істин є Святе Письмо. Номіналісти стояли на позиціях «подвійної істини», орієнтуючи філософію на пізнання земного світу.

Номіналізм підготував перехід від умоглядного до емпіричного методу у філософії. Пізніше у XVI ст., він став передумовою емпіричної філософії Френсіса Бекона.

Найвидатнішим представником схоластики був Фома Аквінський. В своїх основних працях — «Сума філософії» та «Сума теології» він трансформував філософію Аристотеля в християнському дусі, побудувавши філософську систему, яка підсумувала досягнення середньовічної філософії і теології.

Одним із важливих аспектів його вчення є ідея гармонії віри і розуму. За методом осягнення істини наука й релігія повністю відрізняються одна від одної. Наука, представлена філософією, виводить істини, спираючись на розум, досвід, тимчасом як релігія черпає їх у Святому Письмі. Але це різниця методів, а не предметів і не сфер їх застосування. Є багато положень, істин, відкритих розумом, які потрібні в повсякденному житті і не мають прямого відношення до релігії. Проте в релігії є низка важливих положень, догматів, які потребують філософського обґрунтування, щоб стати зрозумілишими і ближчими людині як мислячій істоті (догмат про буття Бога, властивості Бога, про безсмертя душі). «Філософія – писав Фома Аквінський, - має служити вірі тим, що вона релігійні істини тлумачить в категоріях розуму і відкидає, як безпідставні, аргументи проти віри».

Догмати про троїстість Бога, виникнення світу в часі з нічого, воскресіння з мертвих, вічне блаженство і вічну кару принципово

не піддаються раціональному тлумаченню. Фома Аквінський називає їх надрозумними, доступними лише для віри. Віру визнає вищою від знання, тому що вона спирається на Святе Письмо, дана і доступна по Божій волі кожній людині. Філософія ж доступна не кожному, бо не кожна людина здатна до інтелектуальних зусиль. Якщо філософсько-наукові істини суперечать вірі, то останнє слово має належати вірі, як морально вищій і більш значимій для людини. Вищій насамперед за джерелом своїх істин. Філософія на рівні вищих істин має визнавати вищість віри.

На ідеї гармонії віри і розуму базується гносеологія томізму. «Наше природне пізнання може простиратися до тих меж, до яких керує ним чуттєве сприйняття» - пише Фома. Тобто він вважає, що пізнання починається з природного знання, яке ототожнюється з чуттєвим. Процес пізнання здійснюється розумно-пізнавальною душею, наділеною розумом і розсудком. Чуттєві образи обробляються розумом, абстрагуються, перетворюються на образи, які активний розум перетворює на поняття. Під активним розумом філософ розуміє основну силу, яка переробляє чуттєві образи в умоглядні. Це даний Богом творчий світ, що забезпечує процес пізнання. Саме завдяки активному розуму людина може пізнавати душу та Бога. Сам процес пізнання пробуджує силу активного розуму і закладені в ньому додосвідні принципи. Пізнання веде людину до істини. Істину Фома визначає як узгодженість розуму і речі, тобто розуму з Божественною ідеєю, що є сутністю кожної речі. Тобто пізнання істини веде людину до Бога.

В онтології Фома виокремлює категорію «причина». Бог «у кожній речі діє згідно з її особливістю» («Сума теології» I, 83, 1 3), як першопричина, що приводить у дію всі причини. Бог є «чистим існуванням», а все, що походить від Бога як першопричини, створене ним, а все створене визначене, детерміноване у своєму існуванні своїм змістом. Усе складається із сутності та існування, причиною існування всього у світі є Абсолют, Бог. Загальне існує трояко:

- 1) «до» речей — як ідеальні архетипи Божественного розуму;
- 2) у самих речах — загальне є сутністю одиничного;
- 3) «після» речей — у розумі який абстрагує загальне від окремих речей і фіксує його в понятті.

Фома Аквінський висуває п'ять філософських доведень існування Бога:

1. У світі все перебуває в русі, першопоштовхом якого є Бог.
2. Першопоштовх руху є одночасно й першопричиною всього. Першопричина всього — Бог.
3. Усе в світі є випадковим, окрім Бога. Бог забезпечує необхідність випадковостей.
4. Світ складається з більш чи менш досконалих речей. Ступінь досконалості задається абсолютною досконалістю, якою є Бог.
5. Усе в світі є доцільним. Цю доцільність задає Бог.

У розумінні людини Фома звертає особливу увагу на проблему безсмертя душі. Людина постає як єдність душі та тіла. Душа є безтілесна, чиста форма, без матерії, незнищенна, безсмертна. Вона організує матерію так, щоб та була людським тілом, і людина становить повну субстанцію в їх єдності. Тіло є не в'язницею душі, а її необхідним доповненням. Земне життя неможливе без задоволення тілесних потреб і певних пристрастей. Отже, людина має певну свободу волі, що передбачає відповідальність за вчинки. Свободу волі людини забезпечує розум. Він вказує людині, як слідувати Божественному закону, щоб досягти вічного блаженства. Фома визнає право людини на щастя. І не просто визнає, а виділяє щастя як сенс буття. Щастя полягає у динамічному процесі актуалізації сутнісних сил людини, тобто розкритті здібностей, закладених в людині як Божому творінні. Відбутися щастя може тільки через об'єднання інтелекту і волі людини з Богом. Філософія, що визнає примат віри, допомагає людині знайти шлях до справжнього щастя. Фома підкреслював, що не можна протиставляти філософію і віру, бо вони — два крила, що піднімають людину до Бога.

Фома Аквінський систематизував і узагальнив досягнення середньовічної філософії, намагався досягти гармонії віри й знання, окреслити гідність людини як активної, одухотвореної, здатної до пізнання істоти. З XIV ст. і до нашого часу його вчення є провідною течією у католицькій філософії. В XX ст. його ідеї були розвинені представниками неотомізму.

Схоластика підсумувала здобутки філософії Середньовіччя. Прикметно, що вона розвивалася на тлі лише латинської теології в умовах уже на той час досить раціоналізованого західноєвропейського суспільства. Тобто відповідала духовній

атмосфері соціуму, до якого належала, й уособлювала раціоналізований тип християнської філософії.

Середньовічна філософія є важливим етапом у розвитку світової філософії. Завдяки їй, (хоча й у теологізованому вигляді), були збережені філософські надбання Античності. Продовжувався розвиток філософської традиції, була поставлена низка нових філософських проблем, запропоновано їх оригінальне вирішення.

Головним здобутком середньовічної філософії було те, що вона показала важливість віри для досягнення буття. Довела, що розум без віри втрачає свої ціннісні орієнтири й спотворено тлумачить світ. Ця думка є надзвичайно актуальною для сучасного людства, яке повною мірою перевірило справедливість цього твердження на собі.

Полеміка реалістів і номіналістів спричинила до конкретизації проблеми взаємозв'язку одиничного і загального; розвинула в середньовічній філософії проблему співвідношення віри і знання, стимулювала розвиток гносеології, що підготувало рішучий поворот філософії Нового Часу в напрямку вирішення методологічних та гносеологічних проблем.

Наступна після Середньовіччя доба - Відродження, побудувавши власні філософські конструкції на запереченні ідеології попередньої епохи, тим самим визнала її філософський потенціал.

Основні терміни

Догмат — положення, яке не підлягає критиці і є обов'язковим для всіх віруючих.

Екзегетика (від лат. exegesis — тлумачення) — мистецтво пояснення, розкриття змісту біблійних текстів.

Номіналізм (від. лат. nomen — ім'я, назва) — один із напрямів середньовічної філософії, згідно з яким загальні поняття, створені нашою свідомістю, є лише іменами для позначення одиничних речей.

Одкровення — базове поняття середньовічної філософії. Передавання Богом через Святе Письмо священних істин людям для їх спасіння.

Патристика (від лат. *pater* — батько) — сукупність філософсько-теологічних течій і напрямів II—VIII ст. Головні проблеми: захист християнського віровчення від критики з боку язичницьких філософів; проблема використання набутків античної філософії християнством; систематизація християнського віровчення.

Реалізм — один з напрямів схоластики, протилежний до номіналізму. Послідовники реалізму визнавали загальні поняття як першореальність, первинну стосовно до одиничних речей. Продовження вчення Платона про співвідношення ідеального й матеріального.

Схоластика (від лат. *scholasticos* — учений, шкільний) — середньовічна філософія IX—XV ст. Її представники прагнули раціонально обґрунтувати християнські догмати. Провідні проблеми: співвідношення віри і знання; способу існування універсалій; сутності й існування та ін.

Теологія (від грец. *teos* — бог і *logos* — слово, учення) — система обґрунтування філософськими засобами віровчення, комплекс доведення істинності догматів; розроблення релігійної етики. Теологія базується на вірі в Бога, що створив світ і керує ним.

Універсалії — у середньовічній філософії загальні поняття.

Провіденціалізм (від лат. *providentia* — передбачення, провидіння) — концепція середньовічної філософії, згідно з якою рушійною силою історії людства є провидіння, промисел Божий, який визначає напрямок, мету розвитку людського суспільства. Він є основою соціальної філософії Августина, Фоми Аквінського

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які ідеї античної філософії були розвинені філософією Середньовіччя?
2. Проаналізуйте подану нижче цитату і поясніть, які риси людини Августин визначає як сутнісні:

«Ця людина — митець усім зобов'язана Тобі: Ти створив її тіло так, що воно за допомогою різних членів здійснює різні дії, а щоб ті члени були здатні до діяльності, Ти вдихнув у тілесний склад її душу живу, яка рухає й керує ними; Ти доставив їй і матеріал для

художніх робіт; Ти дарував їй і здатність розуму, щоб досягати таємниці мистецтва та наперед охоплювати думкою те, що вона збирається виробити...».

Августин Аврелій.

Розкрийте особливості середньовічної філософії на прикладі вчення Августина Аврелія.

3. У чому полягає сутність полеміки реалістів і номіналістів?

4. Прочитайте уривок, поданий нижче, і поясніть, як Фома Аквінський трактує співвідношення віри і знання:

«Отже, для того щоб люди досягли спасіння і з більшим успіхом, і з більшою впевненістю, необхідно було, щоб ті істини, що відносяться до Бога, Богом і були б викладені в Одкровенні.

Отже, було необхідно, щоб філософські дисципліни, які здобувають своє знання від розуму, були доповнені наукою, священною й заснованою на Одкровенні».

Фома Аквінський.

5. Як ви розумієте принцип «бритва Оккама»? У чому полягає його значення для розвитку наукового пізнання?

6. Проаналізуйте наведену нижче цитату і поясніть, що Роджер Бекон вважає основою пізнання: «З усіх наук одна найдосконаліша, яка всім служить і дивним чином дає впевненість; називається вона експериментальною наукою; вона не спирається на логічні аргументи, якими б сильними вони не були, тому що вони не доводять істину, якщо разом з ними не присутній досвід, що стосується висновків...Тому вона побуджує перевіряти досвідом заключення всіх наук.»

Роджер Бекон.

7. Спираючись на весь зміст теми, охарактеризуйте головні риси релігійної філософії.

Література

Основна

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учеб. для вузов / Авт. кол. И. Т. Фролов и др. — М.: Республика, 2004. — С. 58—71.

ИСТОРИЯ философии в кратком изложении. — М.: Мысль, 1991. — С. 196—240.

ИСТОРИЯ філософії: Підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачков-ський. — К.: Либідь, 2001. — С. 51—74.

КАНКЕ В. А. Философия. Исторический и систематический курс: Учеб. для вузов. — М., 2002. — С. 52—66.

КРЕМЕНЬ В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. — К.: Книга, 2005. — С. 126—145.

ПЕТРУШЕНКО В. Л. Філософія. — К.: Каравела, 2001. — С. 73—91.

ФИЛОСОФСКИЙ энциклопедический словарь. — М., 1994 (див. статті «Патристика», «Схоластика», «Августин Аврелий», «Фома Аквинский», «Но-минализм», «Реализм», «Теология», «Богословие»).

ФІЛОСОФІЯ.: Підручник / За ред. І. Ф. Надольного. — К.: Вікар, 2001. — С. 39—41.

ФІЛОСОФІЯ: Посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Є. М. Причепій, А. М. Черний, В. Д. Гвоздецький, Л. А. Чекаль. — К.: Академія, 2001. — С. 56—75.

Додаткова

АЛЕКСАНДРОВА О. Філософія Середніх віків та доби Відродження: підручник. - К.: ПАРАПАН, 2002.- 172 с.

ГУРЕВИЧ П. С. Основы философии: Учебник. — М.: Гардарики, 2000. — С. 93—103.

МАЙОРОВ Г. Р. Формирование средневековой философии. — М.: Мысль, 1979.

НЕРЕТИНА С.С. Верующий разум. К истории средневековой философии.- Архангельск 1995.

РЕАЛЕ ДЖ., Антисери Д. История западной философии. От истоков до наших дней: В 4 т. — СПб.: Петрополис, 1997. — Т. 2. — С. 3—207.

ТАТАРКЕВИЧ В. Історія філософії. — Л.: Свічадо, 1999. — Т. 1. — С. 211—385.

ЧАНШЕВ А. И. Курс лекций по древней и средневековой философии. — М., 1991. —С. 417—509.

ШАПОВАЛОВ В. Ф. Основы философии. От классики к современности: Учеб. пособие для вузов. — Изд. 2-е, доп.: — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 128—164.

Першоджерела

АНТОЛОГИЯ мировой философии: В 4 т.— М.: Мысль, 1969. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 584—587; 850—853; 872—874.

МИР ФИЛОСОФИИ: Книга для чтения: В 2 ч. — М., 1991. — Ч. 1. — С. 15; 193—195; 483; 612.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. — К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. — С.26 – 36.

ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

*Епоха яка потребувала титанів
і яка породила титанів за силою
думки, притрасті й характеру.*

Ф. Енгельс

Мета зазначеної теми – показати оригінальність та глибокий переворот у всіх сферах людського життя, який відбувається в епоху Відродження, коли виникають і формуються нові, історично прогресивні форми виробництва і суспільних відносин, народжується новий світогляд і новий тип філософствування, головними рисами якого були *гуманізм, антропоцентризм, індивідуалізм, пантеїзм, раціоналізм та естетизація*. З'ясування їх змісту дозволить виявити специфіку філософії епохи Відродження, її здобутки і недоліки, відповісти на питання: чому й сьогодні філософська спадщина мислителів того часу є актуальною і співзвучною нашому.

Історичні передумови та культурні чинники формування філософії Відродження

Епоха Відродження (або Ренесансу – за французькою назвою, „Рінашіменто” – за італійською) є однією з найбільш змістовних епох в історії західноєвропейської філософської культури. Сам термін „Відродження” з'являється в ХУІ ст. в книзі італійського маляра, архітектора, історика мистецтва Джорджо Вазарі, автора відомого „Життєпису найбільш знаменитих живописців, скульпторів та зодчих”(1550) для визначення культурно - історичної епохи, яка прийшла на зміну Середньовіччю. Таку назву одержав час з другої половини ХІІІ – початку ХУІІ ст.

Епоха Відродження була не просто наступним кроком у русі історії, а культурним переворотом, коли змінювались долі не тільки Європи, але й усієї світової історії. Це епоха розквіту мистецтва,

зародження гуманізму як світської культури, Реформації, емансипації філософії і мистецтва від теології, прагнення людини до свободи від обмежень католицької церкви.

Першою країною, в якій цей процес розпочався ще в XIII ст., а у XV ст. досяг свого розквіту, була Італія. В XVI ст. культура Ренесансу набула загальноєвропейського розповсюдження й охопила всі аспекти відношення „людина – світ”, як духовні, так і матеріальні.

Цей культурний стрибок не пов’язаний з якоюсь унікальністю та особливостями європейців, а, мабуть, із тими глибинними змінами, що відбувалися в суспільному житті Європи.

Перш ніж розглядати специфіку філософських ідей цієї епохи, необхідно виокремити ті чинники, які забезпечили та визначили магістральний шлях, яким рухалось Відродження.

По – перше, соціально-економічною суттю цієї епохи є зародження капіталізму. В містах Італії, які зберіглися як торгово-ремісничі осередки з часів Римської імперії виникають перші мануфактури, розвивається банківська справа, зароджується капіталістична економіка, формуються торгові центри загальноєвропейського значення.

По всій Європі італійські промислові вироби мали велику славу, особливо сукно, шовк, бавовняні тканини, зброя та скло. Величезне багатство, яке накопичувалось у великих містах-державах, розвиток виробництва змінили обличчя міст і весь образ міського життя. Міста не тільки збільшуються в розмірах, але й перетворюються зовнішньо. Будуються величні громадські споруди, розкішні палаци багатців, які прикрашаються живописом та скульптурами.

Розпочався процес формування нового соціального прошарку – бюргерства.

По – друге, культура міста сприяла формуванню людини нового типу, з її новим відношенням до життя. Створювалась атмосфера, в якій народжувались великі ідеї й величні творіння. Відродження стало епохою пробудження особи. Коли зовнішній феодально-становий тиск ослаб, особа отримала змогу реалізуватися у сфері соціальної діяльності. Відбувається переоцінка цінностей – презирство до земного життя змінюється прагненням до земного щастя, визнанням творчих здібностей людини, її розуму та

почуттів. Сини купців, торгівців, викладачів, нотаріусів, представників вельможного панства, рідше – діти ремісників та селян, в залежності від своїх здібностей, ставали художниками, архітекторами, скульпторами, лікарями, письменниками. Таким чином поступово формувалася така когорта інтелектуалів, яка одержала назву *гуманісти*. Найбільш видатні з них ставали вченими і філософами.

Гуманізм став найхарактернішою ознакою Відродження.

Гуманізм (від лат.*humanus* – людський, людяний) у широкому розумінні система світоглядних орієнтацій, центром котрих є людина, її самість, високе призначення та право на вільну самореалізацію.(Див. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002, с.134).

У вузькому значенні термін „гуманізм” означає конкретне і неповторне західноєвропейське духовне явище XIV – XVI століть, батьківщиною і центром якого була Італія.

Гуманізм як принцип культури Відродження і як суспільний рух базується на *антропоцентричній* картині світу. В ідеологічній сфері стверджується новий центр – могутня й прекрасна особистість.

По третє – нове світовідчуття, що народжувалось, потребувало світоглядного обґрунтування. Саме таким підґрунтям виступила культура античності. Сама назва Відродження походить від переконання її творців у тому, що вони відроджують культуру античності. Це переконання підкріплювалося ще й тим, що Італія, як батьківщина Відродження, географічно й духовно була спадкоємицею римської цивілізації. Античний антропоцентризм, ідеал прекрасної, гармонійно розвиненої людини був особливо близьким європейському гуманізму.

По-четверте – головним видом духовної діяльності в цей період стало мистецтво. Для людей цієї епохи мистецтво було тим, чим в середні віки була релігія, а в Новий час наука і техніка. Недаремно провідною думкою цієї доби є думка про те, що ідеальна людина повинна бути митцем, художником. Саме художній твір здатен найбільш повно, відчутно виразити ідеал гармонійно організованого світу і місця людини в ньому. Це завдання мають виконувати всі види мистецтва, але найбільш повно естетично-художній ідеал, на думку діячів Відродження, можуть втілити

просторові види мистецтва (живопис, скульптура, архітектура). Головну роль серед них відводиться живопису. Саме живопис має в своєму арсеналі більше художніх можливостей пізнати та відобразити реальний світ, його красу, багатство й різноманітність. Для реалізації цього завдання художники звертаються до науки. Тісний зв'язок науки і мистецтва – характерна риса ренесансної культури. Художники Відродження розроблюють принципи й відкривають закони прямої лінійної перспективи. Це був час італійського ренесансу, пов'язаний з іменами Ботічеллі, Леонардо да Вінчі, Мікельанджело, Рафаеля, Тіціана та багатьох інших славетних особистостей.

Світогляд нової людини формувався й під впливом філософії.

У філософії епохи Відродження розрізняють два основних етапи:

1. ранній етап – перші прояви нової культури, нового філософського стилю мислення зосереджується в Італії XIV – XV ст. Головна риса – гуманістична спрямованість;

2. пізній етап – охоплює XVI і початок XVII ст. Новий світогляд вже не обмежується кордонами Італії, а охоплює і інші європейські країни, одержуючи назву Північного Відродження. Головною ознакою якого стає філософія природи

Розглядаючи ранній період філософії Відродження слід пам'ятати, що не тільки соціально-економічні передумови сприяли розвитку духовної культури і філософії зокрема. Не менш важливу роль тут відігравала культурна традиція.

Наприкінці XIV ст. перед загрозою турецької навали з Візантії в Італію стали переїждати філософи, вчені, художники, освічені люди. Рятувалися самі та рятували свої і класичні рукописи. Спілкування двох культур відкрило шлях до збагачення італійських бібліотек грецькими рукописами, знайомству італійців з грецькою філософією та літературою, що стало одним з першорядних стимулів у розвитку ренесансної культури спочатку в Італії, а пізніше в усій Європі. Розширюється коло вивчення античних філософів. Арістотель, який на той час ототожнювався з схоластикою, надовго поступається місцем Платону.

Нова культура, яка створювалася гуманістами потребувала і нової мови. Такою мовою стає італійська. Нею спілкувалася більшість людей і гуманісти зробили свій вагомий внесок в її літературний розвиток.

Тому значення гуманістів треба розглядати не тільки під кутом зору вирішення філософських питань, але й з дослідницькою роботою по вивченню старих текстів. Що дозволяє характеризувати цей культурний рух і як літературний, філологічний.

Епоха Відродження потребувала від філософів не тільки глибинного проникнення та теоретичного обґрунтування своїх ідей, але й доведення їх до певного чуттєвого ідеалу, до естетичного взірця, який не тільки розуміється але й чуттєво переживається. Нові філософські ідеї, теорії, гіпотези пронизані гуманістичним пафосом виражалися в формі поетичного слова, нагадували поему, а мистецтво цього часу наповнювалося глибоким філософським змістом, всебічністю художнього відображення сутності людського буття.

Філософію Відродження і античну філософію поєднували головні критерії: антропоцентричне спрямування, визнання творчих здібностей людини, її розуму, прагнення до земного щастя, пошук основних етичних норм і цінностей, визначення місця людини в світі, важливість принципів моралі і духовних почуттів Добра, Істини та Краси.

Філософію гуманістів відрізняє не сліпе наслідування античним мислителям, а відмова від готових і незмінних істин, вільне осмислення античності. Платон і Арістотель, Цицерон, стоїки і епікурейці – це вже не вища інстанція, а скоріше союзники, які допомагають вирішувати нагальні практичні проблеми сьогодення.

Таким чином, спадковий зв'язок Відродження з античністю є очевидним.

Незважаючи на свій світський та гуманістичний характер, актуалізацію цінностей античності, філософія Відродження безпосередньо була пов'язана і формувалася під впливом культури середньовіччя.

Виникнення гуманістичного світогляду відбувалося в XIV ст., коли одночасно завершився процес формування пізньої схоластичної філософії, ознаменований такою подією як канонізація Фоми Аквінського. Його вчення набуло статусу офіційної філософсько-теологічної доктрини римсько-католицької церкви.

Філософія Відродження формувалася саме як заперечення, протест, відмова від середньовічної філософії, її догматизму і схоластики. Заперечувалося все, що стримувало вільний, творчий розвиток людини. Негативним було відношення мислителів-гуманістів до теології – теорії релігії. У багатьох мислителів критичним було відношення до церкви й професійних служителів католицької церкви.

Проте, філософія середньовіччя, яка мала свою довгу історію, міцні традиції, не могла зникнути безслідно. Вона справляла свій вплив на філософію Відродження, хоча цей вплив не завжди усвідомлювався.

Перш за все відмітимо, що заперечення церкви ще не означає заперечення релігії. Ренесансна філософія не була позарелігійною філософією. Філософи Відродження були людьми віруючими, і деякі з них навіть духовними особами католицької церкви. Висувалися ідеї примирення християнства з античністю, лунали заклики повернутися до ідеалів раннього християнства, намагання створити нову, єдину релігію, вільну від національних, етнічних, культових відмінностей.

Поворот до антропоцентризму відбувся як звернення до людини саме внутрішньої, духовної. Акцент робився на земну „божественність” людини, переосмислювалось відношення божественного і людського. В гуманістичному світогляді ці начала не протистоять один одному, а складають єдине ціле.

Античність не знала духовного виміру особи, вона не була опосередкована середньовіччям. Тому особа епохи Відродження є принципово іншою. Вона прийнята духовністю – здобутком середньовіччя.

Вихідне положення гуманістичного антропоцентризму можна сформулювати як тезу, що існуючий світ прекрасний, досконалий – створений Богом для людини, де людина – вершина божого творіння. На користь людини свідчить незаперечний факт, що саме людина, на відміну від тварини, може проявити себе ні тільки в одній справі, а в різних.

Якщо в релігійно-монотеїстичному світогляді стверджувався примат Бога, а людині відводилося другорядне місце, то гуманісти на перший план висували людину, а потім говорили про Бога.

Нові потреби людини, зростання її творчої активності в усіх сферах життя призвело до світоглядного зближення людини з поняттям Бог. Людина, на думку гуманістів, це „смертний Бог” який змагається з Всевишнім у творчій діяльності. Бог – творець усього сущого, а людина – творець прекрасного і вишуканого царства матеріальної та духовної культури. **Обожнення людини, її наближення до Бога через здатність до творчої діяльності – лейтмотив антропоцентричного світогляду гуманістів.**

Так геніальний поетичний твір останнього представника культури середньовіччя і першого культури Відродження Данте Аліґ'єрі, самим автором названий „Комедією”, його послідовниками і шанувальниками був перейменований в „Божественну комедію”.

Така думка мала під собою солідне підґрунтя та підтверджувалась на практиці. Достатньо згадати про нові реалії соціального життя та технічні винаходи цієї доби про які ми згадували вище. Та мабуть найяскравішим підтвердженням цієї тези можуть слугувати пам'ятки мистецтва епохи Відродження, які і сьогодні вражають уяву сучасників та викликають почуття захоплення, благоговіння перед висотою та величчю людського духу.

Якщо Данте Аліґ'єрі вважається натхненником гуманістів, то загальноновизнаним батьком гуманістичного руху був поет і філософ Франческо Петрарка.

Франческо Петрарка (1304 – 1374) – яскрава, найхарактерніша постать раннього етапу італійського гуманізму. Невтомний збирач і дослідник стародавніх літературних та філософських рукописів, пропагандист римської культури. Він натхненно віддається літературній та науковій діяльності, багато мандрує по Італії і Франції, вивчає та осягає життя в усій його складності та різноманітності.

Петрарка залишається віруючим християнином, але при цьому рішуче виступає проти схоластичної вченості, яку вважає непотрібною для людини того часу. В своїх творах він переконливо доводить, що реалії життя, морально-соціальний досвід людства не вписуються в догматичні та формальні схеми схоластики. Своє негативне ставлення до схоластики Петрарка переносить на грецького філософа Арістотеля як головного її натхненника та

протиставляє йому філософію Платона як продовжувача лінії мораліста Сократа.

Петрарка підходить до гуманітарних (про людей і для людей) дисциплін із розуміння їх значення і цінності, яку мало для людства це знання в античну епоху в вихованні людського духу. Як активна людина свого часу, яка глибоко та безпосередньо переживала протиріччя буття, Петрарка бачить призначення філософії в досягненні істинної сутності і природи людини. Мислитель шукає відповіді на питання: заради чого народжена людина, звідки приходить і куди йде, що в цьому світі сприяє щастю людей. В своїх пошуках він звертається до творів Цицерона і Сенеки, Вергілія і інших мислителів античності, особливо „князя філософів” Платона, творчості мислителів раннього християнства, таких як Августин. Він шукає точки дотику християнства з античною філософською культурою, особливо з філософією стоїцизму.

Звернення до спадщини цих мислителів надало можливість ствердити новий стиль філософського мислення, який будувався на засадах морального реформування, духовного оновлення людини і граду земного, встановлення нового образу життя, де найважливішим ідеалом була гуманість.

Людина повинна знайти себе, відкрити для себе свою людську сутність, щоб об'єднатись – людина з людьми. Турбота про батьківщину та любов до ближнього найтіснішим чином пов'язуються в його філософії із внутрішнім самовдосконаленням людини, яке є передумовою всякої плідотної діяльності на землі.

Ці фундаментальні особливості ранньої гуманістичної філософії були потім підхоплені і іншими гуманістами.

В своїй основі філософський гуманізм був зорієнтований на філософське вчення Платона, яке в антисхоластичній філософії Ренесансу стає символом прогресу, вважалось синтезом всієї філософії минулого.

У становленні нового світогляду, який базувався на відновленні високих античних зразків культури, Платон був об'єктом майже релігійного поклоніння. 1459 р. у Флоренції Козімо Медичі (некоронований володар міста) засновує Платонівську академію, прообразом якої слугувала древньоафінська академія. Вона стала

впливовим гуртком гуманістів, що об'єднував не тільки філософів, але й письменників, діячів мистецтва, політиків, представників духовенства та всіх хто цікавився філософією Платона.

В академії провадилась інтенсивна перекладацька робота, коментувалися перекладені на латинську мову твори Платона і Плотіна, читалися лекції, відбувалися читання і бесіди. Академія стала культурним центром не тільки Італії, але й всієї вченої Європи.

Найбільшого розквіту академія досягла, коли її очолив відомий гуманіст **Марсиліо Фічіно** (1422–1495). Талановитий перекладач і шанувальник Платона та неоплатонізму. Фічіно не тільки переклав на латину Платона, Плотіна, Ямвлиха, Порфірія, Прокла, але й цікавився християнським неоплатонізмом, намагався розвинути і продовжити цю філософську традицію. Його головний твір „Платонівська теологія про безсмертя душі” спрямований проти схоластики. Фічіно відстоює ідею самодостатності філософії. Філософія, на думку мислителя, не є служницею теології, вона її „сестра”. Досконалість теології залежить від рівня її філософської зрілості.

Питання про відношення Бога і світу він вирішує з пантеїстичних позицій. *Пантеїзм* це філософська позиція, згідно з якою Бог і світ є тотожними, такими, що збігаються, розчинення Бога в природі, або, навпаки, природи у Богові.

Один з розділів своєї праці „Платонівська теологія про безсмертя душі” він називає „Бог повсюди”. Але його пантеїзм це не натуралістичний пантеїзм, в якому природа відсуває Бога, свого творця. Це протиріччя він вирішує в дусі неоплатонізму. Бог це досконала безтілесна, абсолютна першоедність знаходиться поза світом. Світ являє собою ієрархію духовності що убуває і тілесності що наростає. Космічна ієрархія немов би занурюється в Бога, випромінення якого пронизують весь світ.

В своїй онтології Фічіно переносить акцент з поняття „Бог” на поняття „Світова душа.” Світова душа – це остання повністю безтілесна іпостась, найближча до тілесно-земного світу, який є результатом її випромінювання.

Таким чином мислитель залишається вірним своїм гуманістичним переконанням, що людина і світ в якому розгортається буття людини об'єднані, одухотворені та просвітлені

світовою душею. Краса, любов і насолода це космічні принципи, а людина центральна ланка космосу. Світова душа – це по суті своїй, її, людини власна, абсолютизована душа. Саме краса і любов створюють цілісність світу, де Бог і людина зливаються у духовному єднанні. Щоб досягти цього єднання, щоб Бог став сущим у людській душі, людина повинна стати на шлях самовдосконалення. Він поділяє думку Платона, що для законодавців та правителів це шлях освоєння вищої доброчинності – мудрості, вони повинні стати філософами.

Другим видатним представником флорентійського платонізму був **Піко делла Мірандола** (1463 – 1494). Яскрава, талановита особистість, він вже в дитячі роки вражав оточуючих своїми ораторськими та поетичними здібностями. Представник князівського роду, Мірандола не марнував час, свої статки та енергію від витрачав на освіту та самовдосконалення. Окрім більшості європейських мов, він вивчив грецьку, древньоєврейську, халдейську та арабську мови. Іспанські інквізитори, що переслідували молодого Мірандолу, стверджували, що такими глибокими знаннями не може оволодіти молода людина. І якщо це сталося, то тут не обійшлося без допомоги диявола. В 1488 р. він оселяється поблизу Флоренції і приймає активну участь у діяльності Академії.

Двома роками раніше Мірандола в Римі видає 900 тез („Про все, що може бути пізнаним”). Ці тези він мав намір захистити на диспуті перед усіма вченими філософами Європи. Але папа оцінює тези як єресь та забороняє диспут. Його головний філософський твір („Про погодження Платона і Арістотеля”) залишився незакінченим.

Ознайомившись з багатьма культурними традиціями, вбачаючи в кожній з них раціональне зерно, мислитель прагнув в одному вченні поєднати, синтезувати християнство і грецьку філософію. І врешті решт його філософські пошуки звелися до двох принципових ідей – *натурфілософії* та *гуманістичного індивідуалізму*.

Своїми натурфілософськими ідеями Піко делла Мірандола випередив свій час. Мислитель сформулював низку цікавих ідей. В своїй праці спрямованій проти астрології Піко заперечує будь-яку надприродну дію зірок. Все відбувається згідно природнім силам і

принципам, майбутнє закономірно настає, завдяки зв'язку причин і дій. Характер і доля людини визначаються не яким-небудь особливим впливом небесних тіл, а природною необхідністю, яка проявляється в зв'язках природних речей. Єдиними реальними силами неба і зірок є рух, світло та тепло.

Маніфестом гуманістів стала філософсько-поетична промова Піко делла Мірандоли „Про гідність людини”, де він відстоює ідею свободи волі.

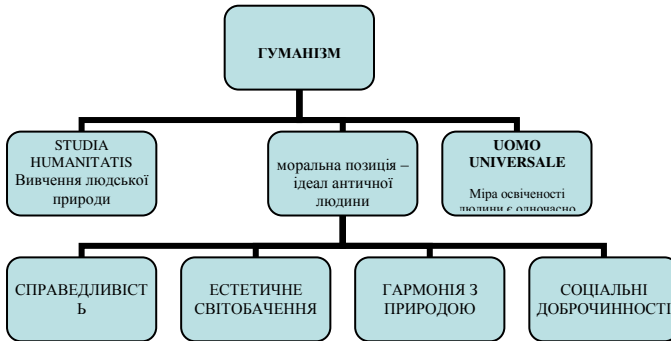
Людина, на думку мислителя, це мікрокосм, що поєднує в собі три частини космосу: світ земний, небесний і божественний – надзоряний. Творець ставить людину в центр світу, щоб їй було легше дивитися навколо і бачити все, що її оточує. Людина сама за своєю волею і честю є власним скульптором і творцем. Людина маючи свободу волі може на життєвому шляху впасти до стану тварини, а може підвестися до богоподібної істоти. Філософ приходить до найважливішого висновку, який не втратив своєї актуальності і сьогодні. Тільки людина, єдина з усього світу може розвиватися, рости згідно своїй волі, тільки в людині сховано зародок різноманітного життя. Людина – „*fortunae suae ipse faber*”, коваль свого щастя.

Невмолима жага знань, прагнення до пізнання і оволодіння природою, самоствердження людської особистості, – характерні риси філософії Піко делла Мірандоли.

Звернення Ренесансу до людини, її культури, її реального життя викликав появу нових соціальних і політичних теорій. Це були нові концепції держави і права, які виходили зовсім з інших передумов, ніж ті на яких будувалась теорія держави в середні віки. Замість одностороннього і однозначного релігійного пояснення вони спирались на реальність суспільного життя, на земні, практичні інтереси і потреби людини. У вченні про суспільство мислителі цієї епохи дійшли до ідеї зумовленості політичних подій матеріальними інтересами людей.

Саме в цих нових поглядах на суспільний устрій, на роль людини в своєму суспільному житті гуманістичний індивідуалізм приймав свою крайню форму, державного абсолютизму. Центром соціальних теорій стає сильна, централізована держава. Правитель, який має очолити таку державу повинен стати правителем нового типу, абсолютним володарем, деспотом. Він повинен керуватися

не релігійними правилами, чи іншими апріорними схемами, а аналізувати реальні факти. Правитель може бути жорстоким, хитрим, грішним, немилосердним. Як державний діяч, правитель повинен користуватися мораллю сили, а не релігійною мораллю. Автором саме таких ідей був флорентієць Н. Макіавеллі.

Натурфілософія і нове природознавство Відродження

Сучасником італійських гуманістів був **Ніколай Кузанський** (1401 - 1464). Народившись в Південній Німеччині в містечку Куза в сім'ї незнатного походження, він одержав освіту, навчаючись у Гайдельберзькому, Падуанському та Кельнському університетах. Окрім гуманітарної освіти Н.Кузанський цікавиться математикою і астрономією. Обирає духовну кар'єру, стає кардиналом католицької церкви, але при цьому залишається активним прибічником гуртка гуманістів, захоплюється цим рухом.

Як ніхто інший, Ніколай Кузанський в своїй діяльності і творах дивним чином поєднав культуру середньовіччя і енергійно наступаючу культуру гуманізму. Конфесійні та адміністративні турботи поєднувалися у Кузанського з активною і напруженою літературною діяльністю.

Філософський світогляд мислителя складався під впливом різних філософських шкіл: неоплатонівської містики і античного атомізму, номіналізму і Каббали. З під його пера вийшли низка філософських трактатів: „Про вчене незнання”, „Апологія вченого

незнання”, „Простак” та інш., богословські твори „Про злагоду віри”, „Про втаємниченого Бога”, а також суто наукові праці, наприклад „Про досвід з вагами.”

На відміну від більшості своїх сучасників, італійських філософів-гуманістів, Кузанського цікавили питання математики і природознавства, географії. Він створив першу карту Центральної і Східної Європи, розробив план реформи календаря. Цей інтерес знайшов безпосереднє втілення в його філософській доктрині.

В історії філософської думки Ніколай Кузанський виступає як попередник блискучої плеяди італійських натурфілософів. Як у християнського філософа, в центрі уваги Кузанського Бог, але не стільки сам по собі – нескінченність, недоступна для пізнання – скільки у співвідношенні зі створеним ним світом. Головну проблему свого часу про відношення Бога і світу він вирішує з позицій теоцентризму. Але його позиція дещо інша ніж у мислителів середньовічної теології. „Буття бога в світі є не що інше, як буття світу в ньому” – ця теза засвідчує головну спрямованість філософської думки мислителя як *натуралістичний пантеїзм*.

Бог це єдиний, безкінечний і всеохоплюючий „абсолютний максимум”. Але „максимум” збігається з „мінімумом”, „ все в усьому”, всесвіт є Бог що чуттєво змінюється. Бог є абсолют і завершеність, а в природі все відносно і не розгорнуто. Якщо схоласти вважали, що мета людського пізнання це досягнення незмінної, раз і назавжди даної „божественної істини”, то Кузанський підкреслював, що процес пізнання означає безконечне вдосконалення людського знання. Пізнання Бога-всесвіту, за думкою філософа, проходить поступово чотири сходинки: чуттєве сприйняття; розсудок, що розділяє протилежності; розум, що їх зіставляє та інтуїцію, яка безпосередньо споглядає збіг протилежностей в нескінченній єдності „максимуму”. Досягнення цієї незрозумілої і недоступної для буденного знання всеосяжної єдності, в якій збігаються безкінечне і кінечне, максимум і мінімум, суб’єкт і об’єкт і є продуктом „вченого незнання”. Така точка зору мислителя на пізнання як процес була безперечно прогресивною і революційною, з явно відчутними елементами діалектики. Філософ закликав людину не зупинятись на

досягнутому, а рухатись далі і глибше, опановуючи таємниці всесвіту.

В доведенні своєї думки Кузанський спирається на математику. Саме математика на його думку, є однією з найважливіших і вирішальних засобів в процесі пізнання. „Єдність, збіг протилежностей” обґрунтовується та ілюструється філософом за допомогою математики. Коло з безкінечним радіусом перетворюється на пряму, безкінечно великий трикутник зводиться до однієї лінії і т.д. Для Кузанського як ренесансного мислителя, який передбачив народження математичного природознавства, було особливо важливим підкреслити наявність у світі співвідношення міри, числа і ваги. Він вважав, що божественне мистецтво при створенні світу складалося головним чином з геометрії, арифметики, музики. Саме число, стверджував Кузанський, було першим образом речей у розумі творця.

Відродження – епоха великих відкриттів у різноманітних сферах людської діяльності. Це час великих географічних відкриттів: 1487 року досягли Мису Доброї Надії, 1492 – відкриття Америки, 1522 – закінчення першої подорожі навколо Землі. Колумб, Магеллан та інші першовідкривачі започаткували еру океанічної цивілізації, в якій головними шляхами світу стали океанічні шляхи.

Взірцевим технічним досягненням епохи було створення І.Гутенбергом друкарського верстату. В цей час була організована перша обсерваторія, перша пошта, створені глобус Бегайна і атлас Меркатора, термометр та телескоп Галілея.

Найбільша наукова подія епохи – публікація у 1543 р. роботи Коперника „Про обертання небесних сфер”.

У XVI та на початку XVII ст. на основі видатних природознавчих відкриттів формується нова своєрідна філософія природи.

Нова наука, пробудження інтересу до астрономії, фізики, анатомії, фізіології формуються в єдності з соціально-економічними відносинами. Наука залишає лоно церкви і направляє свої зусилля на пізнання та дослідження властивостей фізичних тіл та форм проявлення сил природи. Розвиток виробництва надав для спостереження велику кількість механічних (ткацтво, годинникове ремесло), хімічних (металургія, фарбувальне ремесло) і фізичних (окуляри) фактів. Леонардо да Вінчі розробив ряд цінних технічних винаходів. Він працював над

розробкою літального апарату, надав ідею парашуту, вдосконалив самопрядку й токарний станок та багато інших винаходів. Розвиток мореплавства стимулює інтерес до астрономії, яка надає можливість точно орієнтуватися в океані.

Шлях формування природничих наук був тернистим, складним і навіть в деяких моментах трагічним. На противагу схоластичному вченню про природу, яке ніколи не переходило межу теоретичних спекуляцій, вчені Відродження на передній план висувають досвід, дослідження природи експериментальним методом. Основним принципом наукового та філософського мислення виступає математика. Досвід та математика – саме це, на думку Леонардо да Вінчі, дві основи для побудови наукової системи.

Нові тенденції в науці одержали своє відображення в творчості геніального італійця **Леонардо да Вінчі** (1452 – 1519), **Ніколая Коперника** (1473 – 1543), **Іогана Кеплера** (1571– 1630) та **Галілео Галілея** (1564 – 1642).

Ми не маємо можливості перелічити тут все те нове, що відкриває Леонардо да Вінчі в галузі астрономії, геології, анатомії, зупинитися на художній творчості видатного митця, але маємо відмітити його основні світоглядні тенденції як філософа та вченого. Це перш за все рішучість мислителя в ствердженні значення досвіду в пізнанні природи, висування на передній план математики і механіки, єдність теорії і практики, заперечення магіко–містичних вчень.

Револьюційною подією в історії науки було видання в 1543 р. у Нюрнбергу латинською мовою книги „ Про обертання небесних сфер”, автором якої був фромборський канонік **Ніколай Коперник**. В цій книзі він обґрунтував ідею про обертання Землі навколо Сонця і навколо своєї осі. Ця подія стала відправною точкою на шляху звільнення природознавства від монополізму церковного авторитету, який спирався на систему поглядів Аристотеля - Птолемея. Середньовічне релігійне вчення базувалося на геоцентричній системі, згідно якої в центрі світу перебуває Земля, а навколо неї обертається Сонце та інші планети.

Все своє життя Коперник присвятив розробці геліоцентричної системи світу і тільки на смертному одрі мав змогу взяти в руки свій надрукований твір. Він не поспішав за життя надрукувати свою працю, оскільки побоювався переслідувань зі сторони церкви

і побоювання були не даремні. Вже після смерті вченого в 1616 р. його книга була внесена Ватиканом в „Індекс заборонених книг” і залишалась під заборобою до 1828 р.

Німецький астроном І.Кеплер математично обґрунтував теорію про закономірність руху планет.

Найбільшою заслугою Галілео Галілея було наочне підтвердження справедливості геліоцентричного підходу Коперника до пояснення будови всесвіту. Це був дійсно революційний переворот у світоглядній позиції людства на світ і на своє місце в цьому світі. Але це відкриття було фатальним для самого мислителя. Галілея переслідувала церква, звинуватила його в ересі і під загрозою тортурів він був змушений відректися від своїх поглядів.

Галілео Галілей не був філософом, але його наукові доробки мали великий вплив на подальший розвиток філософської думки. Найбільшим здобутком вченого було наочне підтвердження вірності геліоцентричного підходу Коперника. Галілей самостійно конструює телескоп, який встановили на куполі Сан-Марко в Венеції і небо явилось перед очима вченого в новому вигляді. Виявилось, що місяць не гладкий диск, а тіло, подібне землі, з своїми морями й горами. Чумацький шлях, який раніше здавався з'єднанням двох небесний півкуль, постав як складна система зірок. У Юпітера відкрили чотири супутники, на сонці побачили плями, були відкриті фази Венери.

Його наукові відкриття виступають світоглядною межею, що розділяє застарілу аристотелівську традицію природознавства від нової, яка почала складатися за часів Відродження. Галілей розвиває нову методологію науки, яка заснована на експериментах та математиці. Мислитель формулює основну ідею: книга природи закрита для нас, але, для того щоб ми мали змогу її прочитати, необхідна математика, бо ця книга написана математичною мовою.

Трагічна постать без якої не може бути цілісною і повною картина пантеїстичної філософії природи і науки епохи Відродження це безперечно **Джордано Бруно** (1548 – 1600).

У XVI ст., часі, коли жив і творив Бруно, процес звільнення від тиску старих цінностей йшов особливо стрімко, охоплюючи ідеологію, літературу, мистецтво, філософію, буденне життя людей і навіть саму церкву. Зміна ціннісних акцентів мала визначальне

значення для пробудження активності людської особистості, для перетворення її відношення до себе самої і оточуючого світу. Час потребував людину нового типу – активну, ініціативну, вільну, розсудливу, відповідальну, людину, що здатна перетворювати навколишній світ і саму себе. Саме такою особистістю був Джордано Бруно, мислитель-новатор, впевнений в своїй життєвій позиції, готовий завжди захищати головні ідеї нового світогляду, незважаючи на пануючі в суспільстві авторитети. В своїх творах чи виступах з кафедри, Бруно завжди чітко та аргументовано виносив власну оцінку вченню, яке він розглядав, незалежно від того чи йшла мова про Аристотеля, чи твори теологічного авторитету того часу Фоми Аквінського, чи про роботи забороненого церквою Коперника. Один з його творів носить назву „Про героїчний ентузіазм”, де створюючи образ Героїчного Ентузіаста мислитель пише про самого себе. Героїчний ентузіаст – людина активна, здатна подолати всякі застарілі, закостенілі форми існування. Своїми діями він слугує прикладом для інших, веде за собою людей. Бруно вносить у свою систему пантеїстичну основу. Героїчний ентузіаст, на думку мислителя, виявляє волю Бога, об’єднаного зі світом.

Гуманізм Відродження створює культ *творчої індивідуальності*, і саме такі індивідуальності створили культуру Відродження. В героїчному житті цієї видатної особистості ідеали і ідеї, думки і пристрасті, вчинки і задуми зливалися в нерозривну цілісність. Новаторство, ентузіазм в науці та філософії невіддільні від високого рівня самосвідомості, від самостійності мислення, від мук творчості і мук сумніву, від впевненості в своєму призначенні, від заперечення авторитаризму, від прийняття самостійних рішень – тобто всього того, що тогочасна догматична церковна свідомість вважала зарозумілою, непомірною гординою, кошунством і богохульством. Ці індивідуальні риси Джордано Бруно складали своєрідний стрижень його особистості. Саме вони стали взірцем, основою нового соціального типу, нового характеру для подальшого прогресивного, демократичного розвитку європейської культури в її боротьбі за свободу й гідність індивіда.

Свобода критичної думки і гідність особистості - це головне, що не пробачив Джордано Бруно суд священної інквізиції, спаливши його живим 17 лютого 1600 р. на вогнищі в Римі на площі Квітів.

Пройшов час і вдячні нащадки на місці трагічної загибелі мислителя встановили скульптурний пам'ятник з написом „Від часу який ти передбачив”.

Філософія Бруно продовжує і розвиває традицію італійського гуманізму в душі флорентійської платонівської Академії. Великий вплив на становлення його філософського світогляду справили вчення Н.Кузанського і Б.Телезіо, астрономічні відкриття Н.Коперника.

В трактатах „Про причину, початок і єдине”, „Про безконечність, всесвіт і світи” розглядаються проблеми безконечності всесвіту, його динамічної єдності і вічності. В центрі уваги мислителя – проблема співвідношення людини(як своєрідного мікрокосму) із Всесвітом (як макрокосмом); пошук гармонії людини з Космосом через магічну організацію її уяви і вдосконалення інтелекту, як монадного відображення універсуму. Монадологічний (грецьк. – одиниця, неподільне) підхід визначає специфіку філософування Бруно. Монада, як самодостатнє просте утворення, мінімально можлива субстанція, виступає основною складовою буття. Вона являє собою єдність матеріального й ідеального, об'єктивного й суб'єктивного. Космос – це система ієрархізованих монад, які є автономними і водночас зумовлюють одна одну. У цій ієрархії Бог знаходиться на найвищому щаблі, як „монада монад”, проста і водночас внутрішньо поділена на протилежності. В ній наявні розрізнення і збіг руху і нерухомості, центру і периферії, матерії і форми, частини й цілого, отже панує монадологічний принцип „все в усьому”.

Приймаючи геліоцентричну систему Коперника, Бруно розглядає її як одну із незліченних світів природного універсуму, що є безконечним, вічним і постає „Богом в речах”. Він висловлює гіпотетичну думку, що Сонце – не абсолютний, а тільки відносний центр універсуму, саме нашого світу. Більш того, наше Сонце не є єдиним в універсумі. Не тільки наша Земля є звичайною планетою Сонячної системи, але й саме Сонце лише одна з незчисленних зірок. Більш того, творча уява Бруно приводить його до сміливого висновку, що не тільки наше Сонце має супутні планети, але й зірки, як далекі Сонця, також мають своїх супутників. Ця гіпотеза знайшла підтвердження тільки в наш час.

Найбільшу роль для прогресу наукового світогляду відіграло положення його натурфілософії про принципову єдність земного і небесного світів, про незліченність світів в універсумі та їх заселення.

Натуралістичний пантеїзм Бруно знайде своє продовження і розвиток у Спінози, його ідеї підтримають Ляйбніц і Шеллінг.

У другій половині XV ст. і впродовж XVI ст. гуманістичний рух виходить за межі суто італійського явища і набуває загальноєвропейського масштабу одержуючи назву Північного Відродження.

Унікальність Європи цього періоду полягала у надзвичайній ролі Римської церкви. Церква освячувала феодальний лад, як „наддержаву” претендувала на політичне панування, прагнула контролювати духовне життя кожного християнина. Водночас реалії релігійного життя свідчили, що Католицька церква перестала слугувати взірцем побожності та моральності, в її лоні чинилося духовне насилля, процвітали купівля і продаж священницького сану та моральних чеснот, торгівля індульгенціями.

Країни Європи стояли на порозі нової буржуазної епохи, яка вже впевнено „стукала” в двері не тільки економічних відносин, але й політичних, соціальних і релігійно-церковних. Людина Відродження, скинувши внутрішні пута, не хотіла миритися з будь-яким утиском. Ідеї свободи, духовного самовизначення стали світоглядними орієнтирами в становленні нової доби. Епіцентром змін стало прагнення реформувати церкву, як головну перешкоду на шляху вільного росту людської індивідуальності, яка була визначальною рушійною силою у розвитку буржуазних відносин. Протест проти папської сваволі, користолюбства та розпусти духовенства був тісно пов'язаний із загостренням класового протистояння й невдоволення народних мас, що призвело до повстання бідноти і Селянської війни (1524 - 1525). Стрижнем Селянської війни став рух, який одержав назву *Реформації*. Саме цей рух був формою боротьби селянства та молоді буржуазії проти феодалізму та його основної підпори – церкви. Дух реформації охопив майже всі країни північної Європи, породивши такий напрямок в християнській релігії як *протестантизм*.

Ідеологами і натхненниками цього руху були **М.Лютер (1483 - 1546)**, **Т.Мюнцер (1490 - 1525)**, **У.Цвінглі (1484 - 1531)**, **Ж.Кальвін (1509 - 1564)**.

Ренесанс і Реформація співпадають у своїй антифеодальній спрямованості, але засоби подолання феодальних суспільних відносин у них різні. Якщо Ренесанс висуває завдання перетворення суспільства шляхом розширення і поглиблення світської освіти, то Реформація залишається в межах середньовічного світу думок людини і саме в цих межах пропонує людині новий, спрощений шлях до Бога.

Реформація згадає ідеали ренесансного гуманізму пізніше, в період розгортання буржуазних революцій, в закликах до свободи, рівності людей від народження, братерства, досконалості суспільства як умови людської реалізації. Однак, в цей період молода буржуазія віддала перевагу не гуманістичному сприйняттю християнства, а протестантизму, що вимагав абсолютного підпорядкування волі віруючого Богові й таким чином підтримувала систему авторитаризму, конче необхідну їй.

Буржуазному світогляду була близька висунута ідеологами протестантизму ідея передвизначеності до спасіння, що заохочувала людину до чесної праці й високої моралі як засобу підтвердження католиком своєї обраності. Праця – це релігійний обов'язок віруючого. В межах протестантської етики формувався тип ділової людини, чий підприємницький дух заклав основи буржуазного світу, забезпечив корінні зміни у житті європейських народів і став важливим чинником подальшого розвитку світової культури.

Нова потужна хвиля філософської творчості виникає в цей період. До неї належали голландський мислитель, теолог, письменник **Еразм Роттердамський (1466 - 1536)**, французький філософ, письменник **Мішель Монтень (1533 - 1592)**, англійський державний діяч, есеїст **Томас Мор (1478 - 1535)**.

Володіючи не тільки даром філософського мислення, гостротою сприйняття сучасності, небайдужим відношенням до світу але й не аби яким художнім талантом, мислителі в своїх творах досягали сто відсоткового результату. За допомогою філософсько-художнього слова вони викривали і виявляли найпотемніші сторони людського буття. Навіть сучасному читачеві важко

розділити написані ними твори на філософські чи художні. Як ніколи раніше, в літературі виявлялася особистість, індивідуальність письменника, який усвідомлює свою духовну місію і не боїться відповідальності.

Світову славу приніс Еразму Роттердамському сатиричний твір „Похвала глупоті”. Книга універсальна за своїм змістом. В ній сконцентрована ідея цілої епохи через особисте відношення автора до того, що відбувається. Еразм піддає нищівній критиці крайнощі схоластичної псевдомудрості. Філософ викриває фальшиву мораль духовенства, виявляє парадокси людського життя, де дивним чином поєднуються трагічне та комічне, мудре та дурне. Війни, брехня, забобони породжуються глупотою, яка править цим світом, стверджує Еразм, та водночас вона стимулює людський розум, людську активність, що призводить до розвитку наук та мистецтва. Світовідчуття Еразма Роттердамського ґрунтується на двох тезах: парадоксальна двоїстість усіх явищ буття та згубність будь-якої одержимості, що межує з інтелектуальною засліпленістю. Еразм як теолог і філософ, був зацікавлений в реформуванні застарілих релігійних догм та релігійних відносин. Він відстоював особистісний підхід до Біблії, намагання досягнути її власним розумом, а не приймати на віру сентенції церковних авторитетів. В цьому аспекті його погляди співпадали з поглядами ідеологів Реформації. Але Еразм не поділяв їх намірів створити нову церкву. З обережністю він сприймав соціально-політичні наслідки Реформації, шукаючи шляхи компромісу та примирення. Вірив, що очищення церкви від догматизму можливо без розриву з католицькою традицією. На думку мислителя, гуманізація суспільства та зміни в церковних відносинах можуть бути досягнуті за допомогою освіти під орудою освіченого правителя. Така світоглядна позиція наближувала його до поглядів його друга, автора відомого твору „Утопія” Томаса Мора. Назва твору походить від гри значень двох грецьких слів: ou-topos („неіснуюче місце”) та eu-topos („гарне місце”). В „Утопії” змальовується ідеальне місто-держава, в якому суспільні та політичні інституції керуються у своїй діяльності нормами розуму.

Утвердження безмежних можливостей людського розуму було найважливішим постулатом ренесансної гуманістичної доктрини. Однак, в кінці XVI ст. європейський гуманізм вступає в нову,

складну і важку фазу свого розвитку. Історична реальність не виправдовує очікувань гуманістів. Їх беззастережливе оптимістичне сприйняття життя, не позбавлене долі ідилічних уявлень про досконалу людську природу, поступається місцем більш гіркому і трагічному, але й більш глибокому і тверезому погляду на світ. Найбільш повне своє відображення ця точка зору одержала в „Дослідах” Мішеля де Монтеня.

Найхарактернішою рисою філософських роздумів Монтеня є *скептицизм*. Але скептицизм Монтеня особливий, який впливав з критичного погляду на життя, не в дусі песимізму, а в дусі любові до життя. Його скептицизм – це засіб запобігти фанатизму, який ніколи не приводив людину до злагоди, добра і любові. Це засіб, який дає людині можливість спиратись на свій власний розум, осягати істину без сліпого підкорення авторитетам. Мислитель рішуче заперечує самозадоволеність, самозаспокоєність та догматизм, відкидає песимістичний агностицизм. Усвідомлення обмеженості свого знання, його неповноти, недосконалості спонукає людину рухатись далі по дорозі пізнання.

Головним учителем для людини, на думку мислителя-гуманіста, є матінка-природа. Людина це частина природи і в своєму житті вона повинна керуватися її законами.

І в житті, і в своїй творчості Монтень завжди був поборником ідеї незалежності і самостійності людської особистості. Його індивідуалізм спрямований проти лицемірства, ханжества, егоїзму, користолюбного відношення до людини, коли інша людина використовувалась як засіб для досягнення своїх цілей. Прогресивними і, сьогодні актуальними, видаються його погляди щодо релігійної терпимості. Ні одна релігія, на його думку, не має переваг перед істиною.

Актуально і сучасно визначає мислитель завдання філософії, яка повинна стати наставницею, окреслювати для людини орієнтири природного, доброчинного життя, а не бути сумою мертвих догм, принципів і авторитарних проповідей.

Основною ознакою філософії Відродження є її світська, земна спрямованість. Як наука, так і філософія виходять з-під патронату релігії, стають світськими знаннями. Виникають нові течії, розширюється коло проблем філософії. Бог поступається своїм місцем людині-творцю та природі.

Творчість позначила всі сторони людського життя, стала духовною суттю епохи Ренесансу.

Таким чином, культура Відродження, як і філософська думка цієї доби, підготували основу нового культурного етапу – філософії Нового часу.

Основні терміни

Гуманізм – (від лат. *humanus* – людський, людяний) – система світоглядних орієнтацій, центром котрих є людина, її самість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Гуманізм визнає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними й соціальними групами, державами. У вузькому розумінні Гуманізм – культурний рух доби Відродження.

Індивідуалізм – моральний принцип, що ґрунтується на визначенні пріоритетності автономії і прав особистості.

Естетизація – це розповсюдження, поширення естетичного (краси, гармонії, міри, піднесеного, грації) на найрізноманітніші сфери життя від економіки і політики до реклами і моди, буденні стереотипи поведінки, перетворення їх в естетичні об'єкти.

Пантеїзм – філософська позиція, згідно з якою Бог і світ (Космос, універсум) є тотожними, такими, що збігаються.

Раціоналізм (від лат. *rationalis* – розумний) – напрям у філософії, що визнає розум єдиною достовірною основою пізнання і поведінки людей. Раціоналізм проголошує розум єдиним джерелом і основою наших знань.

Реформація. (від лат. *reformatio* – перетворення, поліпшення) – широкий антикатолицький і соціально-політичний рух, який охопив у ХУІ ст. майже всі країни Європи. За своєю антифеодальною, передбуржуазною сутністю Реформація тотожна Відродженню, але їхній розвиток проходив у різних формах.

Утопія (від грецьк. місце, якого немає) – модель вигаданого суспільства як втілення суспільного ідеалу, світоглядна форма освоєння майбутнього.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які соціально-економічні, культурні передумови спричинили феномен Відродження ?
2. У чому саме полягає зв'язок доби Відродження з попередніми епохами ?
3. Поясніть походження терміну „гуманізм”?
4. Які наслідки для подальшого розвитку світової філософської думки мала філософія епохи Відродження?
5. Які тенденції визначили розвиток філософії Відродження?
6. З якими процесами пов'язане явище Реформації?
7. Які спільні риси притаманні філософії Відродження і філософії античності ?
8. Як слід розуміти слова Н.Кузанського: „ Людина є світ, тільки не абсолютно весь, а людський світ”?
9. Розкрийте зміст вислову Дж. Бруно „ Всесвіт один, а світів у ньому багато”.

Література

Основна:

- ВВЕДЕНИЕ В ФИЛОСОФИЮ: Учеб. Пособие для вузов / Авт. Кол. И.Т. Фролов и др. – М.: Республика, 2004.– С. 70 – 81.
- ІСТОРІЯ філософії: Підручник / За ред. В.І.Ярошовця. – К.: Парапанж, 2002. – С. 145 – 154.
- ІСТОРІЯ філософії: Підручник / За ред. І.В.Бичко. – К.: Либідь, 2001. – С. 60 – 63.
- КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс. Учебник для вузов. – М.: Логос, 2002. – С. 67 – 77.
- ФІЛОСОФІЯ. Навч. Посіб. / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С.58 – 64.
- ФІЛОСОФІЯ. Посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Є.М.Причепій, А.М.Черній, В.Д.Гвоздецький, Л.А.Чекаль. – К.: Академія, 2001. – С. 81– 87.

Додаткова:

ВИНДЕЛЬБАНД В. История философии. – К.: Ника-Центр, 1997. – С. 294 – 319.

ГОРФУНКЕЛЬ А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М.: Мысль, 1980. – 368 с.

РЕАЛЕ Дж., Антисери Д. История западной философии. От истоков до наших дней: В 4 т. – Спб., 1997. – Т.2 – С. 212 – 323.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности: Учеб. Пособие для вузов. – Изд. 2-е, доп. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 174 – 197.

Першоджерела:

АНТОЛОГИЯ мировой философии: В 4 т. – М.: Мысль, 1970. – Т.2. – С. 53 – 176.

МИР ФИЛОСОФИИ: Книга для чтения. В 2 ч. – М.: Политиздат, 1991. – Ч.1. – С. 196 – 198; Ч.2. – С. 9– 10; 12– 15.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.37 – 46.

ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ ТА ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

Знання і могутність людини співпадають

Ф.Бекон

Мета даної теми полягає у виявленні особливостей та основних закономірностей розвитку філософії Нового часу і Просвітництва, визначенні загальних рис їх провідних філософських напрямів, а також з'ясування їх місця, ролі і значення в історичному та сучасному контекстах. Своєрідність цього етапу філософії характеризують наступні ключові поняття: *емпіризм, раціоналізм, індукція, дедукція, субстанція*.

Історичні й соціокультурні умови становлення філософії Нового часу та Просвітництва

Епоха Нового часу та Просвітництва тривала приблизно з другої половини XVI ст. до початку XIX ст. Головною рисою цієї епохи був активний розвиток буржуазних відносин у Західній Європі і поступовий перехід найбільш розвинених країн від феодалізму до капіталізму. Відбуваються кардинальні зміни в усіх сферах суспільного життя. Цехове ремесло замінюється мануфактурою, яка, у свою чергу, поступово створювала умови для переходу до промислового виробництва з використанням машин. Тривала епоха великих географічних відкриттів, що супроводжувались європейською колонізацією земель в Америці, Африці й Азії. Зміни в економіці на інші сфери життя. Виникли нові суспільні класи. Зокрема, колись єдине міщанство стало основою для формування класів буржуа-капіталістів та пролетарів. Власники засобів виробництва: цехові майстри, торговці й банкіри ставали капіталістами. Вони стрімко збагачувались, і, усвідомлюючи свою силу, намагалися розповсюдити свій вплив не лише на сферу економіки, але й на політику та духовні відносини. У Нідерландах і в Англії в цю епоху перемагають перші буржуазні революції, які

супроводжувались проведенням релігійних реформ. У буржуазних країнах набирають оберти процеси секуляризації, тобто Християнську Церкву тут відокремили від держави й залишили за нею лише право опікуватися духовно-релігійною сферою. Якщо вершиною політичної могутності феодалізму було створення абсолютної монархії, то в епоху Нового часу і Просвітництва буржуазія виступала за конституційне обмеження монархії, а найбільш радикальні її кола вимагали прийняття республіканської форми правління.

Однією із специфічних рис епохи Нового часу та Просвітництва було стрімке перетворення науки на відносно самостійну сферу суспільного життя, зростання її авторитету. Наукові досягнення починають широко впроваджуватися в суспільне виробництво, оскільки буржуазія була економічно зацікавлена в підвищенні продуктивності праці. Розвивається та вдосконалюється книгодрукування й інші сфери виробництва. В сільське господарство широко впроваджувалися нові технічні засоби: залізні плуги, вітряні й водяні млини тощо. Це дозволяло виробляти більше продукції, значна частина якої ставала товаром і продавалась на ринку. Також великого значення надавалось дослідженням у сфері педагогіки, оскільки сфера управління державою та виробництво потребували більшої кількості освічених працівників. Саме потреби розвитку науки і освіти зумовили специфіку філософських досліджень цієї епохи. Їх пріоритетами стають не умоглядне споглядання Бога (як в епоху Середніх віків), не абстрактний гуманізм (як в епоху Відродження), а вирішення проблем гносеології та методології.

У цей час формуються дві основні течії філософії: емпіризм та раціоналізм, відмінність між якими проглядається, насамперед, у різному тлумаченні пізнавальних здібностей людини. Крім того, у цьому розподілі філософії чітко виявлявся територіальний чинник. Представники острівної філософії (англійці) тяжіли до емпіризму, а представники континентальної філософії (німці, французи та ін.) формували раціоналізму. Лише в пізньому Просвітництві частина французьких філософів перейшла на позиції емпіризму.

Основні ідеї представників емпіризму

Поклав початок філософії Нового часу англійський мислитель **Френсіс Бекон** (1561 — 1626 рр.). Він брав активну участь у політичному житті своєї країни і займав відповідальні адміністративні посади: генерального прокурора, лорда-хранителя Великої печатки, лорда-канцлера та ін. Він рішуче критикував попередню йому церковно-схоластичну філософську традицію за догматизм та надмірну пошану до авторитетів. Ф.Бекон симпатизував матеріалізму, стверджував, що матерія після створення її Богом є вічною. Він займав компромісну позицію щодо ролі розуму та віри у процесі пізнання. Мислитель проголошував, що істини релігії сприймаються через віру (Божественне Откровення), але у своєму буденному житті людина має справу з предметами природи. До природи він пропонував ставитися не як до храму, а як до майстерні, де головним ремісником стає сама людина. Ціллю пізнання природи є не лише її істинне споглядання, а, насамперед, оволодіння її прихованими силами. Ф.Бекон у 1627 р. написав твір „Нова Атлантида”, у якому змалював картину майбутнього людства, яке піднесе свою могутність, оволодівши таємницями буття за допомогою експериментальної науки.

Ф.Бекон одним із перших розробив класифікацію наук, в якій зазначив не лише існуючі у його час галузі знання, але й такі, що ще мали бути розроблені. Він поділив знання на філософію природи і філософію людини. Філософія природи має два аспекти: *спекулятивний*, змістом якого є пізнання законів буття, та *оперативний*, який стосується практичного використання філософських знань у пізнанні навколишнього світу. Філософія людини, згідно з Ф.Беконом, теж має два аспекти: *антропологічний* (коли ми вивчаємо окрему людину, її внутрішній світ та причини її вчинків) і *політичний*, коли досліджується життя суспільства.

Ф.Бекон розумів пізнання за аналогією з дзеркальним відображенням речей. Якщо поверхня дзеркала буде пошкодженою або нерівною, то адекватного віддзеркалення навколишнього світу не відбудеться. Так само й у свідомості людини істинному пізнанню речей перешкоджають так звані „ідоли” (або „привиди”). Ф.Бекон нараховує чотири основні їх види:

„*ідоли роду*” — це загальні для усього людського роду помилки, яких ми припускаємось в пізнавальному процесі через обмеженість

та недосконалість наших сенсорних органів і розумових здібностей;

„ідоли печери” — це помилки, які роблять окремі люди, через різний рівень освіти, виховання та відмінності у соціальному оточенні;

„ідоли площі (ринку)” — це помилки, які ми робимо, коли неправильно вживаємо слова, оскільки люди часто використовують поняття погано визначені або багатозначні, що робить пізнання неточним;

„ідоли театру” — це схильність людини догматизувати вчення, які своєю зовнішньою досконалістю можуть ввести нас в оману, тут маються на увазі найбільш впливові філософські теорії (у тому числі догматизоване схоластами вчення Арістотеля).

Щоб позбутися цих перешкод у своєму пізнанні, людина повинна вибрати правильний метод. Проте дедуктивний метод, розроблений Арістотелем і вдосконалений схоластами, більше підходить не для відкриття нових істин, а для пояснення та класифікації вже відомих. Нова наука, яка була націлена на пізнання сил природи, потребувала нових методів, насамперед емпіричних. Експеримент та правильна індукція, зазначав Ф.Бекон, — це два крила наукового пізнання: експеримент слугує для виявлення фактів, а індукція — для їх вірного узагальнення. Розробці правильних методів пізнання для оволодіння силами природи була присвячена головна його праця — „Новий органон”. Під „органомом” мається на увазі саме правильний метод і в цьому розумінні він є „новим” у зіставленні з „застарілим” арістотелівським.

Ф.Бекон вважав, що за допомогою лише відчуттів істинних знань отримати неможливо. Справжнє знання виникає в результаті зіставлення фактів та їх раціонального узагальнення. Мислитель заклав основу сучасного розуміння індукції як переходу від *одиночного* (або часткового) знання до *загального*. Індукція, на думку Ф.Бекона, полягає у фіксації фактів, їх зіставленні між собою, відкиданні випадкових і несуттєвих фактів, з одночасною фіксацією необхідних та часто повторюваних. Чітке формулювання останніх, з урахуванням умов, за яких вони з’являються, і дає людині знання законів природи. Знаючи ці закони й підкоряючись їм, людина зможе оволодіти природою, стати її справжнім господарем.

Емпіристсько-номіналістську традицію англійської філософії продовжив учень Ф.Бекона - **Томас Гоббс** (1588 – 1679 рр.). Він був емпіриком-матеріалістом і вважав, що відчуття у цілому вірно відображають реальну дійсність.

Т.Гоббс вважав себе філософом-натуралістом, особисто знав Г.Галілея й листувався з Р.Декартом. Він проголошував, що філософія для аргументації своїх положень повинна прийняти засади точної науки, в першу чергу механіки. У світі, писав він, панують закони механіки, їх дія поширюється на всі сфери живої й неживої природи, включаючи і людину як частину живої природи. Т.Гоббс визнавав, що людина є не лише природним тілом, але й духовною істотою. Проте духовність, на його переконання, є не іманентною (необхідною, невід’ємною) сутністю людини, а лише засобом для створення речей.

Із механістичних позицій він розглядав і пізнавальну діяльність. Згідно з його поглядами, у процесі взаємодії людини з предметами навколишнього світу властивості останніх переносяться органами чуттів до нервів, а ті, у свою чергу, передають їх у мозок, який опрацьовує ці дані й формує уявлення, а потім на їх основі і поняття. Отже пізнання починається з відчуттів, які є або безпосередньо даними (тут і зараз), або є пригадуванням того, що сприймалося раніше. Для кращого збереження таких „пригадувань” люди вигадали знаки мови. Інакше кажучи, слова є знаками, що фіксують дані відчуттів.

Завдяки мові, яка є конвенцією (домовленістю) щодо спільного розуміння значень слів, відбувається акумуляція досвіду окремих індивідів, який через навчання може передаватися від одного покоління людей до інших. Отже, спільне розуміння слів як знаків речей перетворило мову на універсальне та ефективне знаряддя пізнання світу. Проте окрім мови нічого іншого універсального, на думку Т.Гоббса, у світі не існує.

У соціальній філософії Т.Гоббс прославився як один із авторів теорії суспільного договору. У працях: „Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської”, „Про свободу й необхідність” та інших він наголошував, що кожна людина є природженим егоїстом. Відповідно до цього, у своїх вчинках вона керується „природним законом”, який спонукає її робити те, що сприяє покращенню умов її життя і, навпаки, забороняє їй робити

те, що для неї є згубним. Людина своєю діяльністю (насамперед, працею) створює собі власність. Проте егоїзм став причиною ворожнечі між людьми, оскільки більш сильні прагнули отримати якомога більше власності за рахунок слабких. Так виник стан, який Т.Гоббс назвав „війною всіх проти всіх” (лат. *bellum omnium contra omnes*). Цей стан був настільки нестерпним, що частина людей почала об’єднуватися в асоціації, на основі яких згодом виникла держава. В державі виникла нерівність між людьми, оскільки більшість індивідів частину своїх природних прав та власності передали тим, хто мав верховну владу, отримавши за це більшу безпеку. Отже, держава тлумачиться як результат суспільної угоди між правителями та їх підлеглими.

Ключовою фігурою емпіризму є **Джон Локк** (1632 – 1704 рр.). Хоча у теорії пізнання він був емпіриком, на його вчення значно вплинув раціоналізм та дуалізм Р.Декарта. Проте теорія вроджених ідей, прихильником якої був Р.Декарт, критикується Д.Локком. У праці „Досвід про людський розум” (1690 р.) Він рішуче заперечив наявність у свідомості людини будь-якого знання, що потрапило туди, обминувши досвід. Мислитель наголошує, що свідомість людини до потрапляння у неї даних відчуттів нагадує „чисту дошку”, на якій саме досвід „пише свої імена”. Тобто немає нічого такого в думці, чого не було б перед тим у відчуттях.

Досвід у Д.Локка виступає у двох формах: *зовнішній*, під якою мається на увазі чуттєве сприйняття зовнішніх щодо свідомості людини речей та явищ; 2) *внутрішній*, тобто сприйняття суб’єктом пізнання діяльності власного розуму. Інакше кажучи, зовнішній досвід у Д.Локка — це сукупність відчуттів, а внутрішній — це самоспостереження й самоаналіз суб’єкта пізнання. Ідеї набуті з досвіду (відчуття) ще не є знаннями. Такими вони стають тоді, коли оформлюються розсудковим мисленням у певну систему. Відчуття є лише матеріалом, який обробляє розсудок, тобто інтелект. В інтелекті „прості ідеї” (відчуття) *співставляються* між собою й *порівнюються*, *аналізуються* (виділяються їх властивості) й *синтезуються* (на основі розуміння окремих властивостей речей складається цілісне уявлення про їх якісні характеристики); далі розсудок проявляє свою здатність до *абстрагування* (відвертає увагу від несуттєвого у речах, з одночасною концентрацією уваги на головному). Так створюються „складні ідеї”, які, після

позначення їх словами мови, перетворюються на поняття. Отже, процес пізнання Д.Локк розумів як сходженням ідей від найменш абстрактних до найбільш абстрактних. Прикладом такого сходження може бути таке узагальнення понять: „троянда” – „квітка” – „рослина” – „живий організм”.

Д.Локк прийшов до висновку, що у досвіді існують первинні і вторинні якості речей. До первинних він відносить протяжність, форму, вагу і рух. До вторинних — колір, смак, звук. Первинні якості належать самим речам. Людина спроможна зафіксувати їх одразу декількома органами відчуттів (наприклад, одночасно за допомогою зору та дотику). Всі люди однаково сприймають первинні якості речей. Вторинні ж якості є суб'єктивними, вони породжуються в свідомості людини внаслідок впливу предметів на окремі органи відчуттів. Наприклад, ніхто не сумнівається, що звук має певну тональність, але кожна людина її інтерпретує у свій власний спосіб. Тому чиста емпірія є, на думку Д.Лока, найнижчим за рівнем та найменш достовірним знанням. Вищими рівнями знання є демонстративне та інтуїтивне. Лише в інтелектуальній очевидності людина схоплює загальне та суттєве у речах світу.

Велике значення має соціально-політичне вчення Д.Локка. Відправним пунктом його теорії були ідеї Т.Гоббса та Г.Гроція про природжені права людини та про суспільний договір. Проте Д.Локк вважав, що ще до створення громадянського суспільства й держави люди жили, як правило, у мирі й злагоді між собою, а не перебували у стані перманентної взаємної ворожнечі. Перші суспільні об'єднання людей були суто природними: сім'ї та роди, наприклад, клан Авраама. Згодом на їх основі утворилися більш складні громади, у тому числі й держави. На думку Д.Локка, Бог, створивши природу, дав людині все, що їй потрібно для життя. Але за допомогою праці людина спроможна у сотні разів збільшити той продукт, що дає їй природа сама по собі. Отже, праця є головним джерелом отримання власності й багатства. Д.Локк проголошував, що право власності на продукти її праці дароване людині самим Богом і тому ніхто не може позбавити людину власності, яку вона здобула чесною працею. Людей об'єднують у суспільство спільні інтереси, насамперед, прагнення жити заможнo й безпечно. Суспільний договір і є такою мовчазною згодою людей

підтримувати *status quo*, підкорятися законам та владі, якщо ті стоять на варті їх інтересів.

Мислитель розробив теорію представницької демократії. Д.Локк відстоював погляд, що джерелом влади є винятково народ. Для того щоб бути ефективною, влада має бути сконцентрованою в руках меншої частини суспільства. Суспільні індивіди делегують частину своїх природних прав своїм представникам (депутатам), а ті, у свою чергу, мають призначати уряд. Найкращими формами правління, на думку Д.Локка, можуть бути парламентська республіка або конституційно обмежена монархія з постійно діючим парламентом. Щоб уникнути спокуси зловживання владою, філософ запропонував розподілити владу на декілька гілок: виконавчу й законодавчу. Виконавча влада проявляє себе як федеральна (загальнодержавна) у відносинах з іншими державами. Монарх або уряд підкорюються законам, які створюють не вони, а законодавці-парламентарі, що обмежує можливі негативні наслідки діяльності виконавчої влади. Слід зазначити, що Д.Локк чітко не виділяв як окрему гілку влади судову, вважаючи суд частиною виконавчої влади. Проте судді, на його думку, мають обиратися (чи призначатися) на дуже значні терміни, що зробить їх менш залежними від уряду.

Представниками ідеалістичного емпіризму були Дж.Берклі та Д.Юм. **Джордж Берклі** (1685-1753 рр.) народився в Ірландії. Він наголошував, що матерія є лише досить складним і хибним поняттям („фікцією душі”). На його думку, існують лише вічний дух – Бог та різні тимчасові „Я” (індивідуальні духи окремих людей). Сутності духів є принципово непізнаваними. У праці „Трактат про початки людського знання” (1710 р.) Д.Берклі зробив висновок, що існування речей залежить від того, як їх сприймають відчуттями індивідуальні духи.

Він доводив, що об’єктивної основи для загальних понять немає. Наприклад, існують червоний, жовтий, зелений, ще якісь інші кольори, але не може бути „кольору взагалі”. Не можна, вважав він, уявити собі „рух взагалі”, „протяжність взагалі” і т. ін. Коли ми говоримо про рух, то маємо на увазі швидкий рух, повільний або ще якийсь інший рух предметів. Колір, рух, протяжність, форма і т. д. існують тільки тоді, коли ми можемо їх спостерігати в речах. Тобто тоді, коли властивості речей ми сприймаємо безпосередньо.

Але якщо вони навіть і існують тут та тепер, то це зовсім не означає, що вони виражають свою об'єктивність. Адже коли ми спостерігаємо за предметом здалеку, він нам видається одним, а зблизька — іншим. Отже, кожна річ, явище або процес є лише низкою суб'єктивних відчуттів. Інакше кажучи, властивості об'єктів світу тотожні з відчуттями тих, хто їх спостерігає.

Оригінальною була концепція істинності Д.Берклі. Критерієм істинності знань у нього є, по-перше, „яскравість” їх сприйняття; по-друге, їх інтерсуб'єктивність (наявність цих сприйняття одразу у декількох індивідуальних духів); по-третє, узгодженість ідей між собою. Д.Берклі наголошував, що слід віддавати перевагу тій системі знань, яка є достатньою для вирішення певної проблеми і одночасно більш простою щодо інших конкуруючих з нею систем.

Слід зазначити, що більшість сучасників Д.Берклі не прийняли його філософську позицію. Лише наприкінці ХІХ століття деякі положення ірландського філософа і, зокрема, теза про те, що знання про світ є комплексом наших відчуттів, стали основою філософії емпіріокритицизму.

Девід Юм (1711 – 1776 рр.) наголошував, що справжня філософія має розпочинатися з дослідження людини. Його головні праці: „Трактат про людську природу” (1740 р.), „Дослідження про людський розум” (1748 р.), „Дослідження засад моралі” (1753 р.) та „Історія Англії” (1762 р.).

Д.Юм вважав, що знання повинні мати практичну спрямованість. Оскільки людина є діяльною істотою, а основою дії є пізнання світу, то слід вияснити як саме людина спроможна пізнавати. Вихідним пунктом гносеології Д.Юма є поняття „враження”. Існує два види вражень, по-перше, ті, які існують у свідомості (враження рефлексії); по-друге, ті, які ми отримуємо у сприйнятті. Життєдіяльність кожної людини підтверджує, що жодна теорія не може витлумачити причин її поведінки. Отже, всі теорії, які виникають внаслідок раціонального мислення, мають обмежену пізнавальну цінність. З цього він зробив висновок, що інстинкти краще, ніж розум, „схоплюють” дійсність. Вони є безпосереднім зосередженням багатьох вражень, тоді як розум намагається виділити те, що суб'єкт вважає найбільш істотним. Враження первинні, а ідеї є їх копіями, сформованими розумом. Враження є джерелом пізнання і підтвердженням істинності тієї чи іншої ідеї.

Але вони часто є незбагненими, тому й ідеї, що формуються на їх основі, також є незбагненими. Відповідно, в пізнавальному процесі людина тільки припускає щось, але не може сказати нічого певного про предмети та явища навколишнього світу.

Оскільки в розумі існують лише сприйняття речей, а не самі вони, то безглуздо ставити питання про співвідношення між сприйняттями й об'єктами світу. Згідно з Д.Юмом, мислення людини спроможне лише пов'язувати, переставляти, збільшувати або зменшувати той матеріал, який людина отримує завдяки своїм відчуттям. Зв'язок між ідеями відбувається лише у мисленні і не залежить від речей зовнішнього світу.

Емпіризм сприяв розвитку натурфілософії, типовим представником якої був **Ісаак Ньютон** (1643 — 1727 рр.) - англійський філософ, фізик і математик, творець теоретичних основ механіки й астрономії. Він відкрив закон всесвітнього тяжіння, розробив (разом із Г.Лейбніцем) диференціальне й інтегральне числення і був автором важливих експериментальних робіт з оптики.

Першою значною науковою роботою І.Ньютона була „Нова теорія світла і кольорів” (1672 р.), в якій він висловив свої погляди на „тілесність світла” (корпускулярну гіпотезу світла). Ця робота викликала бурхливу полеміку: в ті часи панували хвилюві уявлення на природу світла. Відповідаючи на критику своїх опонентів, І.Ньютон сформулював гіпотезу, що поєднала корпускулярні і хвилюві уявлення про світло, яку він потім розвинув у біля творі „Теорія світла і кольорів”, у біля якому описав також свої дослід з „кільцями Ньютона” і встановив періодичність світлових хвиль. Багаторічні оптичні дослідження І.Ньютона були опубліковані ним у біля 1704 р. у біля фундаментальному творі „Оптика”.

Принциповий супротивник необгрунтованих гіпотез, І.Ньютон розпочав „Оптику” словами: „Мій намір у біля цій книзі - не пояснювати властивості світла гіпотезами, але викласти і довести їх міркуваннями й дослідями”. „Оптика” завершується спеціальним додатком - „Питання”, в якому І.Ньютон висловлює свої погляди на будову речовини, де розвиває розуміння понять „атом” і „молекула”. Вчений приходить до ідеї ієрархічної будови речовини: він припускає, що „частинки тіл” (атоми) розділені

проміжками| - порожнім| простором, а самі атоми| складаються| з ще більш| дрібних| частинок|, які також| розділені| порожнім| простором, а ті, у свою чергу, теж| складаються| з ще| більш| дрібних| частинок|, аж| до остаточно|залишковий| неподільних| твердих| частинок|. І.Ньютон висловив| гіпотезу| про те, що| світло| може| являти| собою сполучення| руху| матеріальних| частинок| з поширенням| хвиль| ефіру|.

Вершиною наукової| творчості| І.Ньютона є його „Початки” („Математичні початки натуральної філософії”), у|біля| яких| він| узагальнив| результати|, отримані| його| науковими попередниками| - Г.Галілеєм, І.Кеплером, Р.Декартом, Х.Гюйгенсом, Дж.Бореллі, Р.Гуком, Е.Галлеєм та свої| власні| дослідження|. І.Ньютон уперше| створив| єдину струнку систему земної| і небесної| механіки|, що| лягла в основу всієї| класичної| фізики|. В цій роботі містяться визначення| вихідних| фізичних понять: „кількості| матерії”|, „маси”|, „щільності”|, „руху”|, „еквівалентного| імпульсу” і різних| видів| сили|. Формулюючи поняття| „кількості| матерії”|, І.Ньютон виходив| з уявлення|, що| атоми| складаються з єдиної первинної матерії, а щільність він розумів як ступінь заповнення обсягу тіла цією первинною матерією.

І.Ньютон уперше| розглянув| основний| метод опису| будь-якого| фізичного| впливу| за посередництвом| сили|. Визначаючи поняття: „простір” і „часу”, він| відокремлював| „абсолютний нерухомий| простір” від| „обмеженого| рухомого| простору”, називаючи останній| „відносним”|, а рівномірної| поточний| „абсолютний| (істинний) час” (який також називав| „тривалістю”) - від| „відносного| (удаваного)| часу”, що| слугував мірою| „тривалості”|. Ньютонівські формулювання понять| часу і простору заклали| основу класичної| механіки|. Це дало йому можливість сформулював| свої| знамениті „постулати| (закони)| руху”|: закон інерції, закон пропорційності| кількості| руху| силі| і закон рівності| дії| і протидії|. Також він| вивів| закон збереження| кількості| руху| для замкненої| системи|. У „Початках” І.Ньютон також досліджував| рух| тіл| і звуку у|біля| суцільному| середовищі| (газі, рідині) і привів| результати| своїх| експериментів| з вивчення| хитання| маятників| у|біля| повітрі| і рідинах|. Також він| відкрив| закони охолодження| нагрітого| тіла|.

Виклавши своє вчення про всесвітнє тяжіння, І.Ньютон зробив висновок, що всі планети і комети притягуються до Сонця, а супутники - до планет із силою, зворотною пропорційною квадрату відстані та розробив теорію руху небесних тіл. Він ньютон-метр довів, що із закону всесвітнього тяжіння випливають і закони І.Кеплера, й найважливіші відхилення від них. Так, він пояснив особливості руху Місяця, явище прецесії і стискування Юпітера, розробив теорію припливів і відпливів, запропонував теорію фігури Землі. Питання про природу тяжіння в часі І.Ньютона зводилося до проблеми взаємодії, тобто наявності чи відсутності матеріального посередника в явищі взаємного тяжіння мас. Не визнаючи пануючих в його часі філософських поглядів на природу тяжіння, І.Ньютон, однак, ухилився від яких-небудь пояснень, вважаючи, що для них немає достатніх науково-теоретичних і дослідних основ.

Отже, у біла „Початках” було вперше дано загальну схему строгого суворого математичного підходу до вирішення будь-якої конкретної задачі земної чи небесної механіки. Подальше чимдалі застосування цих методів вимагало, однак, детальної розробки аналітичної механіки. Наступний розвиток фізики виявив обмеженість застосованості механіки І.Ньютона, що призвело до розробки А.Ейнштейном теорії відносності та М.Планком квантової механіки.

Паралельно з дослідженнями, що закладали фундамент нинішньої наукової (фізико-математичної) традиції, І.Ньютон багато часу віддавав богослов'ю. Його релігійні погляди були близькі до аріанства, що давало привід опонентам І.Ньютона звинувачувати вченого в ересі (віровідступництві). Протягом майже 40 років І.Ньютон писав теологічні роботи, найвідомішими з яких є фундаментальне дослідження історії давніх іудейських царств та коментар на Апокаліпсис Іоанна Богослова.

Природознавство І.Ньютон розумів як опис явищ, тобто був переконаний, що основою пізнання є досвід. На його переконання, лише узагальнення результатів досліджень, отриманих у математиці, механіці, фізиці, астрономії та інших галузях знання надає можливість філософам зробити свої висновки науково значущими. І.Ньютон відокремив власне філософію від природничих наук; сформулював феноменалістичну (описову)

теорію науки; поєднав механістичне природознавство з телеологією (розробив фізико-телеологічне доведення існування Бога). Хоча вчений і закликав науковців обережно ставитися до філософських узагальнень („фізик, стережися метафізики”), проте і його власна наукова теорія містила певні філософські припущення. Зокрема він розумів простір як абсолютне, всюди однорідне й незмінне „вмістилище” речей світу, так само й час, на його переконання, повинен мати однакові характеристики у будь-яких місцях простору (така картина світу заперечується сучасною релятивістською фізикою). Проте закон всесвітнього тяжіння та інші закони, відкриті І.Ньютоном, заклали міцну теоретичну основу для розвитку як природничих наук, так і філософії впродовж XVIII — XIX ст.

Універсальність| апарату| ньютонівської математики та| механіки, його здатність| пояснити| й описати| найширше| коло| явищ| природи| уплинули| на всю сучасну йому науку|. Після смерті| І.Ньютона виник| науково-філософський| напрям|, який| отримав|отримувати| назву| ньютоніанства|. Найхарактернішою|вдача| рисою| цього напрямку| була| абсолютизація| висловлювання| І.Ньютона: „гіпотез| не вигадую|” („hypotheses| non| fingo|”). Послідовники вченого закликали| до феноменологічного| вивчення| явищ| та до ігнорування фундаментальних| наукових| гіпотез|. У фізиці основними методами дослідження природи стали побудова|шикування| адекватних математичних моделей природних процесів та інтенсивне дослідження цих моделей із|із| систематичним залученням усієї потужності нового математичного апарату.

Основні здобутки раціоналізму Нового часу

Майже одночасно з емпіризмом виникає протилежний філософський напрям — раціоналізм. Основними представниками раціоналізму Новий час були Р.Декарт, Б.Спіноза та Г.В.Лейбніц. Джерела раціоналізму мали витоки в античній філософії, насамперед, у вченнях Парменіда, Платона, Арістотеля та неоплатоників. Крім того, на формування раціоналізму Нового часу

вплинули досягнення математики та логіки. Раціоналісти протиставили теоретичний розум чуттєвому пізнанню і наголошували, що за допомогою органів чуттів неможливо осягнути сутність речей та явищ світу, оскільки вони фіксують лише зовнішні ознаки предметів. За допомогою органів чуттів ми сприймаємо окремі речі, а в розумі схоплюємо об'єктивне, всезагальне та необхідне в речах. Саме завдяки абстрактному розуму ми вводимо теоретичні поняття: „час”, „простір”, „якість”, „кількість”, „число” і т. д. Це, у свою чергу, дозволяє зробити наше пізнання світу більш точним та ясним. Розум, на думку раціоналістів, і сам по собі може бути джерелом істинного наукового знання, у самому собі маючи власне обґрунтування своєї істинності. Тим самим, розум виявляє себе як універсальна й необхідна, внутрішньо цілісна й самодостатня сутність. Вона зумовлює спосіб отримання знання та його результат. Головними критеріями істинності знань оголошуються *повна ясність* думок та *відсутність логічних суперечностей* між ними.

Першим раціоналістичну теорію пізнання розвинув французький філософ і вчений **Рене Декарт** (1596 – 1650 рр.). Аналізуючи досягнення сучасних йому наук, він дійшов висновку, що їх успіх залежав від правильно обраного методу пізнання. Розглянувши співвідношення раціонального і чуттєвого в пізнавальному процесі, Р.Декарт вирішив, що відчуття мало придатні для потреб теоретичного пізнання. Вони можуть лише сигналізувати, що для людини є потрібним, а що - шкідливим. Тільки завдяки розумові людина може виявляти сутності речей навколишнього світу. Р.Декарт доводив, що основу істинного знання слід шукати не в зовнішньому світі, а в людині.

Свої філософські пошуки Р.Декарт розпочинає з радикального сумніву, який набуває у нього методологічного змісту. Мислитель починає сумніватися в істинності положень філософії, науки й здорового глузду. Він сумнівається навіть у реальному існуванні речей зовнішнього світу. Але існує принципова межа сумніву – безсумнівне для суб'єкта мислення існування самого факту сумніву. Можна сумніватись в істинності буття зовнішнього світу, але немає ніякого сумніву в тому, що існує той, хто сумнівається, а отже - мислить. *Cogito ergo sum* (мислю, отже, існую) — це твердження, яке вперше виголосив Аврелій Августин, стало

головним у філософії Р.Декарта. Можна помилятися, вважаючи, що предмети світу є саме такими, як ми їх сприймаємо у своїй свідомості. Проте поза сумнівом є сам факт їх наявності в розумі. Слід зазначити, що саме мислення Р.Декарт розуміє у розширеному значенні цього поняття. Він вважав, що мисленням є все те, що сприймається в нас безпосередньо: розуміння, бажання, уявлення та відчуття. Мисленнєву діяльність Р.Декарт поділяє на два види: першим є сприйняття нашого розуму, другий визначається волею (спроможністю робити вільний вибір).

Р.Декарт дотримувався дуалістичної онтології. Він вважав, що матеріальна субстанція реально існує. Її існування Р.Декарт виводив з аналізу властивостей мислення, з його здатності уявляти й відчувати, що вказує на існування об'єктів, що породжують відчуття. В той же час філософ був впевнений, що паралельно існує й мисляча субстанція, якою може бути лише нематеріальна душа. Отже, в світі (і в людині) співіснують дві незалежні одна від одної субстанції: духовна і тілесна (в цьому й полягав дуалізм Р.Декарта). Але як у людині змогли поєднатися дві незалежні субстанції? На це питання Р.Декарт відповідав, що так розпорядився Бог. Насправді лише Бог і є справжньою субстанцією (причиною усього існуючого в світі), все інше існує лише тому, що отримує Його підтримку. Р.Декарт вважав, що тварини, на відміну від людини, мають лише одну субстанцію — тілесну, тому вони є складними автоматами, отже, їм не дано Богом стати на один рівень з людиною.

Вивчаючи процес формування понять, Р.Декарт приходить до висновку, що існує три види ідей, які лежать в основі їх становлення: по-перше, вроджені ідеї; по-друге, ідеї, які формуються в процесі спілкування, читання книжок і т. ін.; по-третє, ті ідеї, які ми створюємо власною фантазією. Вроджені ідеї, мають наступні особливості: вони не є результатом дій на розум зовнішніх предметів, а притаманні розумові й незалежні від волі людини. Крім того, вони є простими, ясними і виразними. Достовірне пізнання полягає у чіткому усвідомленні „природнім світлом розуму” (інтелектуальною інтуїцією) сутності простих речей, з яких потім шляхом логічної дедукції виводяться більш складні ідеї. Звідси береться його переконання, що основою пізнання має бути математика, оскільки саме вона, починаючи з найпростіших інтелектуально очевидних істин (аксіом), і,

керуючись правилами логіки (розуму), розкриває характеристики речей і явищ. Крім того, лише завдяки пізнанню кількості (через введення поняття „число”) можна зрозуміти, що таке простір, форма і рух речей.

За допомогою інтелектуальної інтуїції ми пізнаємо сутність буття, мислення, волі, речей світу, протяжності, фігури, руху та ін. Безпосередньо очевидними, наприклад, є такі істини, як положення про те, що дві речі подібні одній і тій самій третій подібні також і між собою, або те, що ціле, яке складається з кількох частин є більшим, ніж кожна з цих частин взята окремо. Отже, по-суті вроджені ідеї є тими формами, в яких сприймається людиною знання. Вони даються як вроджені здібності, відповідно їх треба розвивати, і лише за цієї умови вони допоможуть отримати справжні й істинні знання.

Основними критеріями істинного знання для Р.Декарта були ясність, чіткість і виразність. Якщо ж людина, писав він, висловлюється складно і туманно, то вона й сама не розуміє того, про що вона говорить. Ясним і виразним знанням для Р.Декарта було те, що викладене просто і зрозуміло, й те, у чому ми далі вже не сумніваємось. Насамперед, це загальні принципи і закони наукової теорії. Отже, раціоналізм проголошував існування вроджених когнітивних структур, що складають інтелектуальну інтуїцію, яка, у свою чергу, зумовлює можливість істинного пізнання світу та є критерієм істинності знань.

Латинське ім'я Р.Декарта – Картезій. Тому його філософію називають картезіанством. Послідовники Р.Декарта (Н.Мальбранш, І.Клауберг, А.Гейлінкс та ін.) проголошували необхідність подолання дуалізму душі й тіла. Гносеологічні ідеї Р.Декарта розвинули А.Арно та П.Ніколь. Вони написали працю „Логіка, чи Мистецтво мислити”, в якій, навчаючи як правильно докладати інтелектуальних зусиль для пізнання речей, удосконалили дедуктивно-аксіоматичний та аналітичний методи пізнання.

В руслі раціоналізму спочатку розвивалося і вчення видатного французького філософа та вченого **Блеза Паскаля** (1623 – 1662 рр.), проте згодом він перейшов на позиції християнського містицизму. Він обмежив сферу компетенції розуму та наукового пізнання. В основних своїх творах: „Про мистецтво переконувати” (1657 р.), „Думки” (були надруковані вже після його смерті у 1669

р.) та інших Б.Паскаль окрім поступового проникнення у сутність речей шляхом розумного міркування виділяв і таку можливість пізнання як миттєве схоплення сутності речей за допомогою містичної інтуїції („відчуваючого серця”). На його переконання, обмеженість розуму проявляється через статус людини у світі. Сама природа людини є скінченною, тоді як світ є нескінченним. Людина завдяки своєму розуму спроможна усвідомити свою нікчемність. Людину Б.Паскаль називає „мислячою очеретинкою”. Але саме тому, що вона є *мислячою*, людина підноситься над усіма іншими істотами світу. Бог наділив людину мисленням для того, щоб вона змогла усвідомити свою природу, і через пізнання своєї скінченності прийшла до Творця. Між Богом і людиною існує прірва, яку можна подолати лише через посередництво Ісуса Христа. Тому людина може знайти втіху лише в християнській вірі. Розум у приході до віри відіграє тільки допоміжну роль, оскільки віра дарується Богом тим, кого Він хоче врятувати. Б.Паскаль став одним з ідейних попередників християнського екзистенціалізму.

Рационалістичну тенденцію у філософії після Р.Декарта продовжив нідерландський мислитель **Бенедикт** (справжнє ім'я – Барух) **Спіноза** (1632 – 1677 рр.). Він народився в заможній купецькій єврейській родині, отримав освіту у релігійній раввінській школі, проте через захоплення ідеями світської філософії був виключений з єврейської громади і здобував собі на прожиття ремеслом шліфування лінз. Основними філософськими працями Б.Спінози є „Богословсько-політичний трактат” (1670 р.) та „Етика, доведена в геометричному порядку” (1677 р.).

Б.Спіноза був пантеїстом. Він рішуче виступив проти дуалізму Р.Декарта, проголошуючи єдність Бога й природи. Бог є розумною сутністю світу. Ця єдність виявляється також в існуванні єдиної, досконалої, вічної і нескінченної субстанції, яка є причиною самої себе. Тобто існує у самій собі, та виявляє себе через саму себе. Якісні характеристики субстанції Б.Спіноза називав **атрибутами**. Атрибут має із субстанцією одну спільну та одну відмінну характеристики. Спільним є те, що він існує сам у собі, а відмінним є те, що цей атрибут представлений через інше – розум. Хоча у самій субстанції існує нескінченна кількість атрибутів, свідомість людини фіксує лише два: протяжність та мислення. У самій-по-собі субстанції ці атрибути не відрізняються. Звідси походить думка

про тотожність мислення і буття. Нескінченна багатоманітність речей, яку ми сприймаємо завдяки своїм відчуттям, є лише сукупністю модусів (різновидів) єдиної за своєю сутністю субстанції.

Продовжуючи раціоналістичну лінію, Б.Спіноза доводив, що інтелектуальне знання, очищене від емоцій, стоїть незрівнянно вище від чуттєвого. Він виділяв три роди пізнання: перший (чуттєвий) дає лише нечіткі уявлення про речі; другий складає розуміння, яке вже дозволяє виразливо розуміти модуси (окремі речі); третій – це та ж сама декартівська інтелектуальна інтуїція, або безпосереднє споглядання істини. Завдяки останній людина й спроможна осягнути сутність речей як різновидів вічної та єдиної субстанції.

Б.Спіноза був детерміністом, тобто наголошував, що в світі не існує безпричинних явищ. Проте він виступав проти телеології (теорії, що наголошує на існуванні мети закладеної Богом у природу). Філософ говорив, що якби Бог заклав „кінцеві причини” у буття, то це свідчило б про те, що Він би мав устремління до того, чого Він не має. А це суперечить положенню про досконалість Бога. Лише одним із нескінченних модусів Бога-природи є людина, яка включена усією своєю сутністю у буття і пов’язана з усім світом. Тому людина не може бути вільною. Такою є лише субстанція, яка сама для себе покладає закони свого буття. Людина, на думку Б.Спінози, стає вільною, лише пізнаючи необхідність, яка панує у світі, тому свобода й є пізнаною необхідністю. Звідси походила критика Б.Спінозою традиційних релігій, які проголошували, що у людини є свобода вибору між добром і злом, яка і є основою моральності. Мислитель одним із перших критикував Біблію, розглядаючи її не як результат Божественного Откровення, а як сукупність досить суперечливих за своїм змістом текстів, породжених людською фантазією.

Важливий внесок у розвиток раціоналізму вніс німецький мислитель **Готфрід Вільгельм Лейбніц** (1646 – 1716 рр.). У працях: „Нові дослідження про людський розум” (1704 р.), „Теодіцея” (1710 р.) та інших Г.В.Лейбніц (подібно до інших раціоналістів) доводив, що чуттєвий досвід є ефемерним і не може бути витокom всезагального й необхідного знання. Таким витокom може бути розум, оскільки лише ті знання, які людина отримує раціональним

шляхом, є виразними, чіткими та логічно несуперечливими. Г.В.Лейбніц, так само як і Р.Декарт, стверджував, що Бог наділяє індивідуальних духів вродженими ідеями. Але останні не є вже готовим знанням. Вони є лише *когнітивними* структурами, які спочатку існують у неусвідомленому (потенційному) вигляді як здібності („природжена логіка” або інтелект), звички та схильності.

Г.В.Лейбніц починає формування своєї філософської теорії з логічного аналізу суджень, які є фундаментом будь-якої науки. Він поділив судження на аналітичні та синтетичні. Первинні істини інтелекту висловлюють аналітичні судження, в яких предикат розкриває властивості, що іманентно належать суб’єктам. Щоб бути істинними, ці судження мають відповідати основним законам логіки: тотожності, заборони суперечності та виключеного третього. Синтетичні ж судження фіксують випадкові істини фактів, джерелом яких є індивідуальне чуттєве споглядання речей. Отже, аналітичні судження мають узгоджуватися лише між собою (головним критерієм таких істин є відсутність логічної суперечності). Синтетичні ж судження мають узгоджуватися з фактами свідомості. Аналітичні судження, на відміну від синтетичних, є не лише можливими. Вони є необхідними (аподиктичними), оскільки не залежать від просторово-часових характеристик. Логіка й математика оперують саме аналітичними судженнями (наприклад, істина, що „ $5 + 7 = 12$ ” була, є й буде вірною і в Німеччині, і в Індії, і всюди). Г.В.Лейбніц сформулював закон (принцип) достатньої підстави, згідно якому будь-яке істинне знання повинне мати достатню підставу, щоб вважатися істинним.

Г.В.Лейбніц висуває досить плідну ідею про можливе існування нескінченної кількості світів. Щоб бути можливими, такі світи мають бути логічно несуперечливими. Логіка і математика дозволяють пізнати наш світ, оскільки він теж в основі своїй є розумним і досконалим. Відповідно, закони логіки (мислення) діють і в природі. Світ, у якому ми існуємо, є досконалим, оскільки він побудований Богом і наділений рухом до наперед встановленої Богом гармонії. Тому у світі не існує нічого випадкового. Навпаки, все у ньому є взаємопов’язаним та взаємоузгодженим. Отже, принцип гармонії встановлює відповідність та узгодженість між істинами розуму й істинами фактів. Бог виявляє Себе у світі через існування законів та встановлює ієрархію буття. Він є недосяжним

ідеалом для окремих (індивідуальних) духів, але всі вони повинні прагнути наслідувати цей ідеал.

Щоб розкрити сутність світу, Г.В.Лейбніц розробив вчення про *монади*. Монадами він називав прості й неподільовані (без внутрішніх частин) субстанції, які знаходяться поза простором. Монади є активними, але ця активність виявляється не через їх взаємодію, а через внутрішній імпульс до розвитку. Монади можуть самовдосконалюватися. Вони наділені здібністю до сприйняття (перцепції) та прагнуть нових сприйняття. Монад існує нескінченна кількість, але всі вони поділяються на три основні види: *найпростіші* (можуть мати лише нечіткі уявлення), *душі* (мають відчуття і чіткі складні уявлення) та *духи* (розумні істоти). Найвищою монадою є Бог, наділений здатністю творчого актуального мислення. Матерія є складним утворенням, в основі якого є прості субстанції-монади, тому вона не є самодостатньою. Є два основні види *матерії*: об'єкти першої наділені простими якостями (протяжністю, непроникністю та масою); об'єкти другої матерії походять із першої й наділені силою. На відміну від І.Ньютона, Г.В.Лейбніц вважав, що не існує абсолютного простору й абсолютного часу. Вони виникають лише як властивості об'єктів світу. Тобто не існує порожнього простору, а час є характеристикою, що розкриває тривалість певних процесів та явищ світу.

Г.В.Лейбніц був не лише філософом, але і вченим: математиком (розробив основи диференційного числення), логіком (сформулював закон достатньої підстави, створив один з перших варіантів штучної мови логіки, прагнув поєднати логіку й математичку в єдину науку та ін.), істориком, мовознавцем (наголошував, що поняття виникають одночасно за допомогою дедукції та індукції) і фізиком.

Філософія Просвітництва

Епоха Просвітництва стає ідейним продовженням епохи Нового часу. Її започаткували англійські та французькі мислителі. Саме в епоху Просвітництва відбувається ствердження

капіталістичних відносин у більшості країн Європи та у Північній Америці. Спільними рисами вчень представників цієї епохи є: 1) рішуча критика феодальних порядків та ідеології Католицької Церкви, прагнення до демократизації усіх сфер суспільного життя, і, відповідно, проголошення необхідності залучення широких мас населення до економічної та політичної діяльності; 2) стрімке становлення системи народної освіти (що й дало назву епосі); 3) швидкий поступальний розвиток науки й техніки, який уплинув на прискорення інших процесів суспільного життя й зумовив оптимістичні очікування від майбутнього у суспільній свідомості, а також віру у нескінченний прогрес розуму й пізнання.

Якщо в Англії домінували емпіризм і сенсуалізм, то більшість представників французького Просвітництва надавали перевагу раціоналізму й при вирішенні проблем суспільного життя проголосили розум вищою інстанцією. Більшість мислителів цієї епохи були *дейстами-вільнодумцями* і вважали Християнську Церкву одним із головних факторів, які гальмують суспільний прогрес. Іншими гальмівними чинниками називались абсолютна влада монарха та феодальні відносини. Відповідно, найбільш радикальні мислителі закликали до проведення соціальної революції, яка б ліквідувала ці перепони на шляху суспільного прогресу. Наприкінці XVIII століття впливовими стають ідеї механістичного матеріалізму.

Вершиною епохи Просвітництва у Франції стала перемога Великої Французької революції (1789 р.), яка проходила під гаслами ствердження свободи, рівності й братерства.

До французьких просвітників належав **Вольтер** (1694 - 1778 рр.). Його справжнє ім'я Франсуа Марі Аруе. У 1726 — 1729 роках він жив у Англії, де захопився ідеями представників англійського Просвітництва. Після повернення до Франції Вольтер активно й плідно працює в галузях філософії і літератури (драматургії, поезії та публіцистики). Він активно пропагував ідеали Просвітництва у Франції, що принесло йому славу й авторитет серед прогресивних мислителів. Але внаслідок переслідувань з боку влади він був змушений у 1750 р. емігрувати спочатку до Прусії, а потім до Швейцарії, звідки до кінця свого життя продовжував взаємодіяти з лібералами усієї Європи.

Головним завданням своєї філософії Вольтер вважав критику ортодоксальних форм релігії, насамперед, католицизму. Він виступав проти засилля католицької церкви в усіх сферах суспільного життя та вимагав *секуляризації церкви*. Усі суспільні нещастя, на його думку, мають своїм джерелом релігійний фанатизм та забобони. Вольтер був прихильником раціональних форм релігії. Перебуваючи на позиціях деїзму, він вважав Бога „законодавцем природи”, „першопоштовхом у розвитку світу та гарантом його єдності”. Без релігії суспільство перетвориться на некерований натовп. Тому він писав, що якби „не було Бога, то Його слід було б вигадати”. Між раціональними формами релігії і наукою, на думку Вольтера, немає ніяких антагонізмів. І раціоналізована релігія, і наука проникають у сутність предметів та явищ світу тільки їм притаманними способами. Важливо, щоб вони не перешкоджали одна одній. Вольтер знайшов практичне застосування найважливішому гаслу Просвітництва: „Розум, природа, людство!”. Розум він протиставив невігластву, природу - вірі в надприродні сили, людство - релігійно-етичним нормам феодалізму. Якщо мораль, релігія і право будуть спиратися на розум, то можна без усяких застережень твердити, що вони матимуть істинний характер.

Критикуючи феодальні відносини у Франції, Вольтер спирався на власне розуміння законів природного права. Ці закони, стверджував він, є законами самого розуму. Завдяки їм суспільство зможе функціонувати гармонійно. Ці погляди він намагався довести у працях „Філософський словник”, „Метафізичний трактат”, „Неосвічений філософ” та ін. Найкращим політичним устроєм Вольтер вважав республіку, але висловлював симпатії й до монархічного управління. При цьому застерігав, що державою має керувати прогресивний монарх, який зможе швидко провести реформи в усіх сферах суспільного життя. Він навіть написав спеціальну роботу „Історія Російської імперії за Петра I”, де в особі російського імператора втілює своє бачення мудрого правителя.

Другим видатним представником французького Просвітництва був **Шарль Луї Монтеск'є** (1689 – 1755 рр.). Його основними працями є: „Про дух законів” та „Персидські листи”. Ш.Л.Монтеск'є був дійстом, наголошував, що природа є матеріальною, але у своєму розвитку вона керується законами,

наданими їй Богом. У природі за зовнішніми випадковостями прихована справжня сутність речей, яку людина спроможна пізнати завдяки своєму розуму. Головну увагу приділив аналізу суспільних явищ. Основою розвитку суспільства, на його переконання, є географічні чинники (клімат, розмір території, близькість до моря і т. ін.), традиції та звичаї. Всі ці чинники тісно переплетені між собою і створюють те, що він називає „духом народу”. Наприклад, великий розмір території держави ускладнює проблему керування, що, у свою чергу, часто призводить до деспотії. Ш.Л.Монтеск’є зробив внесок до теорій суспільного договору та розподілу влади. Саме він проголосив необхідність розподілу влади на три гілки: на законодавчу, виконавчу та судову.

Справу Вольтера і Ш.Л.Монтеск’є підхопили французькі енциклопедисти: **Д.Дідро, Ж.Ламетрі, Е.Д’аламбер, Ж.-Ж.Руссо, К.А.Гельвецій, П.Гольбах** та ін. Ці мислителі об’єдналися навколо „Енциклопедії, або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел” — праці, яка публікувалася впродовж майже тридцяти років (1751-1780). Серед енциклопедистів можна було зустріти людей різних філософських і політичних напрямів: раціоналістів, сенсуалістів і матеріалістів, конституційних монархістів та республіканців. Спільним для них було те, що своїми попередниками вони визнавали Ф.Бекона і Р.Декарта. Як і Р.Декарт, вони високо підносили науку й філософію серед духовних цінностей. Разом з тим, заперечували його вимогу приводити все знання до строгої системи, наголошуючи, що всю багатоманітність світу неможливо раціоналізувати. Слідом за Ф.Беконем енциклопедисти наполягали на тому, що знання мають динамічний та історичний характер. Енциклопедисти прийшли до висновку, що найбільш плідною й ефективною є робота колективу вчених. Вони віддавали перевагу „практичному розумові”, тобто тим ідеям, які можна було безпосередньо втілити в життя. На їх переконання, необхідною запорукою позитивних духовних змін у житті суспільства є піднесення рівня його загальної освіченості. Вихідними принципами більшості енциклопедистів були атеїзм, натуралізм та матеріалізм.

Душею енциклопедистів був **Дені Дідро** (1713—1784 рр.) — філософ, письменник, критик та вчений. Він вважав, що основою всього сущого є матеріальна природа. Бог не може існувати тому,

що його немає в природі. В ній діють внутрішньо притаманні їй сили, які, стикаючись та відштовхуючись, створюють інші предмети і явища. Якщо суспільство відходить від природи й починає створювати свої закони, то воно негайно опиняється в зоні зла і нещастя. Так звані закони суспільства сприяли створенню бідності для одних і надмірних багатств для інших, суспільної ієрархії й тиранії, хибної релігії і фальшивої моралі.

Сучасна йому спекулятивна філософія, на думку Д.Дідро, не має ніякої цінності. Своїми догматичними положеннями вона лише гальмує розвиток природничих наук. Справа філософії - чекати, що нового відкриють природничі науки. Тільки тоді вона має право узагальнити їх результати та додати щось від себе. Але філософія повинна виразити це у такий спосіб, щоб дати простір для нових досліджень, а не замикати двері до нових знань. Науки, які не вивчають природу, для Д.Дідро є не науками, а химерами. Він проголосив, що етика, мистецтво, право і т. ін. тільки тоді мають цінність, коли спираються на закони природи.

Лікар і філософ **Жул'єн Офре де Ламетрі** (1709 - 1751 рр.) всі процеси навколишнього світу розглядав крізь призму законів матеріальної природи. У працях „Людина-машина”, „Система Епікура” та інших французький мислитель намагався довести, що між різними формами матерії (до них він відносив не лише неорганічний, але й рослинний, тваринний світ і саму людину) немає жодних якісних відмінностей. Тим самим Ж.Ламетрі відновлював біологічне розуміння душі, яке було притаманне окремим напрямом античної філософії, зокрема, стоїкам. Функцією душі, вважав він, є оживлення і рух тіла. Душа є окремим видом матерії, вона, як і все інше, є матеріальною субстанцією і виявляється в найменших частинках органічного світу. Свої погляди філософ доводив експериментально. Він демонстрував, що вийняті з тіла серця тварин працюють ще певний час автономно, відрубані м'язи активно реагують на механічні подразники і т. ін. Отже, робить висновок Ж.Ламетрі, навіть найменша частинка органічної матерії має, окрім загальних, ще й автономні психічні властивості.

Слідом за Р.Декартом, який порівнював тварин з машинами, Ж.Ламетрі вже не тільки тварин, але й людей порівнює з ними. Людино-машину від тварино-машини відрізняє більша

досконалість та використання мови. В онтологічному плані всі живі істоти є матерією, якій притаманні властивості машини.

Схожих поглядів дотримувалися такі видатні філософи-матеріалісти епохи Просвітництва, як **Клод Адріан Гельвецій** (1715 – 1771 рр.) та **Поль Анрі Гольбах** (1723 – 1789 рр.). У працях „Про розум”, „Про людину, її розумові здібності й виховання” та інших К.А.Гельвецій проголошував, що природа є матеріальною, існує вічно і має підставу для розвитку у самій собі. Все в природі перебуває в русі, переходить з одного стану в інші. Матерія на певному етапі свого розвитку набуває здатності відчувати та відображати інші предмети. Це, у свою чергу, призводить до виникнення свідомості. Людина є природною істотою, наділеною відчуттями, свідомістю та пристаями. Основою діяльності людей є себелюбство та прагнення до самозбереження. Саме з цього прагнення та страху перед смертю виникає релігія, яка стає основою всіх людських оман. Люди мають однакові природжені здібності, а причиною суспільної нерівності є відмінності у вихованні та в умовах життя.

К.А.Гельвецій проголошував необхідність боротьби проти суспільної нерівності і феодальних порядків. Його вчення розвинув П.А.Гольбах, який за походженням був німецьким бароном. У своїх основних працях: „Система природи, або про закони світу фізичного і духовного”, „Кишенькове богослов'я” та інших він розглядав структуру матеріального світу. У праці „Система природи” він визначив матерію як „усе те, що впливає на наші відчуття”. Все в природі є взаємопов'язаним, і все в ній відбувається згідно з її власними законами. Людина є природною істотою та егоїстом. Вона прагне, насамперед, задоволення своїх фізичних потреб. П.А.Гольбах критикував католицьку церкву та феодальний суспільний устрій.

Філософом, який намагався надати „Енциклопедії” сенсуалістичного спрямування, був **Ет'єн Бонно де Конділ'як** (1715 - 1780 рр.). Він навчався у Сорбонні, де отримав сан аббата. Але Е.Конділ'яка цікавила не теологія, а філософія. Він зблизився з Д.Дідро і Ж.-Ж.Руссо, відвідував зібрання літераторів та брав активну участь у політичних диспутах, які часто проводилися тоді у світських салонах французької аристократії.

У роботі „Досліди про походження, людських знань” Е.Конділ’як заявив про себе як про прихильника Д.Локка. Він доводив, що в основі пізнання лежить чуттєвий досвід, систематизований рефлексією. Відчуття охоплюють тільки те, що лежить зовні, у той час як рефлексія через зовнішнє проникає в сутність досліджуваного. В 1754 р. Е.Конділ’як публікує працю „Трактат про відчуття”, в якій повністю відходить від емпіризму Д.Локка і стає на позиції радикального сенсуалізму. Він стверджує, що відчуття є єдиним джерелом не тільки всього того, що міститься в нашій свідомості, але й наші міркування є лише дещо модифікованими відчуттями. Наприклад, ми відчуваємо запах квітів, бачимо їх колір, але не сприймаємо самі по собі квіти. Отже, ми знаємо наші враження, але не речі. Наші поняття, вважав він, є загальними знаками речей, а наші відчуття - їх суб’єктивними знаками.

Ще одним представником французького Просвітництва був **Жан-Жак Руссо** (1712 - 1778 рр.). Він народився в Женеві в родині годинникаря. Світове визнання йому приніс твір „Міркування про науки і мистецтво”, який він написав на конкурс, оголошений Діжонською академією на тему: „Чи сприяє відродження наук і мистецтв покращенню моралі?”. У ньому він на це питання відповідає негативно. Розвиток цивілізації, доводив Ж.-Ж.Руссо, відірвав людину від природи, що спричинило її деградацію. Ще більшу славу йому принесли твори „Міркування про походження і причини нерівності серед людей” (1755 р.) та „Суспільний договір” (1762 р.).

Розглядаючи місце людини в природі, Ж.-Ж.Руссо виступав скоріше як утопічний мрійник, ніж як мислитель-філософ. Головним джерелом будь-якого зла він вважав прагнення людей отримати приватну власність і багатство. Науки й мистецтво породжуються багатством, вони закріплюють соціальну нерівність, прославляють розкіш і не помічають бідності. Відхід людини від природи породжує в ній злобу, мстивість, підозрілість і бажання поневолювати інших людей. Коли люди жили в гармонії з природою, то всі були рівними, справедливими й наділеними лагідною вдачею. З появою державних структур, науки й мистецтва все змінилося на гірше. Отже, культура не тільки не принесла користі людині, але, навпаки, зіпсувала її до такого рівня, що

повернутися до первісного, ідеального стану вже майже неможливо. Найвищим благом для людини, на переконання Ж.-Ж.Руссо, є свобода і рівність людей усіх станів.

Бог є світовою волею, світовим розумом, джерелом добра і справедливості. Ж.-Ж.Руссо відходить від раціоналізму Просвітництва, стверджуючи, що саме відчуття є основним джерелом пізнання. Вони дають істинне знання, а розум є джерелом омани. Цінність людини визначається не наявністю в ній розуму, а її совістю, яка є божим інстинктом, небесним голосом. Духовне життя людини, наголошував Ж.-Ж.Руссо, містить у собі не тільки розум, але й відчуття. Отже, слід розвивати як перше, так і друге, передусім тому, що саме відчуття роблять нас ближчими до природи — основи матеріальної і духовної життєдіяльності людини й суспільства.

Аргументація Ж.-Ж.Руссо на користь відчуттів сприяла становленню романтизму в мистецтві, а його педагогічні погляди лягли в основу реформи виховання проведеної видатним швейцарським педагогом і просвітником **Й.Г.Песталоцці** (1746-1826 рр.). В сучасних умовах, коли світу загрожує екологічна катастрофа, знову стали актуальними погляди Ж.-Ж.Руссо на негативні вияви цивілізації, які по-різному інтерпретуються сучасними філософами й науковцями. Дискусійним лишається питання, про те, чи повинна людина оволодівати природою, чи навпаки, жити в гармонії з нею, як пропонують прихильники теорії коеволюції.

З другої половини XVIII ст. ідеї Просвітництва проникають на території німецьких держав, Росії та Північної Америки.

Основні терміни

Дедукція — метод пізнання, що полягає в переході від більш загального знання до менш загального. На цьому методі засновується один з основних видів логічних умовидів.

Емпіризм (від гр. *empeiria* — досвід) — це напрямок в теорії пізнання, який проголошує чуттєвий досвід головним (а іноді й єдиним) джерелом знань. Розум у межах цього напрямку тлумачиться лише як здатність komponувати матеріал відчуттів, що

нічого принципово нового не додає до них; радикальною формою емпіризму є сенсуалізм.

Індукція – один з методів пізнання, який полягає у переході від одиничного або часткового знання до формулювання загальних положень. На цьому методі засновується один з видів логічних умовиводів.

Раціоналізм (від лат. *ratio* - розум) в епоху Нового часу постає як протилежний емпіризму гносеологічний напрямок у філософії, який проголошує розум (сукупність інтелектуальних здібностей душі) головним джерелом істинного пізнання сутностей речей та явищ світу.

Субстанція – це першооснова (першопричина) буття. Ідеалісти вважають, що субстанцією є Бог, розум, дух і т. ін., а матеріалісти проголошують, що субстанцією світу є матерія. Існує також дуалістичний підхід до розуміння субстанції, який об'єднує ідеалізм та матеріалізм.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Якими є основні історичні та соціокультурні передумови становлення філософії Нового часу і Просвітництва?
2. У чому полягає відмінність між філософією Нового часу та Просвітництва?
3. Поясніть сутність індуктивного методу, за Ф.Беконом?
4. Чим принципово відрізняються підходи до вирішення проблем гносеології представниками емпіризму та раціоналізму?
5. Якими є основні ідеї лібералізму філософів Нового часу?
6. Покажіть, чим відрізняються підходи до розуміння субстанції в ідеалізмі та матеріалізмі Нового часу?
7. Якими є основні положення натурфілософії І.Ньютона?
8. Чому погляди на пізнання Т.Гоббса, Дж.Берклі та Д.Юма слід оцінити як сенсуалістичні?
9. Як Ви розумієте вислів Р.Декарта „Мислю, отже існую”?
10. Чому погляди на субстанцію Р.Декарта слід оцінити як дуалістичні?
11. У чому полягає пантеїзм Б.Спінози?
12. Як розуміються монади в онтологічній теорії Г.В.Лейбніца?

13. Чим відрізняються аналітичні судження розуму від синтетичних суджень фактів в теорії пізнання Г.В.Лейбніца?
14. Чому Б.Паскаля вважають ідейним предтечею християнського екзистенціалізму?
15. Вкажіть основні ідеї представників французького Просвітництва?
16. Якими є основні положення французьких матеріалістів (Д.Дідро, Ж.Ламетрі, К.А.Гельвеція, П.Гольбаха та ін.) щодо розвитку природи й суспільства?

Література

Основна:

ПРАКТИКУМ З ФІЛОСОФІЇ: Навч. посібн. / Л.Г.Дротянко, О.А.Матюхіна, В.Г.Вдовиченко та ін. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – С. 55-62.

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов. / авт. кол. Фролов И.Т. и др. – М.: Республика, 2004. – С. 82-91.

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М.: Логос, 2002. – С. 54-59.

ВСЕМИРНАЯ энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. /статті: „емпиризм”, „сенсуалізм”, „раціоналізм”, „просвещение”, „энциклопедия”, „Бэкон Ф.”, „Локк”, „Юм”, „Беркли”, „Декарт”, „Спиноза”, „Лейбниц”, „Паскаль”, „Вольтер”, „Гольбах”, „Дидро”/.

ФІЛОСОФІЯ: Навчальний посібник /І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко та ін. За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С. 222-260.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 88-111.

Додаткова:

ВИНДЕЛЬБАНД В. История философии. – К.: Ника-Центр, 1997. – С. 320-368.

ГУРЕВИЧ П.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – С. 114-120.

РЕАЛЕ Дж., Антисери Д. История западной философии. От истоков до наших дней: В 4 т. – СПб, 1997. – Т. 3. – С. 161-451.

ФИШЕР К. История новой философии. Декарт: Его жизнь, сочинения и учение. – СПб.: Мифрил, 1994. – С. 163-486.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности, изд. 2-е, доп.: Учебное пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 161-169.

Першоджерела:

МИР философии: Книга для чтения. В 2-х частях. Ч.1 – М.: Политиздат, 1991. – С. 198-206, 213-215, 262-254, 327-329, 621-622; Ч. 2. – С. 12-20, 491-499.

АНТОЛОГИЯ мировой философии: В 4 т. – М.: Мысль, 1970. – Т. 2. – С. 176-491.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С. 47 – 59..

НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ І ФІЛОСОФІЯ МАРКСИЗМУ

*Суперечність є критерій істини,
відсутність суперечності – критерій оманию*

Г. В. Ф. Гегель

Діалектика – ритм самої дійсності

О.Ф. Лосєв

Метою вивчення теми є знайомство студентів із важливим етапом розвитку західноєвропейської філософської думки і культури загалом.

Ключові поняття: суб'єкт і об'єкт, апріорне і апостеріорне знання, теоретичний і практичний розум, категоричний імператив,

абсолютна ідея, суб'єктивний і об'єктивний дух, відчуження, діяльність, практика.

Історичні та соціокультурні передумови формування класичної німецької філософії

Німецька класична філософія - впливовий напрямок філософської думки кінця XVIII – першої половини XIX століть, що підводить підсумок розвитку філософії на цьому відрізку західноєвропейської історії. Це завершуюча ланка в розвитку новоевропейського філософського раціоналізму і одночасно той витік, з яким генетично пов'язана сучасна західна філософія.

В кінці XVIII і на початку XIX в. Німеччина була аграрною, відсталою в економічних і політичних відносинах країною. Священна Римська імперія німецької нації, що проіснувала до наполеонівських воєн, розпадалася майже на триста самостійних світських і церковних територій, понад тисячу напівсамостійних володінь імперських лицарів і понад шістдесят самоврядні імперських міст і вільних від феодалного підпорядкування селищ. Політично роздроблена і економічно відстала країна втратила питому вагу в світовій торгівлі, шляхи якої тепер йшли в інших напрямках. Розвиток виробництва був обмежений середньовічними цеховими обмеженнями. Капіталістична мануфактура обслуговувала переважно двір і армію, знаходячись в прямій залежності від державної підтримки. Ця економічна слабкість і залежність німецької буржуазії, що народжувалася, пояснює її схильність до компромісів. Вона мріяла про найпомірніші політичні реформи. Причому всіх цих реформ німецька буржуазія чекала зверху, від «освіченого монарха».

Суперечність ідеології визвольного руху німецької буржуазії цього періоду відобразилися і у філософії. Проте при всіх обмеженнях і суперечностях німецька духовна культура другої половини XVIII в. досягла високого рівня розвитку. Підйом духовної культури пояснювався, наприклад, впливом французької революції, що викликала великий ентузіазм серед німецької

буржуазії. Німецька філософія, література і естетика того часу є якоюсь мірою ідеологічним віддзеркаленням цієї революції.

У боротьбі з феодализмом англійська і французька буржуазія викувала сильну ідеологічну зброю, але, дійшовши влади, вони втратили інтерес до тих ідей, які виробили і використали в антифеодальній боротьбі. У Німеччині ж, оскільки тут проблема демократичних перетворень не була розв'язана, німці не втратили інтересу до ідеології Просвітництва. Письменники і філософи Німеччини використовували теоретичний досвід інших народів. Ця обставина з'явилася також причиною високого духовного підйому в Німеччині.

На початок діяльності видатних німецьких мислителів накопичився багатий фактичний матеріал в різних науках, який вони використовували в своїх працях. Важливу роль у формуванні німецької філософії зіграли досягнення природознавства і суспільних наук: стали розвиватися фізика і хімія, просунулося вперед вивчення органічної природи. Відкриття у галузі математики, що дозволили зрозуміти процеси в їх точному кількісному виразі, вчення Ламарка про обумовленість розвитку організму навколишнім середовищем, астрономічні, геологічні, ембріологічні теорії, а також теорії розвитку людського суспільства — все це зі всією гостротою і неминучістю висувало на перший план ідею розвитку як теорію і метод пізнання дійсності.

В німецькій ідеології відобразилися грандіозні революційні події XVIII в., і це визначило сміливу постановку найважливіших теоретичних питань, але оскільки рішення цих питань здійснювалося в умовах економічної і політичної відсталості Німеччини, то відповіді, що давалися німецькими мислителями, носили чисто умовлядний характер. Різною мірою ця суперечність властива всім найбільшим мислителям і письменникам тодішньої Німеччини.

До основоположників німецької класичної філософії відносять І. Канта, Й.Г. Фіхте, Ф.В.Й. Шеллінга, Г.В.Ф. Гегеля, Л. Фейербаха. Кожний з них створив свою філософську систему, відмінну багатством ідей і концепцій. Разом з тим німецька класична філософія є єдиним духовним утворенням, яке характеризується наступними загальними рисами:

- Своєрідним розумінням ролі філософії в історії людства, в розвитку світової культури. Класичні німецькі філософи вважали, що філософія покликана бути критичною совістю культури, "душею" культури;

- Досліджувалися не тільки людська історія, але і людська суть. У Канта людина розглядається як етична істота. Фіхте підкреслює активність, дієвість свідомості і самосвідомості людини. Шеллінг ставить задачу показати взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного. Гегель розширює межі активності самосвідомості й індивідуальної свідомості: самосвідомість індивіда у нього співвідноситься не тільки із зовнішніми предметами, але й з іншою самосвідомістю, з чого виникають різні суспільні форми. Він глибоко досліджує різні форми суспільної свідомості. Фейєрбах створює нову форму матеріалізму - антропологічний матеріалізм, в центрі якого стоїть реально існуюча людина, яка була суб'єктом для себе і об'єктом для іншої людини. Для Фейєрбаха єдиними реальними речами є природа і людина, як частина природи.

- Всі представники німецької класичної філософії відносилися до філософії як спеціальної системи філософських дисциплін, категорій, ідей. Кант виділяє як філософські дисципліни, перш за все, гносеологію й етику. Шеллінг - натурфілософію, онтологію. Фіхте виділяє у філософії онтологічний, гносеологічний, соціально-політичний розділи. Гегель виділяє філософію природи, логіку, філософію історії, права, моралі, релігії, держави та ін. Фейєрбах розглядав онтологічні, гносеологічні і етичні проблеми.

- Німецька класична філософія розробляє цілісну концепцію діалектики. Кантівська діалектика - це діалектика меж і можливостей людського пізнання: відчуттів, розуму і людського розуму. Діалектика Фіхте зводиться до дослідження творчої активності "Я", взаємодії "Я" і "Не-Я" як протилежностей, на основі боротьби яких відбувається розвиток самосвідомості людини. Шеллінг вважав, що природа – це дух, що стає, розвивається. Гегель представив природний, історичний і духовний світ у вигляді процесу. Фейєрбах розглядав зв'язки явищ, їх взаємодії і зміни.

Філософські вчення І.Канта, Й.Г.Фіхте, Ф.Шеллінга, Г.В.Ф.Гегеля і Л.Фейербаха зв'язані ідейно і генетично, їх поєднує пильна увага до природи духу, що трактується через поняття діяльності і свободи. У руслі німецької класичної філософії є підстави розглядати й філософію марксизму. Німецька класична філософія зробила істотний внесок у постановку й розробку проблеми співвідношення суб'єкта й об'єкта, розробила діалектичний метод пізнання та перетворення дійсності.

«Критична філософія» І. Канта

Іммануїл Кант (1724-1804) був родоначальником німецької класичної філософії. У його творчості виділяють два періоди: “докритичний”, коли І. Кант виступав в основному як натураліст, і “критичний”, коли сформувалася специфічна кантівська філософія. Розроблена їм концепція походження Сонячної системи з гігантської газової, туманності дотепер є однією з фундаментальних наукових ідей в астрономії. Своїми природничонауковими роботами Кант пробив перший пролом в метафізичному поясненні природи: він зробив спробу прикласти принципи сучасного йому природознавства не тільки до будови Всесвіту, але й до історії його виникнення і розвитку. Він висунув ідею розподілу тварин, по порядку їх можливого походження, а також ідею про природне походження людських рас.

Як філософ він постає у другий період творчості – період публікації трьох «Критик» - «Критики чистого розуму» (1781), «Критики практичного розуму» (1788), «Критики здатності судження» (1790). Він здійснив корінний переворот у постановці й вирішенні центральної проблеми теорії пізнання - взаємодії суб'єкта та об'єкта. Докантівська філософія акцентувала увагу на аналізі об'єкта пізнання, а суб'єктивний чинник розглядала як перешкоду на шляху до достовірного знання, як те, що спотворює і затемнює справжній стан речей (ідоли Ф. Бекона). Кант же робить предметом філософського осмислення пізнавальні здібності суб'єкта. У Канта виникає нове завдання: встановити різницю між суб'єктивними й об'єктивними елементами знання в мислительній

діяльності суб'єкта. У суб'єкті Кант розрізняє два рівні: емпіричний (досвідний) і трансцендентальний (той, що знаходиться за межами досвіду - апіорний). До емпіричного рівня він відносить індивідуально-психологічні особливості людини, до трансцендентального – надіндивідуальну основу в людині, знання людини як представника людства загалом.

Однією з головних проблем критицизму Канта є вирішення питання: як можливе достовірне наукове знання? Він вважав, що достовірне знання - це об'єктивне знання. Об'єктивність же в нього отожднюється із загальністю й необхідністю. Отже, для того, щоб знання мало достовірний характер, воно повинно мати риси загальності і необхідності. У структурі людського мислення Кант виділив три здатності: чуттєвість – це вроджена здатність людини, яка має дві форми – простір і час. Простір і час у нього – це не форми буття самих речей, а, навпаки, це суб'єктивні форми сприйняття людини, споконвічно властиві їй як представнику людства. Причому простір є зовнішньою формою чуттєвості, а час – внутрішньо.

Розсудок - це мислення, що оперує поняттями та категоріями. Розсудок підводить різноманітний чуттєвий матеріал під загальні поняття і категорії. Не предмет є джерелом знань про нього у вигляді понять та категорій, а поняття і категорії, які конструюють предмет. Розсудок може пізнати тільки те, що сам сконструював, вважав Кант. Поняття та категорії є незалежними від індивідуальної свідомості, а тому знання, яке ґрунтується на них, має об'єктивний характер.

Кант виділяє “речі у собі” і “речі для нас”. Речі, як вони існують у свідомості суб'єкта, Кант називав явищами, “речами для нас”. Людина може пізнати тільки явища. Сутність же речей самих по собі людина не знає і знати не може. Тому ці речі для людини залишаються непізнаними, тобто «речами в собі». Усе, що перебуває за межами людського досвіду, може бути доступним тільки розуму. Розум - це вища здатність суб'єкта, що керує діяльністю розсудку і ставить перед людиною цілі. Розум оперує ідеями. У Канта ідеї - це уявлення про мету, до якої прагне наше пізнання, про задачі, які воно ставить перед собою. Ідеї розуму виконують регулюючу роль у пізнанні, спонукаючи розум до діяльності. Розсудок, що спрямовується розумом, прагне до

абсолютного знання. Він прагне вийти за межі чуттєвого досвіду (тобто за межі своєї компетенції) і заплутується в суперечностях. Кант називає ці суперечності антиноміями (антиномія – суперечність між протилежними твердженнями, кожне з яких однаковою мірою можна обґрунтувати як істинне). Антиномії мають місце там, де за допомогою людського розсудку намагаються робити висновки не про світ досвіду, а про світ «речей у собі». Розум за своєю природою є суперечливим. Спроба розуму дати відповідь на питання про те, що таке світ як ціле, приводить до суперечливих відповідей. Ці протиріччя виникають у розумі неминуче.

Особливе місце у філософії Канта займає вчення про людину. Людина є жителем двох світів: світу природи і світу свободи. Свобода, за Кантом, – це незалежність від визначальних причин природного світу. Світ «речей у собі» закритий як для чуттєвості, так і для теоретичного розуму, науки. Однак, це ще не означає, що цей світ недоступний людині. У сфері свободи діє не теоретичний, а практичний розум. Останній керує вчинками людини. Рушійною силою практичного розуму є не мислення, а воля (готовність до певних дій). Закони практичного розуму – це моральні закони, які визначають вимоги до моральної поведінки людини. Головною вимогою є: поведься з іншими так, як ти хотів би, щоб вони поводитися з тобою; своїми вчинками ти формуєш спосіб дії інших і створюєш форму, характер взаємних відносин. Цю вимогу Кант назвав *категоричним імперативом*.

Відсутність у людини можливостей теоретичних доказів буття Бога та безсмертя душі заповнюється вірою та надією, що дозволяє спасти свободу особистості. Моральність і свобода є основою людської особистості. Як було показано у першій темі, І. Кант сформулював три питання як головні для філософії: “що я можу знати?”, “що повинен робити?”, “на що я можу сподіватися?”, які розкривають різні види діяльності людини: 1) пізнавальну, 2) моральну, 3) релігійну.

Система і метод Г. Гегеля

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) створив на об'єктивно-ідеалістичній основі систематичну теорію діалектики як учення про розвиток і мислення. Діалектичний аспект мислення складається в умінні відкрити в будь-якому визначенні внутрішні суперечності.

Соціально-критична спрямованість творів молодого Гегеля нерозривно пов'язана з глибинними перетвореннями віджилих соціальних порядків, всього світу цінностей, ідеалів, інститутів, що найяскравіше виявилися у Французькій революції 1789—1793 рр., що відбувалися в його епоху. Під впливом цього головною цінністю, на якій Гегель став засновувати свою філософію, став ідеал свободи. Він розвинув на об'єктивно-ідеалістичній основі вчення про закони і категорії діалектики, вперше в систематизованому вигляді розробив основні принципи діалектичної логіки і піддав критиці метафізичний метод мислення, панувавший як в ідеалістичних, так і в матеріалістичних вченнях того часу.

У Гегеля духовна культура людства представлена в її закономірному розвитку як поступове виявлення творчої сили «світового розуму». Втілюючись в образах культури, що змінюють один одного, безособовий (світовий, об'єктивний) дух одночасно пізнає себе як їх творця. Духовний розвиток індивіда відтворює стадії самопізнання «світового духу», починаючи з акту найменування чуттєво-даних речей і кінчаючи знанням законів, які управляють всім процесом духовного розвитку, — науки, моральності, релігії, мистецтва.

Універсальна схема творчої діяльності «світового духу» отримала в Гегеля назву *абсолютної ідеї*, а логіка визначається як «самосвідомість» цієї ідеї. «Абсолютна ідея» розкривається в її загальному вмісті у вигляді системи категорій, починаючи від найзагальніших і бідніших — буття, небуття, якості, кількості, міри та ін. — і кінчаючи конкретними, багатобразними поняттями — дійсності, механізму, хімізму, організму, пізнання та ін. Гегель зближує поняття абсолютної ідеї з поняттям бога. Проте у відмінності від бога абсолютна ідея саморозвивається, знаходить свідомість, волю і особистість лише в людині, а ззовні і до людини здійснюється як закономірна необхідність.

Гегель стверджував, що категорії суть об'єктивні форми дійсності, в основі якої лежить “світовий розум”, “абсолютна ідея” або “світовий дух”. Це — діяльнісний початок, що дав імпульс до виникнення і розвитку світу. Діяльність абсолютної ідеї полягає в мисленні, мета — в самопізнанні.

В процесі самопізнання розум світу проходить три етапи: перебування абсолютної ідеї в її власному лоні, в стихії чистого мислення (логіка, в якій ідея розкриває свій вміст в системі законів і категорій діалектики); розвиток ідеї у формі “інобуття” у вигляді явищ природи (розвивається не сама природа, а лише категорії); розвиток ідеї в мисленні і в історії людства (історія духу). На цьому останньому етапі абсолютна ідея повертається до самій себе і осягає себе у формі людської свідомості і самосвідомості.

Універсальна схема творчої діяльності «світового духу» розкривається у Гегеля на основі процесу саморозвитку «абсолютної ідеї».

Першим етапом саморозкриття «абсолютної ідеї» є *логіка*. Логіка, за Гегелем, - це науково-теоретичне усвідомлення «абсолютної ідеї». Через логіку «абсолютна ідея» розкривається в її загальному змісті у виді системи категорій.

Другий етап саморозвитку “абсолютної ідеї” - *природа*. За Гегелем, Бог створює природу, щоб із природи виникла людина і разом з нею людський дух.

Третім етапом, вищою формою самореалізації абсолютної ідеї є *абсолютний дух*, під яким Гегель розуміє сукупну духовну діяльність людства протягом всесвітньої історії, тобто це духовна діяльність змінюючих одне одного людських поколінь. Абсолютний дух - це та ж абсолютна ідея, що приховано працює в людських цілях і справах, це їх внутрішня ідеальна сутність, дійсна причина всіх діянь і пізнання. В абсолютному дусі здійснюється повний збіг ідеї мислення і буття. Ідея пізнає буття у всім різноманітті його визначень. Так Гегель вирішує поставлену Кантом проблему узгодження суб'єкта й об'єкта, мислення і буття;

У Гегеля виходить, що вищою формою і кінцем розвитку абсолютної ідеї, де вона усвідомлює сама себе і весь пройдений нею шлях і стає абсолютним духом, є сама філософська система Гегеля. Відтепер висхідний рух абсолютної ідеї припиняється.

Звідси неминуче впливали консервативні соціально-політичні наслідки.

Гегелем створена нова наука – діалектична логіка. Її предмет – мислення як цілісне утворення, формами і змістом якого є філософські категорії - водночас поняття і об'єктивні визначення світу. Стверджуючи об'єктивну суперечливість пізнання, людської діяльності і спілкування, діалектика виступає як методологія оновлення суспільної практики і духовного життя.

Гегель вважав, що його «абсолютний ідеалізм» усуває недоліки метафізики, емпіризму й концепції безпосереднього знання і зберігає їхні переваги. Від метафізики абсолютний ідеалізм бере впевненість у можливостях людського пізнання, від емпіризму — критичну настанову й прагнення до конкретності, від філософії безпосереднього знання — тезу про необхідність починати філософію з безпосередніх визначень і поступово, через логічні міркування, просуватися до вищої мети пізнання. Гегеля не влаштовує суб'єктивізм Нового часу з його принципом *Я* як початком філософії. На роль початку підходить лише поняття чистого буття, яке виступає у вигляді абсолютної ідеї.

Абсолютний ідеалізм філософії Гегеля зв'язаний з його прагненням охопити весь універсум, увесь природний і духовний світ єдиним поняттям. Таким вихідним поняттям гегелівської філософії є «абсолютна ідея». «Абсолютна ідея» - це розум, мислення, розумне мислення. У повсякденному розумінні терміна «ідея» - це поняття, що лежить в основі теоретичної системи, плану, задуму. Саме так і розумів Гегель «абсолютну ідею» - це субстанція, що складає сутність і першооснову всіх речей.

За Гегелем, «дух» пробуджується в людині до самосвідомості спочатку у вигляді слова, мовлення, мови. Знаряддя праці, матеріальна культура, цивілізація – це пізніші, похідні форми втілення творчої сили духу. Вихідна точка розвитку полягає в здібності людини до пізнання «самого себе» через освоєння різноманіття накопиченої людством культури.

За допомогою діалектики Гегель критично переобмірковує всі сфери культури. Всюди він відкриває напружену діалектику вирішення протиріч. Розвинене вчення Гегелем про об'єктивний дух зробило величезний вплив на розвиток соціології і соціальної

філософії. «Об'єктивний дух» розгортається в праві, моралі, моральності, родині, державі, громадянському суспільстві.

Історія розглядається як об'єктивна закономірність, що прокладає собі дорогу незалежно від бажання окремих осіб. Історію Гегель розумів як саморозкриття «світового духу», як прогресивний рух людства до усвідомлення свободи. Світовий дух – це єдність суб'єктивного й об'єктивного духу, він стає абсолютним духом. Існують три форми об'єктивного духу: мистецтво, релігія і філософія. Мистецтво виражає абсолют у чуттєвих образах, релігія — в «уявленнях», філософія — у поняттях. Філософію Гегель вважав найбільш адекватним способом пізнання абсолюту. Філософія має важливе соціальне значення. Гегель казав, що вона «є епоха, охоплена в думці».

Заслуга Гегеля полягає в тому, що він дав діалектичний аналіз усіх найважливіших категорій філософії і сформував три основних закони діалектики. Діалектичний метод припускає розгляд усіх явищ і процесів у загальному взаємозв'язку, взаємозумовленості й розвитку. Центральне місце в діалектиці Гегеля займає категорія протиріччя як єдності протилежностей (полярних понять). Протиріччя – це «мотор» розвитку духу. Саме Гегель додав діалектиці найбільш розвинену і довершену форму. Гегель характеризував діалектику як рушійну силу істинного пізнання, як принцип, що вносить у зміст науки внутрішній зв'язок і необхідність. Крім того, діалектичний метод Гегеля містить у собі такі принципи аналізу дійсності: сходження від абстрактного до конкретного; відповідність історичного й логічного й ін. Ця спадщина увійшла в скарбницю світової філософської думки.

Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха

Останнім із представників німецької класичної філософії був Людвіг Фейєрбах (1804-1872) - перший німецький філософ, що піддав розгорнутій критиці систему і метод Гегеля з матеріалістичних позицій. Він слухав лекції Гегеля і захоплювався його філософією. Однак через кілька років він виступив з різкою критикою вчення Гегеля. Аналізуючи вихідні передумови

гегелівської системи, Фейєрбах робить висновок про її глибоке споріднення з теологією. Він показав, що ідеалізм Гегеля є філософським обґрунтуванням існування Бога. На думку Фейєрбаха, і релігія, і близька їй гегелівська філософія мають загальні корені: вони виникають у результаті абстрагування і наділення самостійною формою існування людської сутності, найбільш загальних рис людського роду.

Бог, за Фейєрбахом, - це абстракція, що існує лише в головах людей. У свідомості відбувається перевертання справжніх відносин: справжній творець Бога – людина – поставлена в залежність від останнього. Чим більше атрибутів приписується Богу, тим біднішою стає людина, оскільки ці атрибути вона віднімає у себе. Фейєрбах прагнув відродити в людини почуття самоствердження й гідності, вважаючи, що це можна зробити на основі матеріалістичного світогляду.

При обґрунтуванні матеріалістичного світогляду Фейєрбах відмовляється використовувати поняття «матерія» і віддає перевагу поняттю «природа». Тому його світогляд вірніше назвати натуралізмом. Натуралізм у філософських системах може набувати космічного характеру (філософія античності, епохи Відродження). Натуралізм у системі Фейєрбаха носить антропологічний характер. У центрі філософії, на його думку, повинна бути людина як вища сутність природи. Філософське вчення Фейєрбаха є спробою ствердження самоцінності та значимості конкретного людського індивіда у всій повноті його тілесного й духовного буття. Суб'єкт у системі Фейєрбаха - це не те, що пізнає, і не «абсолютний дух», світовий розум, а реальна цілісна людина в єдності її тілесних і духовних якостей. Фейєрбах прагне реабілітувати природно-біологічну сутність людини, від якої значною мірою абстрагувався німецький ідеалізм. «Я» у Фейєрбаха - це не просто духовна і мисляча сутність, а людина з тілом та мислячою головою, реальна істота, яка тільки через це має здатність споглядати і мислити.

Найважливішою характеристикою суб'єкта у філософії Фейєрбаха є чуттєвість. Чуттєвість - це синтетична, узагальнена характеристика антропологічних властивостей «природи людини», її тілесності, розуму, волі, «серця». Фейєрбах зауважує: «Ідеалізм правий у своїх пошуках джерел ідей у людини, але не правий, коли хоче вивести ці ідеї з окремої, замкнутої істоти, з людини, узятої у

вигляді душі, одним словом, коли він хоче вивести їх з «Я», без чуттєво даного «Ти». Ідеї виникають тільки зі спілкування між людьми, тільки з розмови людини з людиною». Саме у сфері міжлюдського спілкування і здійснюється, за Фейєрбахом, реалізація людиною своєї родової сутності. Людина, як родова істота, перетворює сутнісні сили всього людства, продукти культури на свої власні життєві сили.

Для розкриття природи людини Фейєрбах застосовує поняття любові. Любов, за Фейєрбахом, - це прояв активності самої природи, особливе чуттєво-емоційне піднесення, чинник самоутвердження людини у світі. Завдання філософії – допомогти людям стати щасливими шляхом об'єднання зі світом і між собою на засадах любові. Соціальність як взаємодію і спілкування “Я” і “Ти” Фейєрбах трактує на антропологічних засадах, не враховуючи суспільно-історичних закономірностей і відносин. Релігія, за Фейєрбахом, укорінена в людській природі, в почутті залежності від зовнішніх щодо неї сил природи і суспільства, у прагнення до щастя. Людина обожнює сили, від яких чекає заспокоєння своїх тривог та здійснення бажань. Фейєрбах доходить висновку, що релігія, компенсує те, чого людям не вистачає. Вона їм необхідна, тому її належить замінити суттєво новою формою – Релігією людяності. Впровадження нової філософії-релігії має спиратися на просвітництво.

Отже, суб'єкт, за Фейєрбахом, - це цілісна людина, людина в єдності тілесних, духовних і родових характеристик. Але у теорії пізнання таке трактування суб'єкта залишилося нереалізованим. Фейєрбах лише повторює сенсуалізм французьких матеріалістів. Вихідним пунктом пізнання, за Фейєрбахом, є відчуття. Джерелом відчуттів є природа. На базі відчуттів у людини виникає мислення. За змістом мислення не дає людям нічого нового порівняно з тим, що містилося в чуттєвих даних. Мислити - це значить складно читати показання відчуттів. Фейєрбах різко виступав проти поділу світу на «світ явищ» і «світ речей у собі». Критерієм істини він вважав згоду з даним положенням більшості людей: істинне те, що відповідає сутності роду, хибне те, що йому суперечить.

Матеріалізм Фейєрбаха традиційно залишався метафізичним. Його характерною рисою був антропологізм, що полягає в розумінні людини як вищого продукту природи, розгляді людини в

нерозривній єдності з природою. Природа — основа духу. Вона ж повинна з'явитися основою і ґрунтом філософії, покликаної розкрити земну суть людини, яку природа наділила відчуттями і розумом, і психіка якого залежить від його тілесної організації. Розроблене Фейєрбахом матеріалістичне трактування суб'єкта, його атеїзм здійснили серйозний вплив на формування марксизму.

Марксистська філософія: основні ідеї

Розв'язанням ідей, сформульованих у німецькій класичній філософії, після Фейєрбаха займалися К.Маркс і Ф.Енгельс. Їхнє філософське вчення певною мірою можна розглядати як завершальний етап розвитку німецької класичної філософії. Маркс пройшов школу гегелівської філософії і шлях Фейєрбаха. Головною темою його філософствування була людина як природна істота. Як така, людина наділена природними, життєвими силами, що існують у вигляді задатків, здібностей, схильностей. Але разом з тим, Маркс не погоджувався з Фейєрбахом: людина не тільки природна істота, їй притаманна й родова сутність. Характеристика людини як родової сутності означає, що людина ставиться до себе як до істоти універсальної, а тому свободної. Фейєрбах теж говорив про універсальність людини, порівнюючи її цим поняттям із природою. Маркс розуміє універсальність інакше: людина універсальна тому, що вона здатна перетворювати природу на своє неорганічне тіло. Тобто природа, матеріальний світ взагалі існує як засіб, матеріал для забезпечення життєдіяльності людини. Природа є необхідною частиною людського життя й діяльності. У цьому полягає специфіка й оригінальність *гуманістичного (а не антропологічного, як у Фейєрбаха) матеріалізму Маркса*. За Марксом, «універсальність» людини - не в її свідомості (Фіхте, Гегель), не в її природних характеристиках (Фейєрбах), а в її *суспільній* природі. Тим самим Маркс позбавився від істотних недоліків матеріалізму, який, як правило, визначаючи людину як природну істоту, автоматично підкоряє її жорсткій природній детермінації, позбавляючи людської свободи і здатності до творчості.

У марксизмі суспільна природа людини припускає здатність до активного перетворення природи в інтересах людини («соціалізація», «олюднення» природи). Цю здатність Маркс називає практикою. Не випадково у нього, на відміну від інших типів матеріалізму, центральним поняттям філософії є не *матерія*, а *практика*, тобто *людська діяльність*. Поняття діяльності сформувалося в німецькій класичній філософії. В європейській культурі виникла нова концепція особистості з її раціональністю, різноманітними напрямками активності й ініціативи, були створені передумови для розгляду діяльності як *підстави* та *принципу* культури. Гегель тлумачив діяльність як усепроникаючу характеристику абсолютного духу, що породжується його потребою в змінах. Марксизм же розумів діяльність як засіб реалізації «універсалізму» людини у світі. Саме практичною діяльністю людина не тільки здатна протистояти детермінізму природи, але й надати цьому природному «цілому» людські, соціальні риси. Це і є процес *опредметнення* людської сутності (перетворення в процесі діяльності суб'єктивного, духовного в об'єктивне – форму предмета). У практиці людина й природа міняються ролями: «ціле» - природа - стає частиною нового цілого - людського світу. Причому чим більш широкою і глибокою стає сфера «олюдненої» природи, тим універсальнішою стає потреба людини в природі.

У роботі «Економічно-філософські рукописи 1844 року» Маркс виступив на захист гуманізму, заснованого на свободній, універсальній, творчій сутності людини. Реалізації цієї сутності, за Марксом, перешкоджають різні види людського відчуження: відчуження людини від природи, відчуження від власної «родової» сутності, відчуження людини від людини, відчуження людини від суспільства. В основі усіх форм відчуження, на думку Маркса, лежить відчуження праці, що базується на приватновласницьких відносинах. В умовах відчуження «діяльність людини виявляється м'юкою, його власний витвір - далекою їй силою, її багатство - її бідністю, її сутнісний зв'язок, що з'єднує її з іншою людиною - несуттєвим зв'язком, ... сама він володар свого витвору, виявляється рабом свого витвору».

Зворотний до відчуження процес Маркс називає процесом привласнення людиною своєї справжньої родової сутності, у ході

якого докорінно змінюється відношення людини до природи й до інших людей. На основі концепції привласнення він створює грандіозне за гуманістичним пафосом вчення про суспільно-історичну, предметно-практичну сутність людини. У цій концепції він прагне зобразити людську діяльність як глобальний процес олюднення світу, що перетворює природу відповідно до законів самої природи, і в той же час накладає на природу свої характеристики, без чого природа не змогла б піднятися до рівня людини і стати чинником людського буття.

Маркс не протиставляє людину природі. Навпаки, він усіляко підкреслює, що людина є частиною природи і її продуктом. Разом з тим, на його думку, людина - не просто частина природи, а вищий продукт її розвитку, природна істота особливого роду. Людина - це універсально-загальна сила природи. Можливість цього закладена у фізіологічній конституції людини як організму, наділеного такими перевагами як людські руки, мозок, мова й ін. Через ці якості людина здатна до будь-якого роду діяльності, до оволодіння силами природи, перетворення цих сил на свої власні сили та здібності. Реалізація цієї можливості здійснюється у виробничій діяльності, у праці. Саме в праці виявляється специфічність буття людини.

Маркс виділяє в діяльності людини два основних моменти: *опредметнення* і *розпредметнення*. У ході трудової діяльності людина постійно здійснює *опредметнення* - перехід властивостей і характеристик живого процесу діяльності суб'єкта в об'єкт, у предметне втілення. Але людська діяльність не зводиться до матеріального, чуттєво-предметного процесу. Цей процес має у своїй основі духовний, ідеальний зміст: проект, задум, ідею. *Розпредметнення* - це зворотний перехід предметності в живий процес, у діючу здатність, це процес освоєння суб'єктом предметних форм культури й природи. Людина у процесі діяльності має справу не тільки з предметами природи, вона обов'язково використовує знаряддя праці, систему знань і інші продукти людської діяльності. Ці засоби створені попередніми поколіннями або представниками іншого роду діяльності. Вже у формі засобів праці людина має справу з іншою людиною. Розпредметнення - це освоєння соціального досвіду людства і перетворення його в момент живої праці.

У результаті відчуження і робітник, і капіталіст втрачають особистісні, людські характеристики. Виникає питання: чому причиною відчуження в момент його виникнення в первісному суспільстві була низька продуктивність праці, а з розвитком цивілізації відчуження зростає і при капіталізмі з його вищою ефективністю виробництва стає універсальним? Маркс вважав, що у відчуженні виявляється панування над людиною стихійних сил суспільного життя, неконтрольованих людиною. Включення в соціальне життя нових об'єктів природи лише підсилює панування цих стихійних сил над людиною. Для того, щоб подолати відчуження, потрібно взяти під контроль свій «власний будинок» - суспільство. Цьому перешкоджає приватна власність на засоби виробництва. Маркс і Енгельс стали на шлях створення політичної (науковий соціалізм) і економічної (політична економія) теорії про шляхи знищення приватної власності і, отже, людського відчуження.

Концепція суспільно-історичної, предметно-практичної сутності людини під гуманістичному кутом зору змінює не тільки погляд на взаємодію людини з природою, але й на стосунки людини до людини. Багатство внутрішнього світу особистості ставиться в пряму залежність від багатства внутрішнього світу інших людей. Обмін цим багатством є головною метою міжлюдського спілкування. Під впливом такого спілкування перетвориться сама природа особистості. Гуманістичний ідеал Маркса - універсально-розвинута людина, що живе у гармонії з зовнішньою і внутрішньою природою. Досягнення цього ідеалу він зв'язує з ліквідацією приватновласницьких відносин і подоланням соціального закріплення ролей людини в системі розподілу праці.

З самого початку творчості Маркса виявляється соціальна орієнтація його філософії, що надалі одержала глибокий розвиток. У результаті Маркс значно розширив сферу дії матеріалізму - поширив його на сферу суспільних явищ (матеріалістичне розуміння історії). Це розуміння історії полягає в тім, щоб, виходячи з матеріального виробництва безпосередніх засобів для життя, спочатку пояснити систему виробничих відносин між людьми, а потім на цій основі - й політичний устрій суспільства, право, мораль, релігію й інші духовні явища. Встановлення залежності свідомості людей від їхнього суспільного буття і його

головного виду - матеріального виробництва - дозволило Марксові переосмислити роль духовної діяльності людини. На думку Маркса, ідеї й теорії, навіть найрадикальніші та доброзичливі, не можуть служити причинами історичних змін реальності. Вони лише відбивають об'єктивну реальність і можуть бути застосовані тільки тоді, коли в цій реальності створяться сприятливі умови. Відповідно до марксизму, свідомість є ніщо інше як відображення й усвідомлення людьми свого суспільного буття, способу виробництва матеріальних благ, діяльності та міжлюдського спілкування;

Вчення про суспільно-історичну, предметно-практичну діяльності людини і матеріалістичне розуміння історії дозволили Марксові й Енгельсу докорінно перетворити матеріалізм. Фундаментальним принципом їхньої філософської системи стає *принцип практики*. З позицій цього принципу аналізується й оцінюється вся попередня філософія, дається позитивне вирішення багатьох проблем, поставлених німецькою класичною філософією. Практика є первинною стосовно усього духовного світу, вона дозволяє пояснити всі складні соціальні процеси і духовні явища. Поняття практики, насамперед, протистоїть широко використовуваному поняттю «досвід». У понятті «досвід» закладена пасивна позиція людини. Світ впливає на людину - людина відбиває цей світ. Досвід - це нечітке, двозначне поняття. Марксизм прагнув підкреслити активну, діяльну, перетворюючу позицію людини в цьому світі. Поняття «праця», «виробництво» якоюсь мірою досягали цієї мети, але не могли служити філософським принципом. Поняття «практика» виражає нескінченно різноманітні форми взаємодії людей із природою й один з одним у процесі матеріального і духовного виробництва. Практика - це сукупна діяльність людства щодо перетворення природи, формування соціальних відносин, взаємозв'язків і взаємодії всіх людей. Уведення принципу практики в пізнавальний процес дозволило марксистській філософії вирішити питання про тотожність мислення і буття, з'єднати теоретичний і практичний розум, побудувати «міст» між явищем та “річчю в собі”, і в такий спосіб вирішити основні проблеми, висунуті німецькою класичною філософією.

Відповідно до гуманістичного матеріалізму Маркса, між людиною і природою постійно триває діалог, що збагачує, натуралізує людину і збагачує, олюднює природу. Комунізм повинен стати гармонічним урівноважуванням «гуманізму» і «натуралізму». Однак теоретичне обґрунтування цієї концепції зустрілося із серйозними труднощами. Серед них такі: ліквідація приватної власності приводить до «загальної приватної власності» (зрівнялівки) і «вульгарного, зрівняльного комунізму». Зрівняльний комунізм нівелює і по суті скасовує особистість людини.

Століття після смерті Маркса підтвердило правоту низки його поглядів і разом з тим показало необґрунтованість багатьох його прогнозів. Як і передбачав Маркс, науково-технічний прогрес нині безпосередньо визначає всі сторони промислового виробництва. Багатократно посилилася концентрація господарського життя, капітал придбав транснаціональний характер, в орбіту світового капіталістичного ринку втягнути всі країни. Разом з тим, у другій половині XX століття класова боротьба в розвинутих країнах була пом'якшена завдяки взаємним поступкам і узгодженню інтересів робітників та підприємців і набула форм, що припускають дотримання норм ринкового господарства та парламентської демократії. Однак, у країнах “третього світу” проблеми воєн, бідності, безробіття й відсталості, як і раніше, мають гострий характер. Усупереч чеканням Маркса, революція відбулася не в розвинутих капіталістичних країнах, а в економічно відсталій Росії. Пізніше виникло співтовариство соціалістичних країн, у яких були встановлені авторитарні політичні режими, що абсолютно суперечило уявленню Маркса про майбутнє суспільство. Складні шляхи розвитку людського суспільства в XX столітті з його численними війнами і різного роду конфліктами висвітили низку факторів, недооцінених у марксовій теорії суспільства (насамперед, етнічних, расових, культурних, релігійних).

Основні терміни

Абсолютна ідея - надприродне, нічим не зумовлене духовне начало, «божественна думка», безособовий розум, які нібито породжують реальний матеріальний світ.

Антропологізм – філософська концепція, яка розглядає усі явища природи, суспільного життя й мислення залежно від властивостей і потреб людини.

Відчуження – філософська категорія, яка виражає перетворення людської діяльності та її наслідків у самостійну силу, що панує над людиною і ворожа їй.

Категорічний імператив – термін Канта для позначення безумовного веління моральної свідомості слідувати в поведінці за законом: “дій так, щоб ти ніколи не ставився до людей тільки як до засобу, а завжди як до мети”.

Опредметнення – це перетворення в процесі діяльності суб’єкта людських сил і здібностей з форми руху на форму предмета (тобто перетворення суб’єктивного на об’єктивне). **Розпредметнення** – це використання людьми наслідків попередньої діяльності і освоєння надбань культури, підтримання і розвиток завдяки цьому їхнього фізичного буття, виробничих навиків і духовних здібностей.

Панлогізм – об’єктивно-ідеалістичне вчення, яке вважає мислення сутністю, першоосновою світу й ототожнює об’єктивну закономірність з системою логічних категорій.

Річ для нас – річ, як вона розкривається людиною в процесі діяльності і пізнання.

Річ у собі – те, що існує саме по собі, безвідносно і незалежно від людської практики і пізнання.

Трансцендентний – той, що лежить поза межами свідомості й пізнання.

Трансцендентальний (у філософії Канта) – той, що зумовлює можливість пізнання.

Трансцендентальний ідеалізм – назва, яку І. Кант дав своїй критичній філософії на відміну від проблематичного ідеалізму Р. Декарта (який ставив під сумнів існування зовнішніх речей) і догматичного ідеалізму Дж. Берклі (який вважав речі «комплексами відчуттів»).

Питання та завдання для самоконтролю

- 1 Чим відрізняється докритичний і критичний періоди інтелектуального розвитку І. Канта?

- 2 Охарактеризуйте основні положення теорії пізнання Канта.
- 3 Чим відрізняються теорія пізнання Канта і Гегеля?
- 4 Чим відрізняються діалектика Геракліта, Гегеля і Маркса?
- 5 Що таке абсолютна ідея і як вона, за Гегелем, розвивається?
- 6 Філософія Фейербаха виникла як опозиція до філософії Гегеля.
- 3 нижченаведеного вислову Фейербаха виявіть, по якій лінії він протиставляє свою точку зору гегелівській: «... суб'єктом нової філософії є... не абсолютний, тобто абстрактний дух, - словом, не розум в абстрактному сенсі, але дійсна і цільна людська істота... Іншими словами: нова філософія, розуміється, також спирається на розум, сутність якого зводиться до людської сутності, таким чином, спирається ні на той анонімний розум, що не має сутності, не має красок, але на розум, насичений людською кров'ю».
- 7 Чому Фейербах називав свою філософію антропологією?
- 8 Покажіть, як Маркс у “Капіталі” застосував матеріалістично перероблену діалектику Гегеля?
- 9 У чому криється різниця розуміння діяльності Гегелем і Марксом?
- 10 Чому матеріалізм Маркса називають гуманістичним?
- 11 «Головний недолік, каже Маркс, - усього попереднього матеріалізму – включаючи і фейербахівський – міститься в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки у формі об'єкта, або у формі споглядання”. Як тлумачити думку Маркса, що предмети повинні братися і як людська чуттєва діяльність, як практика, суб'єктивно?
- 12 У чому полягає матеріалістичне розуміння історії?
- 13 Охарактеризуйте основні види і функції практики.

Література

Основна

ВВЕДЕНИЕ В ФИЛОСОФИЮ: Учебное пособие для вузов. / авт кол. Фролов И.Т и др. – М.: Республика, 2004.– С. 78 – 92.

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ: Навчально-методичний посібник / Під ред. Г.І. Волинки. – К., 1993.

ГУРЕВИЧ Л.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – 438с. *Канке В.А.* Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М., 2002. – 344 с.

ІСТОРИЯ ФІЛОСОФІЇ: Підручник / В.І. Ярошовець, І.В. Бичко, В.А. Бугров та ін. – К., 2002.

СПИРКИН А.Г. Философия: Учебник. - М., 2000. – 816 с.

ФІЛОСОФСЬКИЙ енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 743 с. Статті: Гегель, Кант, Маркс, Фейербах, Фіхте, Шеллінг, Енгельс, Німецька класична філософія, Марсизм.

ФІЛОСОФСЬКИЙ словник. – К., 1973. – 600 с. – Статті: Гегель, Кант, Маркс, Фейербах, Фіхте, Шеллінг, Енгельс, Німецька класична філософія, Марсизм.

ФІЛОСОФІЯ: Навчальний посібник / Під ред. І.Ф. Надольного. К., 1997.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – 576 с.

Додаткова

МОТРОШИЛОВА Н.В. Рождение и развитие философских идей: Историко-философские очерки и портреты. – М.,: Наука, 1991.

ФИЛОСОФИЯ: Учебник для вузов / Под ред. А.Ф. Зотова, В.В.

Миронова, А.В. Разина. - М.: Академический проект, 2004. – С. 175-196.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности. Изд. 2-е, доп.: Учеб. пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 608 с.

Першоджерела

АНТОЛОГИЯ мировой философии. В 4-х томах, 5 кн. – М.: Мысль, 1969-1972. – Т. 3. – С. 89-394.

КАНТ И. Критика чистого разума. Предисловие кл 2-му изд. Введение / О различии чистого и эмпирического знания // Кант И. Соч. в 6 т. - Т. 3. - М.: Мысль, 1964. - С. 11-19, 31-68.

ГЕГЕЛЬ Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 1. Наука логики. – М.: Мысль, 1974. – С. 79-106.

МАРКС К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / Фрагмент з розділу «Фейербах» // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Изд-е 2-е. – Т. 3. – С. 15-49.

МАРКС К. К критике политической экономии. Предисловие // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Изд-е 2-е. – Т. 13. – С. 6-9.

МИР ФИЛОСОФИИ: Книга для чтения. В 2-х частях / Сост. П.С.Гуревич, В.И. Столяров. - М., Политиздат, 1991. - 1296 с.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.60-68.

ЗАХІДНА ФІЛОСОФІЯ КІНЦЯ XIX-XX СТОЛІТЬ

*У західній культурі з'явилася людина – як те,
що слід помислити, й одночасно як те, що належить пізнати!*

М.Фуко

Мета теми – ознайомлення студентів з особливостями та основними закономірностями розвитку західноєвропейської філософії кінця XIX-XX століть, визначення загальних рис основних філософських напрямів і течій цього періоду. Це допоможе з'ясувати місце, роль і значення основних неklasичних філософських концепцій в історичному і сучасному контекстах.

Ключові слова: ірраціоналізм, «воля до життя», «воля до влади», філософська антропологія, екзистенціалізм, екзистенція, позитивізм, психоаналіз, неофрейдизм, буття людини, свобода, позасвідоме, комунікація, «комунікативна дія».

Історичні та соціально-культурні передумови виникнення неklasичної філософії

Кінець XIX ст. і початок XX століття в історії західноєвропейської філософії відзначається зародженням нової парадигми в поясненні динаміки становлення особистості, її буття та розвитку культури.

Науково-технічна революція, яка розпочалась „новітньою революцією в природознавстві” на зламі XIX-XX століть, виявила величезні перспективи освоєння земної і космічної природи, але разом з тим і глобальні проблеми людства: екологічну, демографічну, економічну, сировинну, енергетичну, проблему відвернення світової термоядерної війни тощо.

Перед філософами постала необхідність: по-новому осмислити одвічну проблему „людина - світ” і при цьому визначити своє відношення до „klasичної” філософії якій були властиві віра в силу людського розуму як принцип у поясненні світобудови; віра в

соціальний прогрес як поступальний процес реалізації розуму в історії людства; віра в здійснення розумної суспільної організації.

Новітня наукова революція порушила „класичну” ньютонівську ясність світорозуміння, а кризові явища у суспільстві, особливо катастрофічні події двадцятого століття (дві світові війни, встановлення тоталітарних, репресивних режимів тощо), підірвали „благодушну віру в історичний розум і прогрес, виявили ілюзорні засади історичного оптимізму”. На зародження некласичної філософії значний вплив мав досвід виживання особи, набутий в соціальних катаклізмах.

У філософії почала посилюватися реакція проти класичного раціоналізму; акцент був перенесений на ірраціональний аспект дійсності.

Вже *Артур Шопенгауер (1788-1860)* вбачав сутність світу не в розумі, а у позасвідомій „світовій волі”, первинній по відношенню до уявлення та розуму. Головною його працею, в якій він досконало розвив концепцію ірраціоналізму, став твір «Світ як воля і уявлення». Продовжує цю лінію у філософії Фрідріх Ніцше та інші філософи – ірраціоналісти.

Основні течії західної некласичної філософії кінця XIX - початку XX ст.

«Філософія життя»

Наприкінці XIX - у першій чверті XX століття в Європі набула популярності світоглядна думка, яка проголосила *життя* основним предметом філософії.

Фрідріх Ніцше (1844-1900) був одним із засновників напряму, що набув назви „філософії життя”, різні варіанти якого розробляли Г.Зіммель, В.Дільтей, О.Шпенглер, А.Бергсон, З.Фрейд та інші. Філософи цього напряму відійшли від характерної для класичної філософії теми раціонального освоєння світу. Їх мало цікавив об’єктивний світ, а більш хвилювала людина як земна біологічна істота – із стихією волі та позасвідомими потягами. Якщо в системах німецької класичної філософії воля визначалася через

розум, а свобода волі означала свободу усвідомленого вибору, то такі філософи як А.Шопенгауер та Ф.Ніцше утверджують первинність волі стосовно всіх інших проявів духовного життя, в тому числі й стосовно розуму.

„Філософія життя” знаменувала собою поворот до людини, її проблем і переживань. Якщо для класичної філософії основною тезою було - „істина понад усе”, то для філософії життя – „людина понад усе”.

Ф.Ніцше, продовжуючи розвивати ідею ірраціональної філософії А.Шопенгауера про позасвідому „світову волю”, тлумачить її як „волю до влади”. Саме „воля до влади”, на думку Ніцше, є найглибшим принципом розвитку людського роду. Вона утверджує людське в людині, проте може породити і наступний еволюційний щабель – Надлюдину. Становище Надлюдини відносно людини таке саме, як становище людини відносно її тваринних прашурів.

Людина, вважав філософ, є проміжною стадією еволюції, що веде до Надлюдини. Вона не має самостійної цінності, а тому повинна подолати свій людський стан і вийти за його межі, стати Надлюдиною. У відомій праці „Так говорив Заратустра” Ф.Ніцше розгортає тему недоліків сучасної йому людини, яка є слабкою і хибною, бо не може подолати саму себе як істоту з величезними протиріччями. Щоб вирішити ці протиріччя і подолати свої хибності, людина повинна розвинути в собі „волю до влади”, яка надана природою, але ж не має повного використання, бо не усвідомлюється самою людиною. Саме відсутність ясного розуму про свою внутрішню силу, веде людину до утворення різноманітних форм релігії, як зовнішньої опори. Саме релігія породжує догмат Бога на якого й спирається людина при вирішенні питання: що є добро, а що є зло? Сильна особистість сама повинна вирішувати свій шлях до добра, вважає філософ, не перекладаючи це на Бога.

Християнство, що культивує страждущу людину, за словами філософа, є релігією рабів. Благодіяння церкви на підтримку слабких призвели, на його думку, до погіршення європейської раси. Все благородне, мужнє, владолюбне, властиве вищому і найбільш вдалому типові „людина”, церква знищила. Тому він так пристрасно здійснює переоцінку основних християнських

цінностей – любові до ближнього і співчуття до страждань іншого. Для мужніх людей, людей вищого типу, релігія є лише кайданами.

Переоцінюючи цінності, Ніцше змусив подивитися на культуру під кутом зору життєво-біологічних цінностей, які сприяють виживанню людини як біологічного виду. Європейська культура з християнськими догмами, на його думку, придушує в людині волю до влади, породжуючи слабку, хибну істоту. Де які дослідники вважають, що саме філософія Ф.Ніцше вплинула на формування ідеології фашизму та расизму. Але ж філософ у свої творах ніколи не висловлювався про панування однієї раси над іншою, його Надлюдина стоїть над расами і національностями. Ідея про волю до влади над собою – центральна у творчості Ніцше. Саме воля повинна вивести людину із сутінок на світло, породжуючи нову повноту життя.

Ідеї Ф.Ніцше набули величезного впливу як на сучасних йому філософів, так і на подальшу філософську думку XX століття.

Психоаналіз З.Фрейда та неофрейдизм

Однією з найвпливовіших ідейних течій початку XX століття став психоаналіз. Засновником психоаналізу був австрійський психолог, невропатолог, психіатр *Зігмунд Фрейд (1856-1939)*. Його теоретичні погляди сформувались під впливом традицій класичного природничо-наукового матеріалізму та еволюціонізму в той час, коли вже намітилась криза традиційних уявлень про сутність людини, коли з усією очевидністю виявилось, що неможливо розкрити таємницю буття людини, виходячи лише з її сутнісної характеристики як «мислячої істоти».

Головним в психоаналітичному вченні З.Фрейда стало виявлення позасвідомого, його філософське осмислення і тлумачення.

Термін «психоаналіз» має два визначення. По-перше, він трактується дослідниками як один із методів психотерапії, як інструмент переведення позасвідомого матеріалу людської психіки до сфери свідомості; по-друге, як світоглядне вчення в основі якого лежить визнання домінантної ролі позасвідомого в житті людини та розвитку цивілізації.

На основі психоаналітичного методу, З.Фрейд запропонував свою метапсихологічну концепцію природи людини та культури. Характеризуючи досягнення психоаналізу, деякі дослідники порівнювали його засновника з такими мислителями, як Ч.Дарвін, К.Маркс, А.Ейнштейн. Адже саме З.Фрейд перевернув існуюче до нього уявлення про сутність людини. Згідно Р.Декарту, Дж.Локку, І.Канту, кожний індивід має свободу волі. Здібність робити вільний вибір є найбільш глибокою сутністю людини і пов'язана зі свідомим «Я». Теза Р.Декарта: «Cogito, ergo sum», тобто, «мислю, отже, існую», набула свого парадигмального значення ще у період Нового часу і проіснувала аж до кінця ХІХ століття. Саме З.Фрейд був перший, хто порушив таке трактування людської психіки за допомогою психоаналітичного методу. Він поставив під сумнів тотожність психіки й свідомості. На думку вченого, свідоме «Я» є тільки вершиною могутнього позасвідомого психічного життя людини. Визначальна ж роль людської поведінки належить неусвідомленим потягам. Теорія З.Фрейда про взаємодію свідомого та позасвідомого і стала основою психоаналітичної системи.

Аналізуючи філософські погляди З.Фрейда, можна простежити зв'язок його концепції «позасвідомих потягів» з теорією «позасвідомої волі до життя» А.Шопенгауера та з ідеями «несвідомої волі до влади» Ф.Ніцше, але ж ідеї засновника психоаналізу мають свої особливості. На відміну від попередників, у концепціях яких позасвідомі потяги тлумачились як якась неземна сила, З.Фрейд надає їм біологічного характеру, який має риси еротичної та деструктивної спрямованості.

Теорія «життя потягів» створювалася засновником психоаналізу протягом багатьох років й зазнала численних змін. В остаточній редакції серед необмеженої кількості інстинктів філософ вирізняє дві основні групи: інстинкти життя й смерті. Перша група інстинктивних потягів - «Ерос», призначена для підтримки життя й розмноженню виду. Друга група - інстинкти смерті - лежить в основі всіх виявів жорстокості, агресії, самогубств і вбивств. Взаємодією й протидією цих позасвідомих сил визначається розвиток особистості й культури.

Важливим складовим елементом психоаналітичної концепції З.Фрейда було уявлення про лібідо. Згідно теорії З.Фрейда «лібідо» - це психічна енергія, яка лежить в основі всіх сексуальних

проявів індивіда, сила, що кількісно змінюється і якою можна вимірювати всі процеси та перетворення в сфері сексуального збудження.

В останніх працях З.Фрейда поняття «лібідо», істотно змінивши свій зміст, припускало можливість нового тлумачення людини як такої, що прагне до життя, любові, єднання. Однак у цілому засновник психоаналізу лишився на позиціях біологічного детермінізму, вважаючи, що в людині відсутнє внутрішнє прагнення до вдосконалення, отже, енергія її «інстинктів» може бути придушена чи «сублімована» лише через певні інститути культури. Наслідки придушення культурою «людської природи» неоднозначні. З одного боку, завдяки механізму «сублімації», культура є стимулом для розвитку людських творчих здібностей, а з іншого (через обмеження позасвідомих потягів) є причиною неврозів. Оскільки природа людини, за Фрейдом, незмінна, а сформовані тенденції у розвитку цивілізації не сприяють ліквідації конфліктів, особистість змушена пристосовуватися до реальності на основі принципу раціональності. Щоб людське життя гармонійно розвивалося, біологічній енергії позасвідомих потягів треба дати можливість реалізувати себе у вигляді різних форм культурної діяльності.

Описуючи й аналізуючи найпоширеніші способи пристосування людини до життя в суспільстві, З.Фрейд доходить висновку, що пошук «щастя» в суспільстві де людина не є вільною істотою є ілюзорним. Особистість може вже вважати себе щасливою, якщо вона не запобігає страждання. Найефективнішим же способом «утечі від страждань» і гармонійного розвитку людини, є творча професійна діяльність, оскільки лише вона (якщо вона вільно обирається людиною) може надати задоволення та хвилини щастя. Правильно поцінуючи позитивну роль праці в житті особистості, він підкреслює, що через недосконалі форми суспільства й природні розбіжності індивідуальних здібностей, вільний вибір особистості того чи іншого різновиду діяльності завжди обмежений. Причина полягає не лише в соціально-економічному та політичному стані суспільства, а й у самій «агресивній природі індивіда», його негативному ставленні до роботи. Тому, лише пізнання своєї «психічної структури» може дати особистості

можливість знайти своє місце в житті, ощадливо витрачаючи енергію лібідо.

Філософська концепція З.Фрейда про людину вже більше чим півстоліття постає у центрі уваги дослідників і носить дискусійний характер. Але ж, без сумніву, заслуга мислителя полягає в тому, що він зробив позасвідоме психічне предметом свого аналізу, намагався розкрити механізми взаємодії позасвідомого і свідомого, дослідити динаміку розвитку людини у культурному середовищі.

Водночас, біологічний детермінізм засновника психоаналізу, його гіпотеза «інстинкту смерті», заземлена теорія «сублімації любові» обмежували підхід до вирішення проблем становлення і формування цілісної особистості, позбавляли людину віри й надії на можливість внутрішнього самовдосконалення й духовної самореалізації. Ці й інші спірні ідеї психоаналітичної теорії були причиною критики на адресу світоглядних позицій З.Фрейда навіть із боку його найближчих прихильників і стали причиною розвитку нових теч у межах психоаналітичної філософії: “аналітичної психології” К.Г. Юнга, “індивідуальної психології” А. Адлера, неофрейдизму Е. Фромма, К. Хорні, Г. Саллівена тощо.

Один із перших відступників ортодоксальної школи психоаналізу З.Фрейда – *Карл Густав Юнг (1875-1961)*. Він запропонував новий методологічний підхід до проблеми взаємодії свідомого й несвідомого, механізмів досягнення “архетипів колективного позасвідомого” в індивідуальному розвитку особистості.

Основним методологічним принципом «аналітичної психології» став принцип безперервності життєвих процесів. Згідно з цим принципом, розвиток тлумачиться як розкриття споконвічної уродженої цілісності особистості, як еволюція протягом її життя.

Центральному поняттю класичного психоаналізу «лібідо» філософ надав нового «генетичного» тлумачення й застосував його для позначення всієї психічної енергії, не обмежуючи її сексуальною сферою. Під «лібідо» у вченні К.Юнга розуміється творча сила природи, космічний принцип, порівняльний з життєвим поривом. Найважливішою особливістю концепції філософа є введення поняття «колективного позасвідомого», яке стало ключовим в осмисленні розвитку особистості. Не заперечуючи важливість дослідження динаміки позасвідомих процесів, філософ по-новому поглянув на зміст позасвідомого,

вважаючи, що фундаментальна помилка З. Фрейда полягала в концентрації уваги на дослідженні індивідуального позасвідомого як детермінуючого фактора в розвитку особистості. На думку К. Юнга, існує глибший рівень «колективного позасвідомого» – сфера «архетипів», у яких відображена історія становлення людства, природний образ світу, закодований у досвіді предків. Сферу «колективного позасвідомого» він вважав не мертвим осадком, а живою системою реакцій, творчим, розумним принципом, який єднає індивіда з усім людством, із природою й космосом, «величезною духовною спадщиною», котра відроджується в кожній індивідуальній структурі мозку. Саме психічні сили й образи «колективного позасвідомого» відіграють вирішальну роль у мотивації людських учинків; вони є також джерелами міфології, релігії, мистецтва, культури й через них впливають на життєдіяльність людського суспільства. Отже, застосовуючи поняття «архетип» і «колективне позасвідоме», К. Юнг намагався звільнити «позасвідоме» від суто його біологічної сутності. Цей підхід був прогресивнішим, ніж біологічний детермінізм З.Фрейда щодо з'ясування структури особистості й процесів її трансформації.

Особливо цікавою в теорії К.Юнга є концепція «індивідуації» особистості. За допомогою цієї концепції К. Юнг доводить необхідність розвитку апріорно закладених у людській природі образів й символів “колективного позасвідомого”. Для філософа «пошук душі» – це, насамперед, усвідомлення того, що символічною метою й сенсом життя є досягнення цілісності особистості, здійснюване в процесі «індивідуації». Під «індивідуацією» в «аналітичній психології» розуміється динамічний та еволюційний процес інтеграції великої кількості протидіючих внутрішніх психічних сил і тенденцій особистості. «Індивідуація» – вищий щабель духовного розвитку людини, центр перетину позасвідомих і свідомих складників людської психіки, цілковитий розвиток і вираження всіх природних елементів, підсумком якого має стати самореалізація особистості. Цей процес є дуже складним і доступний, згідно з К. Юнгом, лише здатним до творчості людям, які скеровують усі свої сили на досягнення символу «самості», котрий у «аналітичній психології» межує з поняттям Бога. Бог у розумінні філософа – це символ, в якому поєднані всі «архетипи» позасвідомого. Отже, проблема

самореалізації особистості в «аналітичній психології» набуває хоча й нового релігійного тлумачення, але неортодоксального, символічного. Символи у філософії К. Юнга – це репрезентація психіки. Вони не лише виражають накопичену людством мудрість, а й можуть репрезентувати рівні розвитку, які значно випереджають нинішній стан людства.

Необхідно підкреслити, що філософська концепція “індивідуації” К.Юнга, як особливої форми еволюції особистості в процесі осягнення «духовного досвіду людства», має більш прогресивний характер, ніж концептуальні положення метапсихології З.Фрейда про процеси індивідуального пристосування людини в суспільстві.

Критичний перегляд різноманітних положень психоаналітичної теорії З.Фрейда став поштовхом до виникнення в 30-х роках нової течії – неофрейдизму, представники якого основну увагу приділяли дослідженню соціально-філософських проблем.

Однією з перших, хто намагався надати психоаналізу соціально-культурну направленість була *Карен Хорні(1885-1952)*. Спираючись на дослідження “культурних антропологів” та соціологів, вона збагачує концепцію К. Юнга щодо філософського осмислення проблеми досягнення людиною в процесі свого розвитку духовного центру – “самості”, виходячи на проблему “комунікативності у людському бутті”. К.Хорні звертається у своєму дослідженні як до внутрішньої комунікації особистості, де фіксує факти конфліктності свідомих та позасвідомих уявлень, так і намагається знайти причини драматичного існування людини в сучасному суспільстві. Самореалізація особистості інтерпретується у філософії К. Хорні як подолання, зняття внутрішнього конфлікту та повернення до душевної гармонії не тільки через усвідомлення суперечливих чинників свого існування, але і через почуття.

Найбільш відомим представником неофрейдизму вважається *Еріх Фромм (1900-1980)*. Переосмисливши біологічний детермінізм З.Фрейда й «аналітичну психологію» К.Г. Юнга, філософ зосередив свої зусилля на створенні гуманістичної теорії про «модуси буття» людини, в якій відобразилася ідея цілісної особистості, що сягає своїми коренями до філософії класичного гуманізму. Метою Е.Фромма було всебічне дослідження екзистенційних та історичних потреб особистості, які відрізняють людське існування

від існування інших живих організмів. Аналіз гуманістичної концепції про «дихотомію людського існування» засвідчує, що людська природа з її системою суто людських потреб є для Е. Фромма певним мірилом ступеня розвитку, прогресивності тієї чи іншої соціальної системи. Тільки людина може бути єдиним «об'єктивним критерієм гуманності й прогресивності суспільства», але людина як представник не нації, класу, групи, а роду людського, як носій фундаментальних змістів і цінностей. Цей підхід є конструктивний, оскільки він дає можливість якнайточніше оцінити реальний стан суспільства й положення в ньому особистості.

Розгляд людських потреб у соціально-економічному контексті сприяє створенню теорії соціального характеру особистості. Е.Фромм вирізняв п'ять соціально-орієнтованих типів характеру й оцінив їх із погляду продуктивності чи непродуктивності налагодження стосунків з іншими людьми.

Лише незалежний, чесний, люблячий, творчий і працьовитий тип характеру філософ розглядає як продуктивний. Саме особистість, яка володіє спонтанною творчістю, прагне до любові й творчої праці, здатна до самовираження й самореалізації. Це той ідеал зрілої, цілісної особистості, котрий недосяжний у суспільстві, в якому переважає ідеологія експлуатації, ринку, накопичення. Але філософ вірив, що внаслідок здійснення радикальних соціальних і економічних реформ можна створити «здорове суспільство», в якому задовольнятимуться істотно людські потреби. Апелюючи до соціально-економічних факторів, він водночас підкреслював неприпустимість революційного перетворення, оскільки цей шлях, пов'язаний з агресією й насильством. Його програма орієнтована на внутрішнє, моральне відновлення й духовне становлення особистості, яка завжди має вибір між «конформністю автомата» й «позитивною волею».

Отже, у філософії Е.Фромма основна надія покладається на зміцнення суспільства через зміцнення особистості.

Особливої уваги заслуговує положення філософа про «позитивну свободу особи», яке вимагає спонтанної активності в процесі реалізації її природного потенціалу. Любов і праця – ось ті ключові компоненти, через які здійснюється розвиток позитивної волі через вияв спонтанної активності. Особистість, яка віддає любов

безкорисно, здатна до єднання з іншими людьми, не жертвуючи своїм відчуттям індивідуальності чи цілісності. Важливими в «гуманістичному психоаналізі» є й ідеї про роль культури як поля людських смислів і, водночас, умови життєдіяльності особистості, реалізації її творчих потенцій.

Прагнення до творчості допомагає людині здолати власну обмеженість і є одним із джерел любові, мистецтва, релігії, матеріального виробництва. Саме творча діяльність допомагає людям досягнути почуття свободи і власної значущості.

Отже, в практичній філософії Е.Фромма фундаментальні потреби виступають не лише як рушійні сили людської історії, а і як мета, суть якої полягає у встановленні в майбутньому нової гармонії людини з природою, іншою людиною і самою собою на основі розвитку і реалізації людської сутності, її внутрішнього творчого потенціалу.

Філософська антропологія

Філософська антропологія XX століття почала свій розвиток у Німеччині і пов'язана з розробкою концепції людини таких видатних філософів як Макс Шелер, Гельмут Плеснер, Ернст Кассіер та інших.

Серед визначних попередників філософської антропології слід назвати І.Канта, Л.Фейербаха, А.Шопенгауера, Ф.Ніцше. Значний вплив на філософську антропологію здійснили психоаналіз З.Фрейда, феноменологія Е.Гуссерля, фундаментальна онтологія М.Гайдеггера.

Макс Шелер (1874-1928) вважається одним із фундаторів філософської антропології XX століття. У широкому розумінні деякі дослідники вважають цього мислителя ініціатором „переорієнтації” філософії на антропологічний спосіб мислення.

Головне своє завдання М.Шелер бачить у створенні цілісного вчення про людину, яке змогло б об'єднати найрізноманітніші антропологічні концепції, що існували у європейській культурі: ***теологічну, філософську і природничо-наукову.***

Вивчення історико-філософських тлумачень людини дало підстави М.Шелеру для висновку, що мислителі минулого не виробили цілісного розуміння підвалин людського буття. Філософ

шукає таку ідею людини, яка змогла б синтезувати підходи трьох різних антропологій. Він хоче знайти “сутнісне поняття людини”.

Пошук сутнісного визначення людини приводить М. Шелера до питання: що робить людину людиною? Відповідаючи на це важке питання філософ знаходить єдину категорією, яка здатна відбити специфіку людського буття в світі. Такою категорією, вважає М.Шелер, є “дух”. Останньому властиві такі риси і якості, котрі ніколи не може мати найрозвинутіша тварина. Серед них – здатність “дистанціюватися” від навколишнього світу, ставитися до нього “предметно”, усвідомлювати себе, або мати самосвідомість. Духовність, в філософії М.Шелера, утворює центр людини, яким визначається особистість. Тому тільки людина, оскільки вона підноситься над собою як живою істотою, може зробити предметом свого пізнання все, в тому числі й саму себе. Щодо цього тезису, мислитель формулює одне з найважливіших завдань філософської антропології, а саме – простежити, як з основної структури людського буття – духу формоутворюються всі специфічно людські надбання: мова, совість, інструменти, держава, ідея, міф, релігія, мистецтво, наука тощо.

Дух, за Шелером, може реалізувати себе у самопізнанні, у культурному творенні лише за умови, якщо він знайде ефективні засоби приборкання бурхливої енергії біологічних чинників “життя”.

Духовне начало в людині – це ціннісно-моральне начало. У ряді своїх праць філософ говорить про існування абсолютних цінностей в житті духу, які уможливають людське спілкування в просторі і часі культури. Любов – вищий прояв людяності і духовності – завжди спрямована не на саму цінність, а на носія цінності – на особистість.

Важливо підкреслити, що особистість у філософії М.Шелера не є суб'єктом пізнання, розуму чи розумної волі. Особистість – це насамперед “любляче буття”, а не “мисляче” і навіть не “волюєче” буття. Серед найважливіших атрибутів людського буття філософ зазначив чуттєві вияви любові і ненависті як фундаментальні онтологічні визначення людини.

Любов в філософії М. Шелера існує як прагнення, постійна тенденція до ціннісного вдосконалення, адже вона – матір самого розуму і духу. Найвищого значення, наголошує філософ, любов як

найважливіший модус буття набуває тоді, коли стає динамічним чинником наближення до “первообразу Єдиного”, яким є вселюблячий, всезнаючий Бог.

Таким чином, аналіз філософської антропології свідчить, що зверненням до Бога як вищої духовно-ціннісної інстанції логічно завершуються всі антропологічні пошуки М.Шелера.

Одним з найвідоміших послідовників Макса Шелера в Німеччині був *Гельмут Плеснер (1892-1985)*. У своїй основній праці “Щаблі органічного і людина. Вступ до філософської антропології”, Г.Плеснер, описуючи людину, виходить із того, що людина є завершенням еволюції органічного світу. Тому, осмисливши її взаємодію із зовнішнім середовищем, - можна за аналогією з будь-яким живим організмом – усвідомити сутність людського.

Тварина постійно перебуває сама в собі, обмежена інстинктивними формами поведінки свого виду. Людина здатна управляти своїми інстинктами, тому вона ексцентрична.

Ексцентричність людського буття для Плеснера – сутнісна характеристика людини. У кожний момент свого життя людина “інша щодо себе”. Її буття лежить за межами інстинктивно-раціональної поведінки тварини.

Для Ернста Кассіра (1874-1945) людина це “символічна тварина”. *“Символ – ключ до природи людини” – заявляє він. Еволюція виштовхує людину із світу природи, світу фізичних тіл і зв’язків, якому тваринні предки людини належали цілковито. Людина оточує себе світом культури – “символічним універсумом”. На відміну від раціоналістів минулого Е.Кассіер більш не визначає людину “раціональною твариною”. Для нього людина – “символічна тварина” у буквальному сенсі.*

Екзистенціалізм та його основні напрями

Екзистенціалізм стає однією з провідних течій філософії Західної Європи саме на початку ХХ ст. - епохи втрати традиційних релігійних цінностей, моральних орієнтирів, епохи самотності людини в потоці Буття. На відміну від філософської антропології, екзистенціалізм запропонував іншу парадигму людини. *Фундаментальною рисою екзистенціалізму стало усвідомлення*

людини як унікальної, неповторної істоти. Ця парадигма дістала назву філософії існування людини. Буття кожної людини розглядається екзистенціалістами як абсолютне. Центральним поняттям цієї філософської течії стає поняття екзистенції - як специфічно людського буття, буття на межі, буття в граничних станах – відчаю, жаху.

Треба мати на увазі ще одну сутнісну рису екзистенціалізму - це осмислення людини за межами її раціоналізму в само-переживанні і співпереживанні, які відкривають двері до істинних таємниць людського Я.

Зазвичай екзистенціалізм ділять на *атеїстичний і релігійний*. Ці напрямки по-різному трактують межі людського існування і можливості їх подолання. Релігійний екзистенціалізм є результатом розвитку християнської культури. Тому він цілком може бути названий християнським екзистенціалізмом. Найбільш відомими представниками цього напрямку вважаються Карл Ясперс і Габріель Марсель.

До видатних представників атеїстичного екзистенціалізму належать Жан Поль Сартр та Альбер Камю. В чому сенс атеїстичного екзистенціалізму? Атеїстичний екзистенціалізм ґрунтується на твердженні, що людська сутність є розгортання людського існування в цьому світі. Трансцендентна природа людської сутності заперечується. Атеїстичний екзистенціалізм залишає людину наодинці з собою, без ідеї Бога. Філософія атеїстичного екзистенціалізму – це філософія абсолютно самотньої людини. Це філософія людини, що звалила на себе знання про ілюзорність всіх обіцянок релігії і несе його, подібно Сізіфу, на вершину свого життя.

Релігійний екзистенціалізм виходить з ідеї творення людини Богом. Проте Бог створює людину не завершеною, а відкритою до діалогу і розвитку. Бог не обмежує людину рамками якоїсь готової сутності, вона повинна стати собою через своє існування. На відміну від атеїстичного екзистенціалізму, релігійний екзистенціалізм переконаний, що *сутність людини виходить за межі земного існування* – вона знаходиться як у вічному, божественному існуванні, так і у існуванні людського Я.

Екзистенція людини спрямована до досягнення трансценденції (Бога і власної Вічності) через внутрішній, інтимний прорив до неї.

Саме це дає підставу релігійним екзистенціалістам твердити про вічність людського існування, що підносить людину над абсурдністю окремих ситуацій життя.

Фундатором німецької екзистенціальної онтології вважають *Мартіна Гайдеггера (1889-1976)*.

До проблеми буття людини М.Гайдеггер звертається під час формування книги “Буття та час” (1927). Він зосереджує увагу не на зовнішніх проявах людського буття, а на виявленні сутності наявного буття людини, яка “полягає в її екзистенції”.

Філософ порушує питання про необхідність пізнання найфундаментальнішої основи світу – буття як такого, буття самого по собі. Вся попередня філософія була пізнанням лише сущого, оскільки була пізнанням метафізичним. Переосмислення онтологічних уявлень попередньої філософії спирається на методологічне підґрунтя феноменологічної методології Е.Гуссерля, герменевтики В.Дільтея, культурології Ф.Ніцше.

М.Гайдеггер наполягає на розрізненні між “сущим” (речовим) зовнішнім, об’єктивним, даним, що визначається конкретними науками і дає знання не самих речей, а їх “конструктивного принципу” (сукупності певних операцій, на які вказується у визначенні речі), і буттям – *das Sein*. *Буття – це відкритість людині, воно завжди незавершене, незакінчене, постає як питання, а не відповідь, як можливість, а не дійсність, є існування (екзистенція), а не сутність (есенція)*.

Позиція Гайдеггера може бути прояснена за допомогою такого фундаментального постулату: не людина визначає Буття, а Буття – людину. Або інакше: людина виводиться з Буття, а не Буття з людини. Що ж філософ вкладає в слово “Буття”?

Мислитель так роз’яснює нам це питання так, що споконвіку існує незмінне і всюди воно стосується нас, людей, але чого ми, власне, навіть не помічаємо. Ми називаємо це словом “Буття”. Цим іменем називається те, що ми розуміємо, коли говоримо: “є”, і: “було”, і: “буде”. Все, що досягає нас і чого ми хочемо досягти, проходить через висловлене чи невисловлене “є”.

Отже, незважаючи на нашу неувагу до Буття, воно постійно присутнє в нас, маючи невидиму, але незламну владу. А значить, лише через співвіднесеність із Буттям ми можемо з’ясувати, що в людині найголовніше і найважливіше. Спираючись на це

міркування, *Гайдеггер визначає людину як специфічне Ось-Буття (Dasein).*

М.Гайдеггер доклав величезних зусиль, аби віднайти своє бачення феномену людини і зробити більш-менш зрозумілим для інших. Зазначаючи, що ніяка сукупність дефініцій не може з'ясувати, що таке людина, він наголошував, що остання певним чином є тотожною власному буттю, існуванню “буттю-в-світі” – *Dasein* – і завжди залишатиметься “тайною буття”. Істотне в людині – це “буття ось”, “присутність”. Людина є невизначуваним, але наявним “ось”, яке не складається з різних елементів світу, а відкрите всьому і здатне вмістити Ціле. *Людина існує остільки, оскільки реалізує можливості свого “ось”.*

Отже, *екзистенційне буття людини* за Гайдеггером є принципово *часовим феноменом*, причому часові характеристики людини набувають значного структурного розмаїття, визначальна роль серед якого - *часовість та історичність*.

Фундатором релігійного *екзистенціалізму XX століття вважається Карл Ясперс (1883-1969)*. Для нього характерно також прийняття безмежності людського існування і його вічності. Але на відміну від Гайдеггера, він послідовно відстоює християнські позиції.

К. Ясперсу співзвучне також філософсько-антропологічне мислення М.Шелера про феномен людини як незавершеного людського буття в світі, наголошення на самоцінності індивідуального існування. Він розглядає екзистенціальні, внутрішні виміри людини в контексті відчуження соціуму.

На відміну від ускладнених теоретичних побудов М.Гайдеггера філософія К.Ясперса є більш доступною для розуміння. Її головна мета – допомагати кожній людині усвідомити сенс власного життя шляхом осягнення екзистенціальних підвалин само-буття і таким чином реалізувати справжню сутність, своє людське покликання.

Людську ситуацію К.Ясперс розглядає в трьох площинах буття: як “буття-в-світі”, або предметне буття, що орієнтує людину в світі зовнішніх часово-просторових речей; як “екзистенціальність”, або індивідуальну людську самість, котра ніколи не перетворюється на об'єкт; як “трансценденцію” – вищий рівень, що сягає Бога і залишається недосяжним для “екзистенціальності”, людського мислення.

К.Ясперс вважає, що екзистенціальність не фіксується усталеними формами буття людини і тому може бути предметом філософського сприймання, а не об'єктом наукового пізнання.

Найбільш напружено і вагомо для людини екзистенціальність виявляється в так званих граничних ситуаціях – перед лицем смерті, у переживаннях страху, вини, турботи, страждань тощо. В граничній ситуації стає неістотним усе те, що заповнювало людське життя в її повсякденності – індивід безпосередньо відкриває свою сутність як кінцеву екзистенціальність.

Важливо звернути увагу на те, що К.Ясперс наділяє *екзистенціальність* такою характеристикою, як *історичність*, котра впливає з конечності людини, а саме – з її смертності; з необхідності зв'язків з іншими людьми та всім “суспільно-історичним світом”; нарешті, із залежності людського пізнання від чуттєвого споглядання власного досвіду. На відміну від тварини, зазначає він, людина є такою істотою, яка не тільки існує, а й знає, що вона існує. Далі, тільки людина знає, що її існування обмежене у часі. *Зазначимо, що в екзистенціальній онтології акт усвідомлення людиною своєї конечності має ключове значення. Адже саме він надає актуальності питанням про сенс і призначення людського існування, а також про історію як форму нагромадження і передачі людських цінностей попередніх поколінь.*

Треба підкреслити, що не другорядне місце надає К.Ясперс (як і вся філософія екзистенціалізму) такій екзистенціальній якості людини, як *свобода*. Вона – результат усвідомлення людиною невизначеності свого становища в світі, необхідності самій вирішувати проблеми свого існування. Свобода, на його думку, є прямим наслідком конечності людини, в ній – витоки наших дій й усвідомлення всього буття.

Таким чином, свобода у філософії К.Ясперса концептуально не існує як самоціль. Нею не можна володіти; людина її виявляє тоді, коли, прагнучи реалізувати себе, робить свій вибір. Але свобода стає продуктивною лише тоді, коли людина долає свою екзистенціальну самотність. Людське буття у філософії Ясперса існує як “буття-з-іншими”. Ізольоване само-буття не може скористатися своєю свободою, перебуває у стані можливості і як таке врешті-решт розчиняється в ніщо.

Осмилення філософії К.Ясперса передбачає знайомство з його

концепцією комунікації. Адже саме ця концепція репрезентує специфіку екзистенціальної філософії мислителя. Треба мати на увазі, по-перше, що вихідною тезою концепції комунікації є парадигма: “екзистенціальне осягає себе лише спільно з іншим екзистенціальним”. Це принципово важливо, оскільки, екзистенціальне може виявити себе лише через спілкування. По-друге, треба мати на увазі, що комунікація у філософії Ясперса існує двох типів: екзистенціальна і масова. Звертаючись до літератури, необхідно проаналізувати ці типи комунікації. Важливо мати на увазі той глибокий висновок до якого приходять філософ. Він обґрунтовує, що кардинальні всеохоплюючі досягнення технологічного розуму в ХХ ст. практично утворили “іншу природу”, універсальний штучний світ, в якому приречене перебувати людське буття.

Характерну для сучасної епохи кризу духовності К.Ясперс пов’язує з розпадом традиційних цінностей і передусім із занепадом релігійної віри. В минулі епохи релігія була повсякденною духовною атмосферою людського життя, надаючи останньому стабільності й визначеності. В наш час, коли релігія стала предметом свободи совісті, дотримання її догматів, зокрема християнських, втратило масовий характер. Панівний технічний етос не сприяє формуванню релігійного світогляду, способу життя. Крах релігійних переконань мав наслідком появу різних концепцій невіри (нігілізму) та псевдо віри (вчень, котрі обіцяють спасіння людства, побудову раю на Землі). Всі вони, на думку К.Ясперса, є формами ідеологічного мислення і як такі роз’єднують людей, унеможливаючи справжню комунікацію між ними.

Тому на місце релігії та її ідеологічних заміників він пропонує свій варіант віри – *філософську віру*, звернуту до душі людини, до умов її справжнього само-буття. Як, в такому разі, К.Ясперс, розв’язує проблему віри та знання? На його думку, головна мета філософської віри вбачається в осягненні сенсу життя шляхом осмислення буття. З огляду на те, що людина як суб’єкт ніколи не є завершеною, то й філософська віра не може посылатися на себе як на віру в останній інстанції. Філософська віра є віра людини в свої можливості, в ній дихає її свобода.

Яскравим представником *французького екзистенціалізму* постає Жан Поль Сартр (1905–1980). Програмною працею Ж.-П.Сартра

є книга “Буття і ніщо”(1943). Щодо осмислення Буття, Жан Поль Сартр використовує три поняття “буття-в-собі”, “буття-для-себе” і “буття-для-іншого”. За допомогою цих понять він описує не буття взагалі, а *індивідуальне неповторне існування*. Це стає можливим через подолання настанови, що філософське пізнання є цінним само по собі, і звернення до людини як до реальності, яка має значення не тільки в акті пізнання, а й за його межами.

“Буття-в-собі” трактується Сартром як початковий, перед-особистісний стан людини. Вихід за його межі в самосвідомість визначається як “буття-для-себе”. Але вищий свій прояв людське існування дістає в “бутті-для-іншого” – як у відношенні до іншої людини, так і до себе.

У “бутті-для-іншого” відбувається не лише самопізнавальна, а й буттєва зміна людиною самої себе. Це вихід у новий проект свого існування. Тут людину очікують конфлікти, і вона повинна бути готова до них, - вважає Сартр. Але лише через конфлікт із самою собою як Іншим і конфлікт з Іншим із зовнішнього світу людина може знайти істинність свого існування, знайти свій сенс існування.

Проблема сенсу буття, вибору, свободи, відповідальності є центральною тематикою екзистенціалізму Ж.-П.Сарта. Щоб уявити як вирішує їх філософ необхідно проаналізувати його працю “Екзистенціалізм – це гуманізм”.

Зверніть увагу на те, що за Сартром, свідомість є “ніщо” (заперечення, запитання тощо), тим самим воно виступає як визначальна (онтологічна) характеристика людського буття. Цю можливість людини привносити в світ “ніщо” Сартр назвав “свободою”, яка відповідно набуває того самого “онтологічного” статусу. Свобода не є властивістю, яка поряд з іншими належала б до сутності людського буття, оскільки “нема різниці між буттям людини та її “свободо-буттям”.

Свобода - це вибір самого себе, свого проекту і відповідальність за здійснений вибір. Людина, на думку Сартра, абсолютно вільна. Визнати залежність (детермінацію) її вчинків від природи, Бога, суспільства – значить замахнутись на її свободу, на специфіку її екзистенції, звести її до стану речі. В будь якій ситуації існує вибір, у кожному випадку людина може вибирати смерть, і в цьому вияв її свободи. Але, вибравши життя, вона повинна нести всю

відповідальність, яка випливає з цього вибору. Сартра мало цікавлять соціально-політичні свободи. Головну увагу він приділяє *екзистенціальній свободі*. На екзистенціальному рівні, на його думку, вільний навіть раб, ніхто не в силі знищити можливості його вибору.

Слід зазначити, що звичайні поняття набувають в екзистенціалізмі зовсім іншого значення, ніж у попередніх філософських системах. Поняття “вибір” у цій системі відношень означає не вибір між кращим і гіршим, або ж між рівнозначними цінностями на основі раціонального розрахунку, а дещо імпульсивно-природне. Це - “прислуховування” до поклику “екзистенції”.

До того ж, вибір здійснюється без врахування зовнішніх обставин. Звичайно, людина, котра перебуває в якійсь ситуації, відчуває певні вимоги, що йдуть від дійсності. Проте, за Сартром, ці вимоги лише затуляють те, що є основним в людині, а саме: право вибору.

Абсолютизація свободи Сартром поставила під сумнів моральні цінності як соціальні регулятори відносин між людьми. Якщо свобода конкретної особистості – це щось абсолютне і позитивне як вияв її екзистенції, то все, що її обмежує набуває негативного значення. Прийняти зовнішню моральну норму означає підвести унікальне існування конкретної особистості під всезагальний закон, що рівноцінно втраті екзистенції. Таким чином, виникає питання: які цінності людина повинна вибирати, щоб оставатися Людиною?

Якщо для християнських екзистенціалістів, які виходили з існування Бога, цієї проблеми не існувало, то для атеїстичного екзистенціалізму Сартра вона була дуже гострою. Щоб уникнути цього протиставлення, філософ оголошує, що людина сама є джерелом, критерієм і метою цінностей. Вона їх творить і вибирає поміж ними. У виборі моральних цінностей людині ні на що опертись – ні на природу, ні на Бога. Вона приречена діяти на свій “страх” і “ризик”. Звідси відчуття тривоги і відчаю. Людина самотня, покинута в світі, тривога і відчай – це плата за свободу. “Ми є свобода, яка вибирає, - наголошує Сартр, - але ми не вибираємо бути вільними; ми засуджені до свободи”(Ж.-П.Сартр: «Екзистенциализм – это гуманизм»).

Але така тотальна свобода вимагає такої ж тотальної відповідальності. Будучи засудженою до свободи, людина несе тягар світу на своїх плечах. У праці Сартра “Екзистенціалізм – це гуманізм”, існує досить оригінальне обґрунтування гуманістичного характеру справжньої “екзистенції”. Гуманізм тут полягає в тому, що оскільки людина безперервно трансцендує, виходить за межі самої себе (так званий феномен інтенційної спрямованості), то людська суб’єктивність є суттєвою характеристикою перебування людини в світі. Це - нагадування людині, що смисл світу проходить через неї, що вона відповідальна за все, що відбувається навколо неї.

Отже проблема полягає лише в тому, щоб у людини було “чисте сумління” під час вибору. Вибір має здійснюватися не на основі раціонального розрахунку, під тиском обставин, чи попередньо визначених правил, а через визнання того, що кожен індивід є творцем людських цінностей і що його первісна (“онтологічна”) свобода є основою усіх цінностей.

Людина, яка вільно проектує себе в майбутнє, прагне досягти цілком певної “позитивної” мети, але, водночас, досягаючи її, вона одразу вибирає нову мету, досягнення якої приводить до нового вибору. Таким чином, людський вибір і свобода вказують на людське прагнення досягти “тотальності” – “синтезу” “в-собі і для-себе” буття, тобто прагнення стати буттям, яке б одночасно було й обґрунтуванням свого буття. Це, по суті, прагнення стати Абсолютом – Богом, але це – принципово нереалізований, нездійснений у реальності “проект.

Отже, проблема поєднання індивідуального вибору (з його начебто однозначно визначеною гуманістичною орієнтацією) з соціально детермінованим типом поведінки є однією з найскладніших, оскільки в “індустріальному суспільстві” соціально культивований тип поведінки досить сильно суперечив визначальним інтенційним актам індивіда. Існують концепції (дзен-буддизм Д.Судзукі) які бачать вихід у тому, щоб індивіди, які становлять певні соціальні групи, взяли на себе обов’язок очиститися від своєї погані і прокласти шлях до справжнього особистого досвіду, змінюючи тим самим і соціально зумовлені настанови. Однак, можна сказати, що до того часу, доки соціально-економічна структура суспільства формує соціальний характер,

пристосований для виконання певного типу діяльності, питання про можливість гуманістичним чином трансформувати суспільства на основі індивідуального “просвітлення” уявляється нерозв’язаним.

Позитивізм, його сутність та історичні форми

Незвичайність новітніх наукових відкриттів наприкінці XIX століття гостро поставила питання про природу наукових понять, співвідношення чуттєвого і раціонального моментів пізнання, емпіричного і теоретичного знання, про істину та її критерії, закономірності розвитку науки, наукової революції тощо.

З кінця XIX століття впливовим став позитивістський напрям з його установкою на точне знання. Водночас у ньому були чітко виражені й суб’єктивно-ідеалістична та агностична тенденції. У своєму історичному розвитку позитивізм пройшов кілька етапів.

Перша його форма виникла ще в 30-40-х роках XIX століття. Її засновниками були філософ *О.Конт* (1798-1857), який і запровадив термін «позитивізм», а також англійці – *Г.Спенсер* (1820-1903), *Дж.Ст.Міллер* (1806-1873) та інші. Огюсту Конту належить 6-томний «Курс позитивної філософії» надрукований у 1830-1842 р.р. Базою для розвитку позитивізму були успіхи емпіричних наук, які ґрунтувалися на даних спостережень та експериментів дослідників. У світоглядному плані позитивізм був негативною реакцією на натурфілософські вчення; у плані соціальному він виражав типову для буржуазного суспільства установку на використання даних науки, практичне оволодіння природою, коли загальносвітоглядні питання взагалі перестають бути предметом інтересу дослідника.

Згідно з позитивістськими поглядами, наука повинна бути позитивним знанням, яке спирається на данні досвіду. Справа науки – констатувати, описувати, класифікувати факти досвіду, встановлювати зв’язки між ними, послідовність явищ, тобто виявляти закони. Щодо філософії, то вона, на думку позитивізму, повинна займатися узагальненням висновків конкретних наук, систематизацією наукового знання. Філософії в системі Конта відводиться роль науки про науки, енциклопедичної суми знань. Фактично позитивізм спричинив нігілістичне ставлення до

філософії, бо звужена до ролі «служанки науки», філософія приречена на втрату власного вагомого слова й у сфері наукового знання.

Заслугою О.Конта є заснування соціології як окремої конкретної науки про суспільство. Він також відомий завдяки своїй класифікації наук, яку він здійснив за принципом сходження від простого до складного. Вона передбачає таку послідовність: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія мораль. Це свідчить про те, що гуманітарним наукам (історії, юриспруденції) О.Конт не надавав особливого значення. Під наукою він розумів передусім природознавство.

Одним з найвідоміших позитивістів став англійський мислитель Герберт Спенсер. Йому належить багатотомна «Синтетична філософія» яка набула великої популярності в середовищі науково-технічної інтелігенції другої половини XIX - початку XX століття.

Друга історична форма позитивізму – це махізм, засновником якого були австрійський фізик і філософ *Е.Мах (1838-1916)* та швейцарський філософ *Р.Авенаріус (1843-1896)*.

Одне з центральних понять махізму – „досвід”, який, за Махом, є сукупність вихідних чуттєвих даних, „елементів”, нібито нейтральних по відношенню до фізичного і психічного. Філософ стверджував, що поняття фізики, якими б абстрактними вони не були, завжди можна простежити до чуттєвих елементів, з яких вони побудовані.

Філософію Е.Мах зводив фактично до методології наукового пізнання. Саме пізнання він розглядав як процес прогресивної адаптації людини до середовища. Він вважав, що основою наукового знання є не факти, а відчуття.

Сильні аспекти емпіризму Е. Маха виявилися в його критиці класичної механіки Ньютона. Він заперечував існування абсолютного часу і простору класичної механіки на тій підставі, що вони не представлені в досвіді. Подібні поняття Мах називав «концептуальними чудовиськами». Критика ж головних понять механіки Ньютона відчутно вплинула на формування теорії відносності.

Неопозитивізм (або логічний позитивізм) виник у 20-х роках XX століття і розвивався як течія, що претендувала на аналіз

філософсько-методологічних проблем, висунутих у ході науково-технічної революції.

Неопозитивізм зводить філософію до аналізу мови науки і намагається вилучити з науки поняття («метафізичні залишки») які, на його думку, не ґрунтуються на фактах. Головним предметом дослідження неопозитивізму стає наукова мова.

До цього напрямку традиційно відносять представників Віденського гуртка: австрійського філософа Мориця Шліка (1882 - 1936), німецького філософа Рудольфа Карнапа (1891-1970), айстро-американського філософа Філіпа Франка (1884-1966) та інших, які поєднували аналіз мови науки з основними настановами позитивізму. На відміну від махізму, що розглядав наукове мислення як біологічний і психологічний процес, неопозитивізм підходить до наукової теорії як до логічної мовної конструкції. Наприклад, М.Шлік виходив із того, що все наукове знання є узагальненням «чуттєво-даного» і робив висновок про те, що все справді наукове знання має бути редукованим до «чуттєво-даного». Традиційна філософія, як гадав Карнап, позбавлена смислу. Функція філософії полягає в тому, щоб за допомогою логічного аналізу очистити мову науки від позбавлених смислу псевдоречень. Методологічні проблеми, висунуті і вирішувані представниками Віденського гуртка, сприяли виробленню адекватних уявлень про науку, розвитку філософії науки. В дискусії з Віденським гуртком сформувалась філософія відомого мислителя ХХ століття Карла Поппера (1902-1994). Концепція К.Поппера базується на принципах визнання провідної ролі в пізнанні теоретичних утворень – ідей, гіпотез, а не фактів, емпіричних даних. Він критикує позитивістську концепцію фактів як психологічну в своїй основі.

К.Поппер при цьому виходив із того, що по-перше, наукова теорія повинна мати надлишок емпіричного матеріалу; по-друге, нова наукова теорія має пояснювати усі наслідки старої теорії; по-третє, наукову теорію слід піддавати фальсифікації і спростовувати, якщо з'являються нові факти; по-четверте, суперечлива теорія має відкидатись як ненаукова.

Під впливом ідей Карла Поппера в 70-роки ХХ ст. склалась течія ***постпозитивізму***. Постпозитивізм став новим етапом у розвитку філософії науки. Основні його представники: Т.Кун, І Лакатос,

С.Тулмін, У.Селларс та ін. Характерними для постпозитивізму є проблеми фальсифікації: правдоподібності наукових теорій; раціональності; розуміння; соціології знання. Практично всі представники постпозитивізму залишили значний слід в обґрунтуванні сутності наукової теорії.

На відміну від традиційного позитивізму, який зосереджувався на гносеологічній проблемі співвідношення фактів і теорії, вони звернули увагу на дослідження ролі соціальних факторів у розвитку науки. У 1963 році Т.Кун у праці «Структура наукових революцій» для характеристики історичного розвитку науки запроваджує поняття «нормальна наука», «парадигма», «наукова революція», «наукова спільнота» та ін. Британський філософ Лакатос розробив універсальну концепцію розвитку науки, яка ґрунтується на ідеї конкуруючих науково-дослідницьких програм.

Релігійна філософія XX століття

Сучасна західна релігійна філософія має багато напрямків та концепцій щодо осмислення буття людини. Ця філософія склалася в різних варіантах – в залежності від особливостей того чи іншого напрямку християнської релігії (католицька, православна, протестантська релігійна філософія), іудейської, ісламської тощо. На ній позначився й характер способу мислення – більш містичний (близький до богословського), або більш раціоналістичний (зближений з наукою).

З кінця XIX і у XX столітті (в епоху значних зрушень у суспільному житті та соціально-психологічних катаклізмів) значно підвищився інтерес до релігії як способу розв'язання людських проблем. Релігійно-філософські доктрини, які, здавалося б, відійшли в минуле, здобули «нове дихання», почали переосмислюватися до потреб нашого часу і менталітету сучасної науки.

Найбільш типовим у цьому відношенні напрямом вважається неотомізм – сучасна версія вчення Фоми Аквінського (XIII ст.), який у свій час поставив за мету поєднати релігію з наукою, примирити віру і розум. Томізм почав широко розповсюджуватися насамперед у католицьких країнах – як «вічна філософія». У своєму оновленому вигляді він став називатися «неотомізмом». В

основі цього напрямку лежить принцип зверхності теології, яка на думку прибічників неотомізму, втілює єдність пізнавального та практичного відношення до світу.

Неотомізм поєднує ідеї середньовічного томістського вчення з філософією Канта, Гегеля, Гуссерля, Хайдеггера. Провідні представники напрямку Ж.Марітен, Е.Жільсон, Ю.Бохенський. Вони не заперечують наукові знання про природу і суспільство, їх реальність, але стверджують їх залежність від Бога. Людський розум пізнає ідеї, закладені в світ Богом.

Таким чином, релігійна філософія розробляє обґрунтування теїзму, існування Бога, його природи і відношення до світу і людини.

Найбільш відомі представники неотомістського напрямку: *Е.Жильсон* (1884-1978) *Ж.Марітен* (1882-1973)- у Франції, *К.Ранер*(1904-1984) – у Німеччині. Вони відмовляються від «раціональних» доведень і переносять акцент на екзистенціально-антропологічні мотиви віри в Бога – в тому розумінні, що ця віра, ідея Бога як абсолютного буття, розумного й морального первоначала світу виражає фундаментальну потребу й установку людини, дає їй правильну орієнтацію для розв'язання своїх життєвих проблем, забезпечує гуманістичний вимір сучасного науково-технічного і соціального прогресу.

Зазначимо, що специфічною рисою неотомізму, як і релігійної філософії в цілому, є залучення до своєї доктрини проблем суспільства, науки, буття людини.

Однією із провідних течій релігійної філософії ХХ століття є *християнський еволюціонізм П'єра Теяра де Шардена* (1881-1955). Видатний філософський теолог, палеонтолог, антрополог репрезентує у своїй праці «Феномен людини» концепцію космічного походження людини, і проголошує неминучість еволюції людини і людства в напрямі до Бога, в результаті чого відбувається персоналістичне перетворення всього буття світу. Космос, на його думку, перебуває в процесі еволюції, відбувається закономірний перехід від «переджиття» до життя, виникає людина, яка і стає центром подальшої еволюції, єднання людей.

Суть теоретичної концепції Теяра де Шардена в припущенні, що космічному універсаму поряд з процесом розширення властивий і протилежно спрямований процес – згортання. Він здійснюється

через нарощування внутрішньої зосередженості, накопичення, ускладнення організації.

Космос розширюється, збільшується в обсязі і одночасно концентрується в кожному своєму прояві, кожній часточці; елементарними носіями його цілісності є молекула, клітина, психіка, яка потенційно властива йому завжди, але здійснює своє втілення в людині, її свідомості і духовності. Еволюція Всесвіту бере свій початок в трансцендентному центрі «Омега», але його подальше розгортання внутрішньо запрограмоване. Свідомість і ментальність споконвічно містяться в космічній еволюції, але знаходять своє втілення в людському феномені.

Підводячи підсумок, зазначимо, що головний напрям еволюції сучасної релігійної філософії – це її «антропологізація» - висунення на перший план проблеми людини в світі, підкреслення гуманістичного змісту релігійного вчення, яке, як вважається, може стати плідним у розв'язанні проблем духовно-морального і соціального життя.

Комунікативна філософія

На початку XX століття найбільш відомим представником цієї течії став релігійний філософ М.Бубер (1878-1965). Він вважається засновником «діалогічний персоналізму» який став свосередним поєднанням екзистенціалізму, філософської антропології, класичного персоналізму та діалектичної теології. Концепція «діалогічного принципу» М.Бубера фундаментально віддзеркалюється в праці «Я і Ти» (1923). Філософ, аналізуючи міжособистісні стосунки, намагається осмислити двоїстість людського «Я», відчуженість особистості від природного та соціального світу, екзистенціальну провину індивіда.

М.Бубер розрізняє два основних світи, обумовлених ставленням індивіда до навколишньої дійсності. Перший світ базується на відношенні «Я-Воно». В ньому людина сприймає оточуючи її предмети та інших людей як безособові об'єкти. Другий світ базується на відношенні «Я – Ти» і передбачає становлення не відчужених, одухотворених зв'язків між людиною та її оточенням. За допомогою виділення цих світів Бубер намагається розкрити специфіку людського буття.

Світ людських відносин, на думку філософа, складається із трьох сфер життя: 1) фізичної (Космос), яка свідчить про взаємозв'язок людини з природою; психічної (Ерос), яка вказує на зв'язок з іншими людьми; №) поетичний (Логос), яка передбачає зв'язок людини з духовними сутностями. Всі сфери життєдіяльності людини в своїй цілісності складають буття, в якому відбувається існування людини, діалог між людьми, між індивідом і навколишнім світом, між особистістю і Богом.

Завдання філософії М.Бубер вбачає у спростуванні ілюзій, розкритті людині її власного ставлення до самої себе, до інших людей, до Бога; у зміні способу життя через виявлення діалогічної природи людського буття; в усуненні можливих перешкод, що стоять на шлях формування щиросердних відносин між людьми.

Грунтовному тлумаченню особливостей комунікації сучасного людства присвячена і філософська концепція *Юргена Габермаса*, котра є теорією комунікативного досягнення взаєморозуміння. У праці „Філософський дискурс модерну” він простежив шлях, яким філософія практики замінила самосвідомість на працю і потім «була схоплена у полон» парадигми продуктивності. Головними визначальними моментами досягнення комунікативної згоди є, за Габермасом, такі: а) спільність взаємного розуміння за умов приєднання до одного й того ж знання (*eins wissen*); б) взаємна довіра щодо висловлюваних намірів; в) відповідність висловлюваних намірів до загальних норм.

Найбільш цінним та актуальним у сучасних умовах глобалізації є положення Ю.Габермаса про небезпечність перетворення міжособистісного спілкування на об'єкт управління чи товар, а також маніпулювання думками й поведінкою людей через засоби масової комунікації. Адже, підкреслює Ю.Габермас, саме тоді, коли суспільні комунікативні структури перебувають під владою засобів масової інформації, поглинаються ними, це призводить до формування фрагментарної та некритичної буденної свідомості, домінування „спотвореної комунікації”, яка і є ядром людського відчуження. Відчуження, властиве спотвореній комунікації, вважає Ю.Габермас, не обмежується окремими сферами людського буття, а набуває фундаментального характеру. Це найбільш радикальна форма відчуження, оскільки вона володіє тією сферою, де відчувається спілкування.

Інший авторитетний дослідник комунікативної теорії, *К.-О.Апель*, вважає, що визначальним принципом, на підставі якого можливо інтегрувати людей у „комунікативну спільноту”, є відповідальність. Запропонована ним „етика відповідальності” базується на положенні про відповідальність як діалогічний принцип, що виходить з факту існування людей у світі поруч одним з одним і один для іншого. Великі сподівання в цьому відношенні покладаються на нову „макроетику”, засновану на почутті власної відповідальності.

К.-О.Апель, як і Ю.Габермас, виходить із того, що ідеальна комунікація, ідеальний дискурс – той, в якому може брати участь кожна людина, що вміє говорити і діяти. Кожна людина може сумніватися в тих чи інших положеннях, та ніхто не повинен мати (як внутрішніх, так і зовнішніх) примусів.

Мотивом, який спонукає Ю.Габермаса і К.-О.Апеля до здійснення парадигмального повороту, є усвідомлення того, що притаманний Модерну ідеалізм „філософії свідомості” потребує подолання за допомогою нової соціально-філософської теорії, а саме філософії «комунікативної дії». На думку Ю.Габермаса, сучасна самосвідомість людської цивілізації має вийти за горизонт ідеалістичної „філософії свідомості” і на місце індивідуального суб’єкта пізнання якому протистойть від нього незалежний предмет, що пізнається, поставити колективного суб’єкта (співтовариство), який здатний робити предметом своєї рефлексії все, що він вважає.

Філософська концепція Ю.Габермаса орієнтує не на схилення перед традицією й не на гіпертрофування ролі розуму, а на переосмислення всієї культури Модерну на підвалинах комунікативної філософії інтеракції. Філософія «комунікативної дії» пропонується сьогодні як найвища і найавторитетніша інстанція, яка гарантує досягнення єдності, взаєморозуміння у демократичному дискурсі. Сама ж комунікативна інтеракція проголошується „домівкою інтерсуб’єктивності” або, за висловом самого Ю.Габермаса, „життєвим світом” людини.

Сутність філософського проекту „комунікативної дії” Ю.Габермаса схематично можна подати так: гегелівська концепція Розуму і полярна до неї ніцшеанська концепція «філософії життя»

неспроможні в тому сенсі, що обидві вони залишаються вірними «філософії свідомості», яка віджила свій вік.

Правильний напрям виходу з кризової ситуації, що склалася в філософії, Ю.Габермас вбачає у культурологічних дослідженнях З.Фрейда, які присвячено проблемі комунікації. У цих дослідженнях ініціатор „комунікативної дії” вбачає наріжний камінь нового вчення – „метапсихології” („метагерменевтики”), яка дасть змогу суспільствознавцям Заходу науково зрозуміти причини прихованих хвороб соціальної системи загалом. Всебічний розвиток психоаналітичного вчення З.Фрейда, на думку Ю.Габермаса, здатний закласти надійні підвалини ефективних соціально-практичних програм звільнення індивіда, угруповань, націй від „ідеологічної сліпоти”, підвищення їх компетентності у формуванні загальноприйнятих норм і цінностей.

В умовах глобалізації та інтеграції заслуговують на особливу увагу філософські концепції М.Бубера, Е.Фромма, К.-О. Апеля, Ю.Габермаса які базуються на принципах діалогічного спілкування, власної відповідальності особистості, досягнення комунікативної згоди. Саме в цих проектах філософи намагаються обґрунтувати нові підвалини солідарності людей як обов’язкової умови їхнього морально-духовного життя та знайти механізми подолання конфліктів людства за допомогою аргументації, справжньої, неспотвореної нічим комунікації, а не сили.

Основні терміни

Ірраціоналізм – вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

„Філософія життя” – напрям у неklasичній філософії, представники якого проголосили життя (в біологічній, психічній формах) основним предметом філософії.

Волюнтаризм - філософська течія, яка проголошує основою світу волю, протиставляючи її розуму.

Філософська антропологія – філософський напрям, який виникає на початку ХХ століття та синтезує філософський, теологічний і науковий підхід у пізнанні людини.

Екзистенціалізм – суб’єктивістське вчення, в якому вихідні

значення суцього (часовість, інша людина, річ) виводяться з існування (екзистенції) людини.

Позитивізм – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечує пізнавальну цінність філософських знань.

Комунікація – максимально широкий термін, що окреслює людську взаємодію у світі. У сучасній філософії використовується передусім як ознака конструктивної взаємодії особистостей, соціальних страт, націй та етносів, яка розгортається на основі взаємної толерантності й порозуміння.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Якими були історичні умови формування західної неklasичної філософії кінця XIX-XX століття?
2. Що сприяло появі „філософії життя” та назвіть її характерні риси?
3. Розкрийте поняття «ірраціоналізм».
4. Розкрийте основні риси психоаналітичної філософії.
5. Прокоментуйте фундаментальні риси екзистенціалізму? Що є екзистенція?
6. Що є істотним у людині згідно концепції М.Гайдеггера?
7. Прокоментуйте концепцію “комунікації” К.Ясперса. Яка теза лежить в основі цієї концепції?
8. Як вирішує проблему буття людини атеїстичний екзистенціалізм?
9. Як філософи-екзистенціалісти розуміють гуманізм? Що таке екзистенція?
10. Висвітлить спільне та відмінне в концепціях “буття людини” М.Гайдеггера, К.Ясперса та Ж.-П.Сартра.
11. Якого значення набула філософія екзистенціалізму у вирішенні проблеми людини та суспільства? На які філософські течії сучасності вона вплинула?
12. Окресліть основні етапи становлення позитивістської філософії.
13. У чому полягає сутність релігійної філософії XX століття?

Література

Основна

ФІЛОСОФІЯ. Курс лекцій.: Навч. посібник // І.В.Бичко та ін. – К., 1991.

ІСТОРІЯ філософії: Підручник. //А.К. Бичко, І.В.Бичко, В.Г. Табачковський, -К., 2001.

ФІЛОСОФІЯ. Посібник //Є.М. Причепій, А.М. Черній та ін. – К., 2001.

ЗАРУБІЖНА філософія ХХ століття. – К., 1993.

Современная Западная философия. Словарь. – М.,1991.

Додаткова

ГОЛОВКО Б.А. Філософська антропологія: Навч. посібник – К.: ІЗММ, 1997, с.3-9, 158-192.

ЛЕЙБИН В.М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М.: Политиздат, 1990.- с.212-233. 339-357.

ЛЯХ В.В. Екзистенційна свобода: вибір та відповідальність (філософська концепція Ж.-П. Сартра) //Філософська та соціологічна думка. 1995. - №5.

Першоджерела:

БУБЕР М. Я и ТЫ. – М: Республика, 1993. - 247с.

КАМЮ А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде //Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990, с.222-241, 305-318.

НИЦШЕ Ф. Антихристианин // Сумерки богов. - М.: Политиздат, 1990.- с.17- 35. 75-93.

САРТР Ж.-П. Буття і ніщо // Сучасна зарубіжна філософія: Хрестоматія. К., 1996. – с.112-182.

САРТР Ж.-П. Екзистенциализм – это гуманизм //Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. С.319-344.

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН П. Феномен людини. Зарубіжна філософія ХХ століття. Читанка з історії філософії у 6-и книгах, книга 6. – К.: «Довіра», 1993. С.159-165.

ФРОММ Э. Бегство от свободы /сб. пр. Э.Фромма „Догмат о Христе/ – М: Олимп, 1998. – 416 с.

ФРОММ Э. Человек для себя. - Минск: Коллегиум, 1992. – 253с.

ФРОММ Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М: Республика, 1994. - 447с.

ЯСПЕРС Карл Смысл и назначение истории. М. «Республика», 1994, с.420-455, 500-508.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Крізь любов та віру людина пізнає себе

Г. Сковорода

Мета теми вивчення розвитку філософської думки українського народу як цілісної національної філософії, невід'ємної складової частини української культури в річищі загального поступу духовності і культури Європи.

Реалізувати зазначену мету можна через засвоєння основних понять: *українське бароко, кордоцентризм, "споріднена праця", ноосфера.*

Особливості українського філософування тісно пов'язані з початками національної культури і національного світобачення і відносяться до початків історії. Саме тут при формуванні моральних норм, магічних способів дії людини на навколишнє середовище, синкретизмі мислення і становленні мови закладаються основні смислові матриці майбутньої національної культури, а особливості солярної символіки задають алгоритм і спрямованість світобачення. В подальшому, безумовно, кожна історична доба вносить до нього свої корективи.

Філософія в Україні розвивалася як невід'ємна частина історичної свідомості українського народу, відображала процеси, що відбувалися в його суспільному житті. Як особлива форма самоусвідомлення національної культури філософія в Україні існувала в тісному взаємозв'язку із суспільно-громадською, політичною, науковою, художньою та релігійною думкою.

Тільки фундаментальні риси національного світобачення стають логічним критерієм філософського світосприймання, поступово підносячись до рангу загального і доконечного, загальнолюдського в українській „філософії серця”.

У розвитку української філософії можна виокремити чотири основні періоди, які відзначалися своєрідністю української філософської думки.

Перший період охоплює часи існування Київської Русі (XI-XIVст.).

Процес становлення вітчизняної філософської думки розпочався приблизно з кінця X століття. Київська Русь цього часу ставала могутньою слов'янською державою. Цьому значною мірою сприяла християнізація Русі, яка привела до зміни світоглядних та культурно-ціннісних орієнтирів. На зміну язичницькому світосприйманню приходить християнізована картина світу. Християнський світогляд стає панівним і визначає формування філософського мислення.

З введенням християнства давньоруська культура отримує можливість познайомитись з надбанням світової філософської думки минулого. Київські книжники знали твори Іоана Дамаскіна, Піфагора, Демокріта, Діогена, Платона, Арістотеля та інших мислителів. Значне місце у формуванні філософських ідей займала Біблія, твори Святого Письма, твори «отців церкви». Саме християнська філософія першою збудила інтерес до філософської думки на Русі. Характерною рисою філософської думки Київської Русі було «софійне» розуміння філософського знання, де «софія» тлумачиться як особистісно-плюралістичне знання. В давньоруській філософській думці світоглядна орієнтація спрямовується в духовний світ людини. Людина мислилась не просто часткою космосу, природи, а усвідомлювала себе її господарем, її «вінцем».

Другий період (XVI – XVIII ст.) пов'язаний із часом козаччини. У розвитку філософської думки починається новий, ранньомодерний етап, характерною особливістю якого була відкритість переважної частини тогочасної філософії для впливу західного Ренесансу, Реформації і контрреформації. Важливу роль у піднесенні духовної культури і зокрема філософії наприкінці ХУІ – на початку ХУІІ століття відіграло Острозька академія. Філософська проблематика стосувалась насамперед бачення острожцями проблем Бога і світу, Бога і людини. У 1632 році з ініціативи київського митрополита Петра Могили засновано Києво-Могилянський колегіум, який в подальшому отримав статус академії. Період заснування Києво-Могилянської академії збігається з часом становлення в Україні епохи бароко. Вона спричинила зміщення центру тяжіння української філософії у бік Заходу. У межах барокової схоластики

у ХУІІ ст. відбувся синтез досягнень західної філософії з духовною спадщиною княжої доби. Відповідно до характерної для цієї давньоукраїнської культури мислення філософію розуміли як мудрість, а засобом її осягнення вважали релігійний, містичний досвід.

Третій період охоплює ХІХ – першу третину ХХ ст. і позначений впливом культури романтизму, взаємодією романтичної та просвітницької філософії. Упродовж всього ХІХ століття існувало два основних філософських напрямків: «неофіційний», чи публіцистичний. У філософії цього напрямку ішов напружений пошук самобутності української думки. Але цей напрямок відрізнявся несистемністю. Другий напрямок «офіційний», чи професійно-академічний. Який предметом філософського осмислення робив найактуальніші проблеми духовного життя суспільства та здобутки природничих наук. Представниками професійної філософії в Україні були Харківський університет, Київська духовна академія та університет св. Володимира в Києві.

Четвертий період охоплює ХХ – ХХІ століття, визначався умовами існування України в межах багатонаціональної країни СРСР, а також складним і неоднозначним за соціально-економічними, культурними наслідками життям емігрантів, відрваних від своєї Батьківщини. Вся українська філософія, як і філософія інших радянських республік того часу, була «розчинена» в єдиній пануючій тоді марксистсько-ленінській філософії з єдиними вимогами, єдиними завданнями, цілями і єдиним світоглядом. Склався догматичний розгляд традиційних філософських проблем, а філософія перетворилася на служницю політики і офіційної ідеології.

У розвитку української філософії за радянських часів виокремлюються такі підперіоди: 20-ті роки; період сталінізму (30 - 50-ті роки); кінець 50-х – 80-ті роки; період перебудови; 90-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття період державної незалежності.

Філософська думка у культурі Київської Русі ХІ-ХІV ст.

У XI – XII ст. в церковних повчаннях та світських рукописних книгах починає зустрічатися термін „філософія”, чи „любомудря”. В XI – XV ст. на території Київської Русі розповсюджуються праці Гомера, Платона, Арістотеля, Демокріта, Епікура, візантійська релігійна філософія, Біблія та біблійна література.

Філософія цієї доби ще не була виокремленою з інших галузей знання і повністю зливалася з релігійним ученням. У стародавніх літописах, сказаннях, повістях, проповідях, повчаннях досліджувались основні філософські проблеми: „Людина – Бог”, співвідношення душі й тіла, морально-етичний кодекс людини, роль людини у суспільстві, призначення Київської Русі у всесвітній історії.

Провідними ідеями цього періоду є співпричетність світу небесного й світу земного; „правда замість істини”, уподібнення Богові; соціальна роль людини вища за індивідуальність, „честь і слава” як найвищі характеристики людини.

Найбільшої уваги серед творів раньосередньовічної руської філософії заслуговує трактат митрополита Київського Іларіона „Слово про Закон і Благодать”. Провідною ідеєю цього трактату є захист Руської Землі, залучення її народу до світової християнської священної історії. В основу „Слова” покладено принцип телеології (від грець. Telos – мета), відповідно до якого розвиток історії наперед визначений Богом і рухається до окресленої ним мети. Історія людства, за думкою мислителя, є закономірним еволюційним і революційним процесом, який у своєму поступі наворачтає у християнство все нові й нові народи.

Від „Закону” або „Старого завіту”, який позначається рабським напівтваринним язичницьким животінням людства, Русь разом з іншими країнами державами рухається до нового, вільного, гуманного християнського життя, тобто до „Благодаті” чи „Нового заповіту”.

Іларіон підкреслює, що християнство є відкритим для всіх народів, які бажають долучитися до нього. Духовне перевтілення кожної наверненої у християнство людини, кожного народу є незворотним. Іларіон радіє, що на молоду християнську державу Русь зійшла Божою милістю „благодатна віра й істина”. А це дало змогу рідному народу долучитися до всесвітньої історії, стати

рівноправним членом сім'ї християнських народів, прийти до "світла розуму", життя вічного.

При цьому Іларіон не відкидає і не заперечує військово-політичних звершень, шляхетності славних язичницьких предків, усвідомлює родову й духовно-культурну наступність поколінь.

Розмірковуючи про минулий і теперішній етапи взаємодії Бога і людства, Іларіон висловлює зовсім нове (на відміну від язичництва) бачення майбутнього. Християнство з його ідеєю єдності, однократності земного історичного циклу надає особливого статусу „кінцю історії” – останнього суду Бога над людьми і майбутнюєму життю.

Універсальність і цілісність історії людства, в якій історичний процес здійснюється в результаті зміни старого новим, по висхідній лінії, – одна з основних ідей, яку Іларіон проводить у своєму „Слові...”. Все нове, молоде у порівнянні зі старим, попереднім набуває вищої цінності.

Ці та інші ідеї філософсько-світоглядного характеру, висунуті в його творі, плідно використовувались у подальшому становленні філософської думки, суттєво вплинувши на ідейний процес Київської Русі на наступні періоди історії. Фактично з Іларіона започатковується українська історіософська тематика.

Одним із перших книжників-полемістів був Феодосій Печерський (бл. 1008 – 1074). Будучи автором одинадцяти творів, серед яких „Слово про терпіння і любов”, „Повчання про терпіння і смирення”, Феодосій виступав ідеологом православ'я, вважаючи, що саме воно є істинною релігією, проповідував основи християнської моралі, боровся за її чистоту.

У соціальних поглядах А. Печерського інтереси церкви переважають над світськими, наприклад, ідея про те, що світська влада від Бога і тому вона повинна стояти на боці церковних інтересів, що церква повинна здійснювати нагляд над світською владою тощо.

На другу половину XI – початок XII ст. припадає життя і творчість Нестора літописця (бл. 1056 – після 1113), який є автором „Повісті временних літ” – важливим матеріалом для вивчення історіософських поглядів давньоруської суспільної думки. Нестор прагнув не тільки зобразити історичні події, а й спів ставити їх з іншими подіями, знайти їх першопричини, передбачити наслідки.

Такі історіософські проблеми, як світова історія в самому широкому розумінні цього слова, „откуза есть пошла Русская земля”, роль і місце, яке посідає Київська Русь серед інших держав, та інші були настільки важливими, що фактично визначили тему і сенс людського життя. Характерною рисою „Повісті...” та іншої історіософської літератури було те, що в ній погляд на історію людства отримував певну конкретизацію в політичних ідеях і концепціях. Це було викликано потребами суспільно-політичного життя в умовах становлення давньо-руської державності, потребами в філософському обґрунтуванні державної політики.

Видатний державний і політичний діяч, Володимир Мономах (1053 – 1125), виступає як оригінальний мислитель морально-етичного напрямку. Його твір „Повчання” є духовним заповітом своїм дітям, всім сучасникам, це візирець уетвердження князівського управління, яке найбільш відповідало інтересам єдності Київської Русі. Це ствердження думки про постійну присутність Бога в людських ділах, в Його особливому відношенні до людини як вибраного творіння.

Основні питання, які піднімає Мономах у „Повчанні”, є питання про світобудову, державну владу, сутність людини, її моральність. Світ постає перед людьми у своїй досконалості, красі як візирець премудрості Бога. На богословсько-моралістичному оптимізмі Мономах будує свою етичну доктрину. Він вчить поважати старших і менших, не прагнути до накопичення багатства та скарбів, оберігатися від клятвopушення і неправди, гордині тощо.

Моральні, політичні, правові погляди Володимира Мономаха часто не узгоджувалися з багатьма положеннями ортодоксальної церкви. Силу князів він вбачав не в «духовному веденні», а в знанні, виступав за реабілітацію «знання», «свіцької мудрості», закликав вчитися.

Характерною особливістю творчості Володимира Мономаха є те, що вся його концепція постає не в абстрактно-теоретичному повелінні, а в практичному втіленні, де етичні норми тісно переплітаються з економічними і політичними пранципами.

Загалом аналізуючи філософську культуру Київської Русі, можна стверджувати, що в цю епоху мислителі засвоювали і творчо переробляли відповідно до наявної дійсності досягнення світової

філософської думки, виробляли свої філософські погляди і концепції і цим самим закладали основу самобутньої української філософії.

Філософія України XV-XVIII ст.

На розвиток філософської думки України XV-XVIII ст. вплинули здобутки гуманістичної філософії Західної Європи, реформаційні ідеї, ідеї неоплатонізму (Діонісій Ареопagit) та енциклопедичні твори Арістотеля, ідеї раннього Просвітництва.

У XVI ст. в Україні запроваджується масове книгодрукування, розгортається діяльність Острозького центру. В XVII ст. в Києві засновується Києво-Могилянська академія та розгортається діяльність православних братств.

Основними дослідницькими проблемами цієї доби стають: „Людина – Всесвіт”: устрій світу, шляхи його пізнання, призначення людини у світі, можливість досягнення людиною щастя. Утвердження гуманістичних ідей відбувалося в межах традиційно-релігійного світогляду. До проблемного поля філософії цієї доби входило дослідження суспільно-історичного устрою; неповторність внутрішнього духовного світу людини; протиставлення візантійсько-києворуської культурної традиції західноєвропейській.

Острозькі книжники вважали, що осягнення істини можливе через самопізнання. Вони переконливо обґрунтовували ідею нерозривного зв'язку між розумом окремої людини і Богом, у безпосередньому зв'язку людського мислення і буття.

Іван Вишенський (1550 – 1620) як носій Острозької мудрості вважав, що завдяки самопізнанню людина стає спроможною подолати свою земну форму і увійти у внутрішній духовний зв'язок із вищим буттям. Унаслідок цього осяяний небесним світлом людський розум проникає в приховану сутність вагомого повчального слова Біблії, а сама людина перетворюється з істоти, яка прив'язана до земних бажань і пристрастей, на духовну людину.

Іван Вишенський залишив нам 16 творів, з яких найбільш відомими в його часи були: „Извѣщеніе краткое”, „Писаніє до всіх общин, в Лядської землі живущих”, „Книжка”. На його творчість вплинула Берестейська унія 1596 р., яка викликала до життя бурхливий потік полемічних творів, писаних на захист православ'я. У цій полеміці мислитель зосереджував увагу на загальнофілософських проблемах Бога і світу, Бога й людини. Його позиція була зумовлена ідеями Псевдо-Діонісія Ареопагіта та отців церкви з каппадійської школи – Григорія Нисського, Григорія Назіанзина та Василя Великого.

У розумінні сутності співвідношення Бога й світу І. Вишенський прагнув розкрити широкий спектр філософських проблем: онтологічних, гносеологічних, етичних, соціально-політичних, які розглядав у контексті осмислення людини та її щастя, людських надій і звершень. Обґрунтовуючи Бога як творця усіх форм буття, Вишенський доводить, що Бог є ідеалом добра, справедливості й найвищих чеснот.

Протистояння між духом і тілом характеризується у І. Вишенського не гармонійністю та злагодженістю, а антагоністичною протилежністю і взаємовиключеністю, що зумовлює їх непримиренну боротьбу. Тіло – це земне, яке «диявол-миродержець» використовує для зваблення людини, а дух – це небесне, ідеальне, що робить людину благородною, правдивою, врятованою. Боротьба двох світових сил – Бога й диявола, духу й тіла – ведеться повсюди й постійно: у природі, у суспільстві та в душах людей. Стверджуючи суперечливу людську природу, І.Вишенський вирішує проблему тимчасового виміру людського буття. Як єдність духу й тіла, людина, згідно з думкою філософа, поєднує в собі тимчасове і вічне. Вічність – невід'ємний атрибут Бога – для духу людського означає або посмертне вічне страждання, або вічне блаженство. Смерть розглядається ним не лише як акт, що визначає співвідношення між земним і позаземним життям людини, а як характеристика певного стану людського існування. Так, земне існування людини є не життям, а смертю, якщо воно спрямоване на задоволення потреб тимчасового, смертного тіла, а не служить вічному безсмертному духові. На людину, земне існування якої є постійним помиранням, й у потойбічному світі чекає вічна загибель. Тому усвідомленням

сенсом життя людини має бути безупинне подолання тілесного та злого в ім'я утвердження вічних ідеалів духу.

На думку І.Вишенського, людина не може бути сліпою іграшкою у боротьбі двох сил – тіла й духу. Найважливішою рисою її є „самовласіє” або свобода волі, що зумовлює відповідальність людини за вибір життєвого шляху. В той же час, свобода волі людини не є абсолютною, а обмежується сферою вибору між добром і злом, земним і небесним. На думку мислителя, над свободою волі людини підноситься абсолютне „самовладдя” Бога, якому підвладне все, який обмежив волю людини тим, що Він створив у людині і для людини. Свобода волі людини не може бути й свавіллям, оскільки має бути спрямованою на мудре споживання того, що дароване Богом. Відтоді щастям є перемога в земному житті духу над тілом. І здобувається воно праведним життям, міцною вірою.

Перший вищий навчальний заклад України – Києво-Могилянський колегіум, що згодом став академією – був заснований Петром Могилою у 1632 р. Головне завдання цього закладу полягало у синтезі духовних здобутків православної України й латинського Заходу. Цей синтез відбувався в епоху бароко, яке, сполучаючи релігійний і світський компоненти культури, формуючи цілісну єдність середньовічного теологізму з ренесансним індивідуалізмом, органічно вписувалося в контекст української духовної культури XVII-XVIII ст. із властивою їй на той час перевагою релігійної сфери. Своєрідність епохи бароко виявилася в усіх сферах життя і духовної творчості – літературі, мистецтві, релігії, філософії, освіті тощо, а також на самих творцях цих духовних цінностей. Епоха бароко формувала самих творців, а вони творили культуру цієї епохи.

Типовим представником цієї епохи були професори Києво-Могилянської академії і один з них Феофан Прокопович.

Феофан Прокопович (1677 – 1736) був носієм ідей західноєвропейської філософії. Її центральним об'єктом була досконала «героїчна» людина, яка втілює в собі не лише уявний, а й реально досяжний у земному житті ідеал людини. Іноземні вчені вважали його найосвіченішою людиною тієї доби, доробок якої позначився на багатьох напрямках культури й науки.

Навчаючись у європейських університетах, він ознайомився з останніми досягненнями в галузі філософії і природознавства. На формування світогляду Ф.Прокоповича справили докорінні зрушення у суспільному житті Європи і видатні наукові відкриття кінця XVI - початку XVII ст., а саме: утвердження геліоцентричної системи М.Коперником, Г.Галілеєм, Дж.Бруно і Й.Кеплером, висновок про множинність світів і безмежність Всесвіту, мінливість світу, що стверджувалася працями Г.Галілея, Х. Гюйгенса і І.Ньютона.

Ядром учення Прокоповича про світобудову є поняття природного (фізичного) тіла, яке він розглядав як субстанцію, що складається з матерії і форми. При цьому матерія розглядається як спільний і єдиний субстрат природних тіл, джерело їхньої кількісної визначеності, а форма - як основа їхньої якісної різноманітності. На роздумах мислителя про матерію позначився розвиток природознавства, спираючись на яке він приходив до висновків: по-перше, на відміну від Арістотеля він твердив, що матерія є єдиною й однорідною в усіх природних тілах; по-друге, створена Богом на початку світу матерія не може далі ні народжуватися, ні знищуватися, ні збільшуватися, ні зменшуватися.

Хоча мислитель вважав, що Бог як предвічна мудрість та вседосконалий розум існував до буття світу і є його першопричиною й творцем, але істина все ж таки не дається людині заздалегідь, а є процесом набуття і нарощування людством нового знання.

Суттєве місце в творах Прокоповича займає проблема людини й моралі.

Основою історичного поступу, на думку мислителя, є освіта, поширення наук, мистецтв і ремесел.

Вихованцем Києво-Могилянської академії був видатний український філософ *Г.С. Сковорода (1722 – 1794)*.

Спираючись в основному на Біблію, на деякі неоплатонічні теорії Філона (у питаннях тлумачення матерії), отців церкви та німецьких містиків (у вченні про зовнішню та внутрішню людину, глибину людського духу і божества, „іскру” в серці людини – найулюбленішого порівняння німецьких містиків), у своїх філософських та літературних творах він торкався проблем

дослідження людини та її існування. / *Д. Чижевський Філософія Г. С.Сковороди. – Варшава, 1934.*

Наука про людину та її щастя, на думку Г.Сковороди, є найважливішою з усіх наук. Міркування щодо цієї проблематики, маючи релігійно-філософський характер, тісно пов'язані зі зверненням до Біблії та християнської традиції. Вони спираються на головні християнсько-світоглядні категорії: любов, віру, смерть та інші. Міркуючи про них, філософ намагається знайти відповідь на питання: ким є людина? який зміст її життя? які основні аспекти її діяльності?

Г. Сковорода поділяє світ на істинний і тлінний. Він вважав, що розуміння віри та любові складається у повсякденній буттєвій необхідності цих понять. Людина без віри не може піднятися до найвищих вершин. Але прозрівши, здобувши віру, вона опиняється перед усвідомленням їх мізерності. Там, де закінчуються межі розуму, починається віра.

Принцип „Пізнай себе”, як відомо, належить Сократу. Принципово нового наповнення він набуває у Сковороди. Він не просто стверджує думку про необхідність пізнання природи людини, а звертає увагу на пізнання природи людської душі. Більше того, мислитель йде далі й розглядає віру й любов не тільки як підґрунття душі, а й як органічний вияв духовності людини. Самопізнання дає людині ключ до вирішення всіх онтологічних, гносеологічних і морально-етичних проблем.

Сум, туга, нудьга та страх –є антиподами любові та віри і, за словами Г.Сковороди, протилежно діють на людину. Всі вони роблять душу людини приреченою на розслаблення, позбавляють її здоров'я. Тому запорукою здоров'я душі філософ вважає її радість і кураж.

На основі об'єднання любові та віри у пізнанні людиною самої себе складається категорія “щастя”. Щастя міститься в нас самих. Осягаючи себе, ми знаходимо душевний мир і спокій. Щастя легко досягти, якщо йти шляхом любові та віри у своєму серці. Всі люди створені для щастя, але не всі отримують його, вважає Сковорода. Ті, хто задовольнився почестями, земним багатством, владою та іншими зовнішніми атрибутами, отримують не щастя, а його привид, образ, який у кінцевому рахунку перетворюється на прах.

Не в насолоді щастя, твердить філософ, а в чистоті серця, в духовній рівновазі та радості.

Людське щастя, за міркуванням Г. Сковороди, втілюється не тільки в духовних шуканнях та у сердечній радості, а й у втіленні *спорідненості праці*. Якщо царство Боже всередині нас і здібності людині надаються Богом, то людина повинна прислухатися до свого внутрішнього голосу. Потрібно обрати собі заняття не тільки не шкідливе для суспільства, а й таке, яке приносило б їй внутрішнє задоволення та душевний спокій. Усі заняття хорші лише тоді, коли виконуються відповідно до внутрішньої схильності.

Особливістю філософії Г. Сковороди є поділ світу на два начала: Вічне і тлінне. Так формується уявлення філософа про дві натури: „*Тварь*”, видима і доступна відчуттям і *Бог*, невидима і доступна лише інтелектуальному спогляданню. Переважного значення він надає Вічному началу або Богові, який є носієм сутнісних характеристик будь-якого явища й обумовлює існування „Тварі”.

Людина як мікрокосм містить у собі два начала – у тлінному відображається нетлінне. Думка – є головною точкою, яку Сковорода часто називає *серцем*. Доки плоть і кров будуть панувати над серцем, доки людина не визнає їх злиденності, шлях до істини буде закритим.

Пошук і знаходження істини пов’язаний з прагненням людини зректися тілесного, реалізувавши себе в перетворенні духу. Таке перетворення дає можливість знайти власне істинне буття.

Мисляча людина, за Г.Сковородою, це мікрокосм зі своїми законами існування, свободою волі і моральністю. Земне буття є для людини головним випробуванням на її життєвому шляху та в пізнанні істини. Часто буття зовнішньої людини затуляє внутрішню людину. В своєму житті люди віддають перевагу видимому над невидимим. Часто людина припускається помилки, стверджуючи, що вона може пізнати внутрішній світ, не зворушивши в собі внутрішньої половини, а вживши тільки ті засоби, якими вона користується у зовнішньому світі. Г. Сковорода спрямовує свою філософію на процес очищення від таких помилок, який визначається самопізнанням та богопізнанням. Процес самопізнання, на думку Сковороди, триступеневим: 1) пізнання себе як самосущого, як самовласного

буття; 2) пізнання себе як суспільної істоти; 3) пізнання себе як буття, що створене та протікає за образом та подобою Бога. Цей етап пізнання найбільш відповідальний, тому що він надає людині розуміння загального у співвідношенні з усім людським буттям.

Так, у творі „Ім'я йому потоп зміїний” вимальовується ідея Г.Сковороди про існування «трьох світів»: 1) макросвіту – вічного, безграничного і всезагального; 2) мікросвіту – людини; 3) символічного – світу „Біблії”, який допомагає людині досягнути єдність всіх світів між собою. За Сковородою, саме біблійні символи відкривають у звичайному людському розумі розум нетлінний. Таким чином, метою Біблії є ушляхетнювання серця людини.

Філософ сам своїм життям продемонстрував можливість здійснення таких перетворень. Г. Сковорода надав приклад існування філософії українського духу як динамічної, оригінальної системи поглядів, ідеалів, любові, вірувань та надій, честі і совісті, гідності та порядності. Його філософія стала пошуком і визначенням українським народом свого місця в суспільно-історичному процесі, закликом до гуманізму .

Українська філософія XIX - першої третини XX ст.

Філософська думка України XIX - першої третини XX ст. відрізняється творчим засвоєнням західноєвропейської філософії та початком розробки філософії української ідеї. На цей вибір вплинуло Просвітництво, німецька класична філософія й культура романтизму. Яків Кельський, Петро Лодій, Йоган Шад, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Леся Українка. упроваджували провідні ідеї своєї епохи, намагались визначити місце філософії в системі наук.

Тарас Шевченко (1824 – 1861) за своїм філософським світосприйнянням належить до представників Кирило-Мефодієвського товариства. Найбільш характерні риси образу України вимальовуються Шевченком у його поезії. Для нього світ України утворюють дві головні компоненти – це світ українського села й світ козаччини. Співвідношення їх неоднакове. Світ села

явно перевищує другу головну цінність – світ козацтва. Це зумовлено й неоднаковим значенням, яке їм надається. Світ козацтва, у творах поета, уособлює українське минуле, а світ села є позачасовим, органічно пов'язаний з природою, з її вічним циклічним життям. Світ села є передусім світом сакрального ідеалу, що відтворює модель України як ідеальної цілісності. Але, водночас, до ідилічної картини світ села не зводиться Шевченком. Так його вірш „Саул” розповідає про народження суспільної структури, яка несе зло в світ. Таким чином, світ України є у своїй основі дисгармонійним, конфліктним. Україна сприймається Т. Шевченком як край, сповнений суперечностей, через які не може бути щасливого життя. Таким же конфліктним і дисгармонійним уявляється поетові й минуле України, яке уособлює світ козацтва.

У творчості Шевченка минуле не протистоїть сучасному, а є „тепер і тут” у вигляді своїх фатальних наслідків. Якщо трагічним є сучасне, то не менш трагічним і минуле України. Відчуття прокляття, злої долі, що нависла над Україною, - одна з провідних тем творчості поета. Стан України, з одного боку, є наслідком дії зовнішніх ворогів, а з другого – підступних і злих синів власної країни. Мислитель приходить до гіркого висновку, що коріння зла лежить всередині – воно у втраті національної пам'яті й національної гідності.

І в минулому, і в сучасному України поет не бачив „золотого віку”. В самому серці своєму історія України має глибоку дисгармонію, конфлікт, що тяжіє, як прокляття, над її долею. Але образ „золотого віку”, ідеального світу не зникає остаточно з поля історіософського бачення поета. Він переноситься в жадане майбутнє, з яким пов'язана центральна ідея його поезії – ідея перетворення рідного краю, так традиційна для української духовності. Поет свідомо осмислює у функції пророка, який творить картину золотого віку українського майбутнього. Саме у цій функції поета-пророка й сприймала Т. Шевчека українська суспільна думка.

Досягнення щасливого майбутнього можливе, на думку поета, лише шляхом внутрішнього перетворення, яке дасть простір для розквіту ідеальних сил, закладених у глибинах українського світу. А намагання зберегти несправедливий світ загрожує силам, які прагнуть цього, неминучою карою. Ідеал, що визріває в серці

України є грізною суспільною силою, здатною до кривавої розправи зі злом. Передчуттям цього сповнені поезії „Гайдамаки” та „Заповіт”. І все ж Шевченко не убачав у революції шлях до перебудови суспільства згідно з омріяним ідеалом. Вимальований ним образ кривавої розправи не містить конструктивного начала. Це страшна кара й свята порча, що чекає на тих, хто стає наперекір неминучому приходові світлого майбутнього.

Вся творчість Шевченка „гласом”, що покликаний пробудити волю людини як необхідну передумову дійсно людського існування. Нездатність і небажання стверджувати власну волю, на думку поета, перетворює існування людини на сон, позбавляє її дійсного життя. Так Тарас Шевченко започатковує тему „будительства” як покликання, саме ця тема визначила зміст творчості наступних поколінь діячів, які продовжили започатковану кириломефодіївцями справу розробки філософії української національної ідеї.

Романтичний тип культури XIX ст. значною мірою вплинув на розвиток професійно-філософського знання. Яскраво цей період представлений у філософії **П. Юркевича (1827 – 1874)**.

Філософія П. Юркевича багатогранна й не підпадає під якесь одне усталене визначення. У ній простежуються глибокі й оригінальні думки з проблем історії філософії, філософської антропології, гносеології, етики, філософії релігії. Проте центральною проблемою є проблема людини, з якою переплетена проблематика „філософії серця”. Свого теоретичного обґрунтування „філософія серця” набула у творі Памфіла Юркевича „Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого”.

Вчення про серце філософ розвиває і обґрунтовує, виходячи з філософії Платона, Святого Письма, творів отців церкви, філософії Канта, метафізики любові і серця Г. Сковороди. Будучи вихованцем Київської духовної академії (наступниці Києво-Могилянської академії), П. Юркевич добре знав історію розвитку філософських ідей у духовній культурі України. Цим зумовлена оригінальність „філософії серця”, що визначається її генетичним зв’язком з українською національно-культурною традицією, в якій емоційно-моральний елемент переважає над раціональним і яка зорієнтована на досягнення індивідуального „Я”.

Вся філософія, на думку П. Юркевича, спрямована на осмислення душі. Оскільки ж душа органічно пов'язана з тілом, постає питання про тілесний орган духовної діяльності людини. Таким органом він вважає серце. Для обґрунтування символу серця П. Юркевич застосовує дві логічно незалежні і різні за науковою цінністю тези: одну – базову, на авторитетах Біблії (*серце – цілісність духовного життя людини, є багатогранне і невичерпне, воно охоплює не тільки мислення людини, а й бажання, почуття та не є приступне пізнанню*), другу – на наукових аргументах (*серце як фізичний орган, є центром тілесного і духовного життя людини*).

Серце, за Юркевичем, характеризується як принцип, що визначає індивідуальність людини та її неповторність. Філософ рішуче відхиляє розповсюджену у той час точку зору, відповідно до якої розум і міркування є основою всього душевного. Увесь твір «Серце і його значення в духовному житті людини...» спрямований проти раціоналістичних спроб звести сутність душі, весь духовний світ до мислення. В такому випадку знімається проблема людської індивідуальності, а лишається якась абстрактна людина, яка ніколи і ніде не існувала, якесь колективне „ми” замість індивідуального „я”. Коли б душевне життя обмежувалося виключно мисленням, то світ здавався б нам якоюсь математичною величиною, а так він є „живим”.

П. Юркевич вважав, що саме релігійне переживання відкриває перед нами той факт, що серце є більш глибокою основою душевного життя, ніж розум. Воно ж бо має у собі всю безпосередність буття, первинно дарованого Богом. Серце ніби-то випереджує наш розум у пізнанні, особливо в хвилини значих труднощів. Розум править, керує, панує, але серце породжує. Тому підставою релігійної свідомості людини є серце, а сама релігія не є чимось стороннім для духовної природи людини.

З цього приводу Юркевич робить два принципово важливих висновки для розуміння сутності його „філософії серця”:

1. Серце може виражати, знаходити і розуміти досить своєрідно такі душевні стани, які за своєю ніжністю, переважаючою духовністю і життєдіяльністю не доступні абстрактному знанню, розуму.

2. Поняття й абстрактне знання розуму відкривається або дає себе відчувати й помічати не в голові, а в серці; в цю глибину воно

мусить проникнути, щоб стати діяльною силою і рушієм нашого духовного життя.

Друга половина XIX ст. позначається в Україні увагою до розробки філософії української ідеї як теоретичної самосвідомості українського національного відродження. Саме ці ідеї стали засадничими в Кирило-Мефодієвському товаристві – таємної політичної організації, що була створена в Києві у 1845 р. і проіснувала до березня 1847 р., коли її було розгромлено царським урядом. Достатньо назвати славетні імена членів товариства, щоб зрозуміти глибину та світоглядну масштабність цієї когорти мислителів – Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак, Тарас Шевченко.

Наступний за кириломефодіївцями етап у розробці філософії національної ідеї пов'язаний з діяльністю представників громадівського руху. Продовжуючи справу Кирило-Мефодієвського товариства, «громадівці» здійснюють на рівні філософської рефлексії *виокремлення України як суб'єкта історичного процесу із суверенними культурними запитами*. Громадівський рух породив нову блискучу плеяду української інтелігенції, серед яких були оригінальні мислителі європейського масштабу, що збагатили своєю творчістю філософську думку України. Це професор Київського університету В.Б.Антонович, учений і громадський діяч М.П.Драгоманов, учений, філософ і громадський діяч О.О. Потебня.

О.О. Потебня (1835 – 1891) здійснив ґрунтовне науково-філософське осмислення мови. Всі проблеми, якими займався О. Потебня як філолог, набували в нього філософського звучання. Творчо опрацювавши ідеї німецьких вчених В. фон Гумбольдта та Г. Штейнталя, він став засновником „психологічного напрямку” у вітчизняному мовознавстві і першим з українських філософів дав глибокий і всебічний аналіз проблеми взаємозв'язку мови і мислення. Застосовуючи в своїх дослідженнях історичний підхід, О. Потебня показав, що мислення формується за допомогою мови, на її основі, він розкрив зв'язок мови не тільки з мисленням, а й з психікою загалом. Він вважав, що думка виявляється через мову і кожний мовленевий акт є творчим процесом, в якому не повторюється готова істина, а кожного разу народжується нова.

Здатність сприймати світ крізь призму мови, впевненість у тому, що мова формує думку, дозволили йому бачити в міфі, фольклорі, літературі похідні стосовно до мови моделюючі системи. Через сто років до подібних ідей дійде тартусько-московська школа семіотики.

Вбачаючи у слові індивідуальний творчий акт, мислитель вважав кожне вживання слова і кожную його видозміну особливим явищем. На думку Потебні, мова є різновидом діяльності, живим безперервним процесом творчості народу. А сам народ, що живе в стихії своєї мови, є її творцем і водночас є суб'єктом зворотної взаємодії. Мова формує етнос і є важливим засобом духовного розвитку нації.

Вивчаючи міф як особливий феномен у розвитку мислення, інтерпретував його як „акт свідомої думки, акт пізнання”, що виступає першою сходинкою „пояснення невідомого”.

У 80-ті роки XIX ст. на землях Галичини розпочинають свою діяльність представники „Молодої України”. Філософська, ідейна спадщина представників цього напрямку демонструє новий рівень у розробці філософії національної ідеї, коли в умовах бездержавного існування українська нація мала усвідомити себе як самостійний суб'єкт історичного поступу. Діяльність покоління „Молодої України” надала творчого поштовху в подальшому розвитку всієї української культури – не лише художньої, але й наукової, філософської, релігійної та політичної.

Найвизначнішим представником і лідером „Молодої України” був І.Я.Франко.

І.Я. Франко (1856—1916) – вчений, філософ, економіст, поет, письменник, публіцист, громадський діяч. Творчий доробок мислителя складає близько п'яти тисяч творів.

За радянських часів панувала думка про близькість творчості І. Франка до марксизму, матеріалізму та атеїзму. З його творів вилучали місця, які свідчили про критичне ставлення до марксизму і матеріалізму. Визнаючи соціалізм суспільним ідеалом, Франко не сприймав «наукового соціалізму» з його класовим підходом. Для нього найважливішими були загальнолюдські цінності. У марксистських програмах він вбачав суб'єктивно-схоластичний підхід та крайню абсолютизацію, де гуманно-демократичні принципи соціалізму зводилися нанівець.

Не підтримував Франко і марксистський погляд на революцію як насильницько-революційний шлях досягнення суспільного поступу, що веде до руйнації, а не до звільнення від рабського духу, від приниження людської гідності. Він категорично заперечував марксистське положення про диктатуру пролетаріату, існування держави при соціалізмі. Піддаючи критиці «народну державу» Енгельса, яка регламентує всю життєдіяльність людини, Франко стверджував, що в такій державі власна воля і власна думка кожної людини мусила би щезнути, а життя було б під таким наглядом, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. У такому випадку народна держава стала б величезною „народною тюрмою”. Не сприймав Франко і марксистського підходу до вирішення національного питання, якому той надавав другорядне значення. „Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би „вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації”, – писав І.Франко.

Основою суспільно-політичних поглядів І. Франка, як і М. Драгоманова, є ідея поступу. Основою цього поступу є суспільна праця, те плідне начало, що наповнює життя людей сенсом, пов'язує їх у єдину сім'ю. Поділяючи марксистське положення про те, що економічний стан народу є основою його життя, прогресивного розвитку, Франко дійшов висновку, що передумови історичного життя готуються економічно і політично, а переворот духовний і літературний настає завдяки перевороту економічному. У поділі праці Франко, як і Кант, вбачав основний важіль суспільного поступу.

Пов'язуючи історичний поступ, суспільний прогрес з економічними, ідеальними і духовними чинниками, І. Франко стверджував, що будь-який суспільний рух повинен мати мету, просвітлену ясністю ідеалу. Поняття «ідеал» у нього досить багатопланове: ідеал у матеріальній, духовній, політичній сферах; ідеал майбутнього в розвитку суспільства, націй, народностей. У виробленні цього ідеалу Франко рекомендував звертатися до дійсності, а не до абстрактних схем, а його досягнення пов'язував з інтелектуальною, культурною працею, чим виводив на розуміння

ідеалу у сфері суспільного і політичного життя. Вищим ідеалом він вважав боротьбу за людське щастя, свободу людини, розбудову соціалістичного суспільства. Соціалізм Франко розглядав у екзистенційно-моральних вимірах, вважав його «свобідною громадою» і свободою кожної людини, а соціалістичне суспільство — асоціацією громад, кожна з яких має право на самостійне управління, розвиватися і жити без верховенства одного народу над іншим.

Долю України Франко мислив у контексті світового історичного процесу, у якому очевидним було те, що кожен народ, який дозрів до виокремлення з-поміж інших народів, прагне самоутвердження, і відмова в цьому праві українському народові веде до втрати цілісності світової історії

Філософські погляди І. Франка мають свою автономність, цінність і значущість, їх не можна зараховувати ні до марксизму, ні до ідеалізму. Загалом він був раціоналістом, який намагався синтезувати нові форми й умови життя шляхом поєднання свідомого і підсвідомого, ідей романтизму, позитивізму і матеріалізму, критично сприймаючи їх.

Основою всього сущого І. Франко вважав «матір-природу» в її багатоманітності і вічності, постійних змінах, де єдиносущним, вічним началом усіх речей є матерія, а свідомість, дух — вторинними, притаманними людині — вершині творення природи.

Необхідною умовою творчого пізнання І.Франко вважав розвинутий критичний розум, формування якого зумовлюється розвитком науки та освіти, матеріальними і духовними потребами людини, відповідно до чого пізнання стає всезагальним процесом праці.

Науки у суспільстві він поділяв на природничі (математика, фізика, біологія), що дають змогу пізнати зовнішній світ, та антропологічні (логіка, психологія, історія, етнологія, суспільна економіка і інші), що покликані вивчати людину. Найвищою серед наук він вважав етику, яка формує високий етичний ідеал і допомагає людині гідно прожити своє життя.

Загалом для філософського світогляду І.Франка характерне поєднання онтологічних, гносеологічних і морально-етичних проблем при аналізі розвитку людського суспільства і людини.

Значний внесок у розвиток філософії України зробили видатні вчені-природознавці другої половини XIX – початку XX ст. Основним центром розвитку прогресивних світоглядних ідей у природознавстві були такі визначні наукові установи як, Київський, Харківський та Новоросійський (Одеський) університети. Вчені М.П. Авенаріус, М.С. Ващенко-Захарченко, Д.О. Граве, Г.Г. Де-Метц, В.П. Єрмаков, Й.Й. Костоногов, Т.Ф. Осиповський, М.В. Остроградський, С.М. Реформаторський, О.М. Северов та інші сконцентрували світоглядно-філософську увагу на обґрунтуванні положень про об'єктивне, незалежне від свідомості людини існування світу. Ними були обґрунтовані прогресивні погляди на рух, простір і час як форми існування матерії.

Одним із центральних у працях природознавців є положення про те, що світ не є продуктом людської свідомості а, навпаки, людина є продуктом цього світу. Звідси й віра у безмежну творчу силу людини, усвідомлення необхідності освоєння законів природи як однієї з умов поліпшення життя людини та людства загалом. Беручи життя людини за найвищу цінність на Землі, науковцями одноголосно доводиться залежність цієї цінності від соціальних чинників. Особливо важливими у цьому плані є обґрунтування окремими природодослідниками гуманістичної природи людини й необхідності її творчої емансипації.

За широтою духовного кругозору, різноманітністю сфер діяльності **В.І.Вернадський (1863 – 1945)** займає особливе місце в історії наукової і філософської думки України. Його ім'я серед засновників геохімії, космохімії, гідрохімії, радіохімії, радіогеології. Загальговизнаним є внесок В.Вернадського в мінералогію, кристалографію, генетичне ґрунтознавство, він є творцем нової науки – біогеохімії.

Він є одним із засновників антропокосмізму як світоглядної системи, цілісної філософії світобудови, філософії суспільного життя, що з'єднує в гармонійне ціле природничо – історичну та соціально – гуманітарну тенденції розвитку науки.

Філософія космізму є одним з досягнень філософії XIX ст. Особливого розвитку вона досягла у творчості М.Федорова, Е.Цюлковського, В.Вернадського.

Е.Цюлковський, переважно, зосереджував увагу на практичних аспектах освоєння космосу – створенні літальних апаратів. Ця мрія

була втілена у Радянському Союзі, в космічних проектах і космічних апаратах випускником Київського політехнічного інституту С. Корольовим.

В. Вернадський розглядав *Всесвіт* як сукупність живої речовини, біосфери і людства. З появою людини, на його погляд, починається якісно новий етап становлення Всесвіту, де розвитку всепланетарного характеру сприятимуть розум і людина. Їх наслідком будуть перетворення біосфери на нове середовище життя, яке він назвав сферою розуму, або *ноосферою*.

Вчення Вернадського про ноосферу сприяло формуванню ноосферного мислення і було не тільки відповіддю на виклик часу, а й новим підходом до осмислення об'єктивної необхідності переходу людини до нових взаємин із біосферою, створення *цивілізованого культурного людства*

Оцінюючи роль людського Розуму як планетарного явища, В.І. Вернадський формулює такі висновки:

1. Розум здатний репрезентувати творчі самоорганізаційні засади Універсуму на Землі і в цьому розумінні продовжувати конструктивну функцію біосфери.

2. Він спрямовує і надихає культуру й біогеохімічну енергію.

3. Завдяки Розуму культурна біохімічна енергія реалізується вже не лише через розмноження організмів, а й через інформаційну, продуктивну силу науки та праці.

4. Як наслідок Розум стає не тільки соціальною, а й природною силою всесвітнього порядку, фактором переходу біосфери в ноосферу.

В.Вернадський виступав за збереження української культури, культурної самобутності українського народу. Він вважав відродження української мови значним позитивним явищем, хоч і з проголошенням Української Народної Республіки побоювався можливості насильницької „українізації”. Майбутнє України вбачав у союзі з Росією в межах єдиної федеральної держави.

Розвиток філософської думки в Україні XX - XXI століття

Зазначений період був найскладнішим і найтрагічнішим часом у житті українських філософів та їх творчих здобутків. Українське духовне відродження тривало недовго і вже з середини 20-тих років почалися репресії, викликані звинуваченнями у „зраді”, „шпигунстві”, „відступництві” від марксизму тощо. На початку 1930-х років почалося цькування й філософів. Ситуація погіршувалася тим, що творчий пошук мислителів заганявся в єдине світоглядне русло – філософію діалектичного та історичного матеріалізму як єдино можливого типу філософської рефлексії. Головне призначення філософії того часу полягало в обґрунтуванні політики, генеральної лінії партії. Філософія перетворювалася на ідеологію, рупор партійних лозунгів, догм та доктрин. Однак навіть в умовах тоталітарної системи філософська думка України не згасла повністю. В ці роки формується цікава, творча плеяда мислителів: В.О.Юринець, М.І.Хвильовий, С.Ю. Семковський. Культурне відродження двадцятих років закінчилось трагічно й увійшло в історію під назвою „розстріляне відродження”.

Певні зрушення відбуваються під кінець другої світової війни. В 1944 р. відкривається філософський факультет у Київському університеті, а в 1946 р. створюється Інститут філософії АН УРСР. Тим самим закладалися інституціональні підвалини для відтворення філософського життя в Україні. Хоча можливості ці були вкрай обмежені. Тільки за часів так званої хрущовської відлиги (1956 р.), коли тиск більшовицько-партійного пресу на духовне життя дещо послабився, активізуються філософські пошуки в Україні.

У 1962 році директором Інституту філософії АН УРСР призначається **П.В.Копнін (1922 – 1972)**. Талановитий організатор науки, філософ, гуманіст, людина всебічно освічена й прогресивна, він започатковує декілька новаторських наукових філософських напрямків дослідження, таких як проблеми логіки, теорії пізнання й методології наукового пізнання. Розпочалося ґрунтовне дослідження філософської спадщини діячів Києво-Могилянської академії, дослідження проблем людського буття, його естетичних та етичних, соціально-психологічних засад. Саме за ініціативою П.В.Копніна в Інституті філософії розпочав свою діяльність перший в Україні відділ конкретних соціологічних досліджень, який сьогодні виріс в Інститут соціології НАН України. П.В.

Копнін об'єднав навколо себе талановиту молодь, яка пройшла за останні десятиліття XX ст. тернистий шлях наукового, творчого, суспільного, громадянського загартування й сьогодні складає гордість і славу сучасної української духовної культури це: І.В.Бичко, П.Ф.Йолон, С.Б.Кримський, В.І.Мазепа, В.М.Нічик, М.В.Попович, Л.В.Сохань та інші.

Після призначення в 1968 р. П.В.Копніна директором Інституту філософії НАН Радянського Союзу, посаду директора київського Інституту філософії обіймає його учень і послідовник **В.І.Шинкарук (1928–2002)**. Продовжуючи напрямки філософського пошуку, В.І.Шинкарук поглиблює і розширює дослідження гуманістичного спрямування. Діалектичний матеріалізм у працях науковців Інституту набуває „людського обличчя”. В роботах В.П.Іванова, О.І.Яценка, М.О.Булатова, М.Ф.Тарасенка, В.Г.Табачковського приділяється увага філософії культури, філософії світогляду, філософській антропології, проблемі свободи. Програмною працею цього напрямку є книга „Людина і світ людини”(1977).

Нове відродження української філософії, розпочалося з кінця 1980-х – на початку 1990-х років, коли створюються нові історичні умови розвитку української державності. Відбулося продуктивно-критичне осмислення філософської проблематики, звільнення від ідеологічної залежності, вихід на загальнолюдські світоглядні цінності. Осередками філософської думки стали філософські факультети університетів Києва, Львова, Харкова.

Основні терміни

Українське бароко – (від італ.barocco – вибагливий, химерний) – творчо синтетичний напрям європейської культури, що виник між епохами Ренесансу та Просвітництва. Розвиток бароко в Україні збігається з часом існування Гетьманської держави, дух якої виявляється в ушлявленні військових подвигів, лицарських чеснот, святої жертви, звершень духу, перемоги життя над смертю.

Споріднена праця - (Г. Сковорода) відповідність людини її природі, природним схильностям

Кордоцентризм – біблійне за походженням уявлення про те, що

істинна сутність людини зосереджена в серці. В історії української думки кордоцентризм супроводжує генезис особистісної самосвідомості. Серце – насамперед ціннісний інтегратор цілісності буття. Кордоцентризм приписує серцю почуття, розум, пізнання, волю, споглядання, пам’ять, що певною мірою гальмує диференціацію і системну субординацію цих здатностей.

Ноосфера – (гр. ноос – розум, сфера – куля) — такий стан світу людини, коли науковий розум і практична діяльність стають планетарною силою, сумірною з силами природи. Ноосфера – це стан гармонії у відносинах між людьми, людей з природою і в самій природі.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Чим зумовлене зародження філософської думки в Україні? Які історичні етапи вона пройшла?
2. Які дві епохи в історії людства виокремлює Ілларион? Якою подією означено перехід від однієї епохи до іншої?
3. Якого визначення світу дотримується Ф. Прокопович?
4. У чому полягає джерело кордоцентричності української філософської думки?
5. Поміркуйте над тим, чи легко бути щасливим за «рецептом» Г.Сковороди.
6. В літературі минулих років досить неоднозначно визначалося ставлення І.Я.Франка до марксизму. В чому полягає така неоднозначність?
7. Наскільки актуальними, на Вашу думку, є ідеї концепції В.І.Вернадського про ноосферу для вирішення сучасної екологічної ситуації в світі?
8. Які проблеми дослідження історії української філософії потребують, на Вашу думку, особливої уваги ?

Література

Основна:

ПРАКТИКУМ З ФІЛОСОФІЇ: Навч. посібн. / Л.Г.Дротянко, О.А.Матюхіна, В.Г.Вдовиченко та ін. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – С.100-109.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ: Курс лекцій. / В.С. Горський. – К.: Наукова думка, 1996. – 286 с.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНИ. Хрестоматія: Навчальний посібник / Упорядники М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, А.К. Бичко. – К.: Либідь, 1993. – 560 с.

ФІЛОСОФІЯ: Підручник / І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. – К., 2001. – С. 143-161.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. ФІЛОСОФІЯ: Навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1998. – С. 173 - 194.

Додаткова:

ДРОТЯНКО Л.Г. Філософські проблеми мовознавства. Навч. посібник. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – Тема 1. – С. 12-15, 27 - 28.

Першоджерела:

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.83 – 97.

ДІАЛЕКТИКА ЯК УЧЕННЯ ПРО РОЗВИТОК

*Діалектика – це рушійна сила
наукового розгортання думки;
принцип, який вносить у зміст науки
внутрішній зв'язок і необхідність.*

Г. Гегель

Мета теми – засвоєння студентами загальних положень діалектики як теорії розвитку через з'ясування того, що таке діалектика, які її історичні форми та принципи; у чому полягають її закони; що таке категорії діалектики і яка їх світоглядна і методологічна функції. *Ключові поняття*: суперечність, розвиток, діалектика, принцип, закон, категорія, система.

Діалектика та її історичні форми

Філософія як наука, як форма суспільної свідомості й особлива система знань направлена на виявлення загальних закономірностей розвитку природи, суспільства та мислення. Видатний німецький мислитель Г. Гегель писав, що філософія – це епоха, охоплена в думці; вона підводить підсумок, систематизує, узагальнює предметно-практичну діяльність людини. Втім філософія це ще й погляд у майбутнє, пошук перспектив, аналіз можливостей, розробка стратегій. Виконуючи цю місію, філософія спирається на систему методів, принципів, законів і категорій, які надають філософському знанню найбільшої форми загальності, утверджують його універсальний характер. Одним з таких методів є *діалектика* (від грец. *διαλεκτική* – бесіда, суперечка, дискусія) – теорія розвитку, універсальний підхід до пізнання дійсності.

У попередніх темах, виявляючи специфіку філософського світогляду та розкриваючи етапи становлення філософської думки, неодноразово розглядалися такі поняття як «процес», «розвиток», «суперечність», «необхідність», «зв'язок», «причина» і т.п.

Аналізом змісту цих понять мислителі займалися впродовж усієї історії філософії. *Стихийні* уявлення про розвиток і змінність зустрічаються ще в міфологічній картині світу. Французький етнограф і філософ К. Леві-Стросс показав, що первісна культура «пронизана» суперечностями «добро-зло», «вічне-тлінне», «земля-вода», «війна-мир» тощо. Російський релігійний філософ А.Ф. Лосєв назвав це діалектикою міфу, підкреслюючи прагнення людини досягнути її зв'язок з Вічністю, Всесвітом, Життям.

Однак спробу здійснити перехід від наочно-чуттєвого способу вираження суперечності життєвого простору до його понятійного, абстрактно-логічного опису вперше зробили мислителі Стародавньої Індії, Китаю та Греції. Так, у філософії даосизму були висловлені ідеї щодо плинності сущого, неможливості стану спокою. Античний філософ Геракліт ще в VI-V ст.ст. до н.е. виступив проти того, що світ складається з незмінних предметів і явищ, оскільки «одне й те ж є молодим і старим, живим і мертвим; те змінюється на це; це, перероджуючись, знову стає тим». При цьому джерелом змін Геракліт вважав *взаємодію протилежностей*, яка натягнутий лук і тятину перетворює на арфу. Більшість представників натурфілософського етапу античної філософії в своїх творах оперували парними категоріями: «причина-наслідок» (Фалес, Емпедокл), «хаос-гармонія» (Піфагор), «буття-небуття» (Парменід), «скінчене-безкінечне» (Анаксимандр, Зенон), «чуттєве-розумне» (Демокрит).

Але, якщо перші філософи поширювали уявлення про змінність, рух, безперервність на космос, природу, світ загалом, то, починаючи з другої половини V ст. до н.е., вчення про розвиток стає *способом пошуку істини* через зіткнення протилежних точок зору (майєвтика Сократа) та *методом аналізу і синтезу понять* (діалектика Платона). В роботах Платона вперше вводиться термін «*діалектика*» для позначення особливого стилю мислення, спрямованого на отримання загального істинного знання.

Піфагорійці, софісти, представники сократівських шкіл, платонівської Академії, оратори і поети перетворили діалектику на мистецтво ведення діалогу, який став основною формою вирішення політичних, соціальних та філософських проблем. ***Діалектика як діалог*** стала першим способом теоретизування про світ, людину, суспільство. Вона дозволила зрозуміти, що *категорії* – це

найзагальніші поняття, якими оперує людина. Простір, матерія, рух, форма та інші категорії є не просто словами, а *формами мислення*.

Учень Платона, Арістотель, висунув думку, що продуктивність діалогу залежить від дотримання певних правил мисленнєвої діяльності. Виведені ним закони логіки – тотожності, виключеного третього та заборони суперечності – фактично *підпорядкували діалектичну логіку формальній*, яка прагнула усунути зміст судження, сконцентрувавши увагу на його *формі*. Наявність суперечностей сприймалася як ознака хибності судження і вимагала його уточнення.

Отже, в Античній філософії сформувалися *два підходи до розуміння діалектики*. Перший тлумачив її як мистецтво суперечки, форму діалогу, який направлений на пошук істини, узгодження суперечливих точок зору, їх узагальнення та подолання. Другий підхід характеризував *діалектику як метод філософствування*, направлений на пізнання загального, істинного, об'єктивного. Останнє тлумачення діалектики було розгорнуте та деталізоване в наступних філософських системах та залишається актуальним і для сучасної філософії.

В епоху *Середньовіччя* осмислення діалектики відбувалося в контексті дискусії щодо природи універсалій (від лат. *universalis* – всезагальний), зміст якої полягав у вирішенні питання: чи існують реальні прообрази загальних понять? Фактично ця суперечка, яка поділила філософів на *реалістів* (вважали, що універсалії існують реально і передують виникненню одиничних речей) та *номіналістів* (стверджували, що в світі існують лише одиничні речі, які позначаються відповідними поняттями), мала на меті розв'язати проблему адекватного відображення дійсності в мисленні людини.

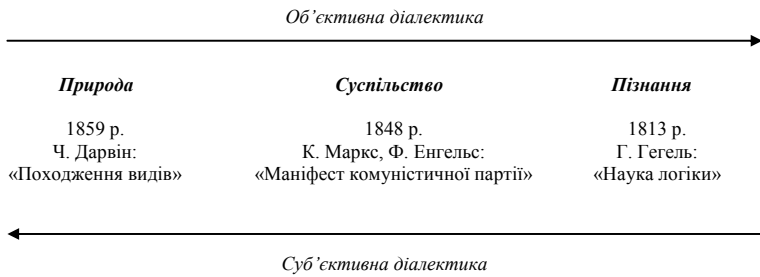
Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст.ст. уявлення про діалектику змінюється. Її протиставляють *метафізичному, догматичному* стилю мислення, який був характерним для методологічних та наукових пошуків. Приймаючи за першодвигун світу Бога, філософи Нового часу орієнтувались на опис, реєстрацію та класифікацію емпіричних фактів, їх раціональне пояснення. Тому питання про джерело руху, причину й спрямованість розвитку в явному вигляді не ставилося.

Представники німецької класичної філософії (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель) протиставили *діалектику й метафізику*, назвали їх різноспрямованими, хоча й взаємозалежними способами мислення. Виявивши обмеженість суто теоретичного пізнання, *І. Кант* стверджував, що буття і мислення є принципово різними сутностями. З мислення, думки про предмет не можна вивести існування останнього. Для цього необхідний досвід. Проміжною ланкою між досвідом (чуттєвістю) і розсудком є судження, яке може бути хибним, недостовірним. Саме тому метафізика, як пізнання з допомогою одних лише понять і категорій, нездатна задовольнити потребу в пізнанні. Необхідний критичний, недогматичний аналіз пізнавальних здібностей людини. Діалектика, за І. Кантом, і є вченням про визначення меж і можливостей знання. Незважаючи на його постійне поглиблення і розширення, розум завжди буде прагнути вийти за межі досвіду, осягнути світ цілісно, не розчленовано (синкретично). Діалектика є способом визначення адекватності методів пізнання; вона встановлює зв'язок чуттєвості, розсудку та розуму, робить їх взаємозалежними, підпорядкованими одне одному.

У філософії Г. Гегеля діалектика стала не лише способом мислення, а й теорією розвитку. Будуючи теорію *діалектики на об'єктивно-ідеалістичній основі*, німецький філософ виходив з принципу єдності мислення і буття, введеного античним мислителем Парменідом. Тому буття цікавило Г. Гегеля лише у процесі його становлення, як розгортання чистого Мислення. Проте він не визнавав наявності суперечностей у чуттєво даній дійсності. В його теорії категорії діалектики виражали історичний процес саморозвитку Абсолютної Ідеї, а джерелом її розвитку виступало вирішення внутрішніх суперечностей.

Дотримуючись цього ж принципу, К. Маркс та Ф. Енгельс розробили теорію *матеріалістичної діалектики*. На відміну від Г. Гегеля, який за початок і джерело розвитку взяв ідеальне начало, К. Маркс і Ф. Енгельс говорять про розвиток як характеристику, що внутрішньо притаманна *природі та суспільству*. Людське мислення здатне відтворювати цей розвиток через формування й наповнення змістом відповідних категорій і законів. Тому філософія марксизму розрізняє *об'єктивну і суб'єктивну діалектику*. *Об'єктивна діалектика* виявляє закони розвитку

об'єктивної реальності, незалежної від волі і свідомості людини. *Суб'єктивна діалектика* – це відображення об'єктивної діалектики у свідомості людей. Цей вид діалектики, на думку К. Маркса та Ф. Енгельса, є об'єктивним за змістом і суб'єктивним за формою. Іншими словами, закони об'єктивної і суб'єктивної діалектики хоча й відрізняються за формою, все ж є тотожними за змістом. Це положення можна зобразити наступною схемою, яка наочно показує, що усвідомлення об'єктивної діалектики йде у зворотному напрямку від дійсного розвитку. Осмислення та викриття законів об'єктивної діалектики і є діалектикою суб'єктивною.

Це відкриття дозволило К. Марксу застосувати закони і категорії діалектики до аналізу суспільства, а Ф. Енгельс показав, що діалектичним є розвиток природи і проілюстрував це на конкретних прикладах у працях «Діалектика природи» та «Анти-Дюрінг». Цю думку підтверджує й розвиток природознавства в ХХІ ст. Сучасна наука синергетика (міждисциплінарна наука про складні, відкриті структури) доводить, що саме діалектичний метод дозволяє пізнати світ як складну самоорганізовану систему.

Більшість напрямків некласичної західної філософії трансформували діалектичні ідеї Г. Гегеля, К. Маркса та Ф. Енгельса відповідно до своїх світоглядних принципів. У наш час існують: *розуміння діалектики в неотомізмі* (діалектична теологія К. Барта, П. Тілліха), яка протиставляє релігію і віру; *діалектика людського існування* (екзистенціалізм Ж.-П. Сартра, К. Ясперса), яка тлумачить існування протилежностей як ознаку свободи; *негативна діалектика* (Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Хабермас, М. Хоркхаймер та ін.), яка прагне усунути опозиції класичної

діалектики (необхідність-випадковість, можливість-дійсність тощо), подолати «одномірність» людини (Г. Маркузе), надавши мисленню ознак метафоричності, образності, асоціативності. Негативна діалектика основним своїм завданням вбачає не подолання суперечностей, а їх пошук, «послідовне логічне усвідомлення нетотожності», проблемності світу. Загалом *сучасна діалектика* – це пошук людиною цілісності, її прагнення досягнути безкінечне, вічне, істинне. Завдяки діалектиці людина долає обмеженості формальної логіки, прагнучи узгодити розчленованість власного світу з уявленнями про Абсолют.

Розглянуті вище історичні форми діалектики дозволяють стверджувати, що на сьогодні діалектика існує в трьох формах: *ідеалістична діалектика* (розроблена на основі об'єктивного ідеалізму Г. Гегелем), *марксистська діалектика* (розроблена на матеріалістичних засадах К. Марксом і Ф. Енгельсом) та *негативна діалектика* (розроблена Т. Адорно і М. Хоркхаймером для аналізу суперечностей розвитку сучасного суспільства).

Принципи і закони діалектики

Як бачимо, діалектика має багато визначень. Проте вони не суперечать одне одному, а лише розкривають її різні сторони, виявляють багатогранність та сфери застосування діалектичного сприйняття світу. Предметом діалектики були і залишаються зв'язки предметів і явищ матеріального світу та мислення. Діалектика як система наукових знань носить універсальний характер, оскільки стосується природи, суспільного життя і людського мислення. Як наука вона спирається на систему взаємозв'язаних *принципів, законів і категорій*.

Принципи – це найбільш загальні, обґрунтовані теоретичні положення, які лежать в основі науки. Принципи об'єднують поняття, закони і категорії науки в єдину систему, відіграючи синтезуючу роль. Принципи не можуть бути виведені з інших форм знання; вони формуються в результаті тривалого практичного і теоретичного освоєння світу.

До основних *принципів діалектики* відносять: 1) принцип розвитку; 2) принцип єдності історичного і логічного; 3) принцип всезагального зв'язку і взаємозалежності предметів та явищ; 4) принцип системності; 5) принцип сходження від абстрактного до конкретного. Коротко охарактеризуємо їх.

Принцип розвитку впливає з визнання руху основним атрибутом (невід'ємною властивістю) матерії і полягає в тому, що зміни відбуваються не хаотично, а детерміновані (визначені, характеризуються) певною причиною, спрямованістю і послідовністю. Розвиток не тотожний рухові і змінам. Як відмічав В.І. Ленін, розвиток – це власний рух речей, їх власне життя. Тобто, розвиток – це рух від простого до складного, від нижчого до вищого. Він носить системний характер, передбачає незворотні перетворення. Тому категорія «розвиток» вибирає всі форми руху: прогресивний, регресивний і рух по колу. Діалектика вчить про неперервність розвитку, наступність його етапів.

Принцип єдності історичного й логічного стверджує можливість адекватного відображення реального розгортання подій, процесів і явищ у мисленні людини через систему понять і категорій.

Принцип всезагального зв'язку розкриває умови реалізації принципу розвитку. Він відображає фундаментальну властивість об'єктивного світу – всезагальний зв'язок і взаємодію предметів і явищ.

Принцип системності є важливим принципом діалектики. Він вказує на те, що діалектика не є механічним набором положень, прикладів і схем, а постає як логічна, послідовна, несуперечлива, відкрита система, цілісне вчення, яке має складну внутрішню структуру.

Принцип сходження від абстрактного до конкретного визначає напрям пізнавального процесу. Згідно з цим положенням реальний процес пізнання має бути направлений від абстрактного, побутового, життєвого, випадкового до конкретного, поданого у формі загального і теоретичного.

Закон – це внутрішній, необхідний, суттєвий, повторюваний зв'язок між предметами та в самих предметах і явищах. Закон виражає систему об'єктивних, стійких, істотних зв'язків. Він встановлює відношення між явищами і процесами, яке носить універсальний характер. Іншими словами, закономірні зв'язки є

частиною об'єктивної реальності. Це означає, що закони діють незалежно від нашої волі і знання про них; закони не можна відмінити чи замінити. Ф. Енгельс визначив закон як форму всезагальності в природі.

Розрізняють три види законів: часткові (спеціальні), загальні та універсальні. *Часткові закони* відображають один із типів руху, поширюються на обмежене коло явищ дійсності. Наприклад, закон попиту і пропозиції, закон Архімеда, закон Лапласа тощо. *Загальні закони* характеризують кілька видів руху та форм існування матерії. Наприклад, закон збереження енергії, закон гравітації, закон відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил. *Універсальні закони* пронизують усі сфери об'єктивного світу – природу, суспільство, мислення. Такими є закони діалектики.

До *основних законів діалектики* відносять: 1) закон єдності і боротьби протилежностей; 2) закон взаємного переходу кількісних і якісних змін; 3) закон заперечення заперечення. Виділяють й неосновні закони діалектики, які розкривають різні сторони та особливості процесу розвитку. В сучасній філософії їх прийнято називати *співвідносними (парними) категоріями*: явище і сутність, причина і наслідок, можливість і дійсність, форма і зміст та інші.

Отже, *діалектика* – це наука про розвиток в його найширшому тлумаченні. Щоб зрозуміти, що таке розвиток необхідно встановити: 1) що є джерелом розвитку? 2) який механізм розвитку? 3) яка спрямованість розвитку? Відповіді на ці питання дають основні закони діалектики. Зупинимось коротко на їх характеристиці.

На перше питання про джерело розвитку відповідає **закон єдності і боротьби протилежностей**, який В.І. Ленін назвав ядром діалектики. Дія цього закону розкривається через такі категорії: тотожність, різниця, протилежність, суперечність. *Тотожність* – це визначеність предмета, такий стан об'єкта, коли його властивості деякий час є узгодженими між собою, забезпечують рівновагу предмета. Тотожність у діалектиці не співпадає з тотожністю в формальній логіці, яка вимагає незмінності предметів і явищ, абсолютизує їх властивості і стан. Діалектична тотожність фіксує тотожність у загальному, абстрагуючись від різниці в деталях.

Зміни, що відбуваються з часом чи під впливом зовнішніх або внутрішніх чинників, призводять до появи *різниці* між предметами та їх частинами. І хоча різниця – це незначна зміна, їх сукупність та поглиблення призводять до появи *протилежності*. Протилежність – це властива кожному виду руху і формі існування матерії особливість. Наприклад, сили притягання і відштовхування, стани руху і спокою, процеси асиміляції і дисиміляції тощо. Протилежності є взаємозв'язаними та обумовлюють одне одного. *Тотожність протилежностей* означає, що одна протилежність виражається через іншу, не існує без неї, відповідає їй. Російський письменник Єфремов в романі «Лезо бритви» писав: «Світові властива амбівалентність (двоакість). Ніч проганяючи день, заступає на його місце, щоб потім піти зі світанком. Але вони не замінюють одне одного. Ніч залишається ніччю, а день – днем. І радість не знищує печалі. І зло несумісне з добром, хоча порізно вони б не існували. Їх поєднання означало б знищення».

Тому *єдність протилежностей завжди відносна, а їх боротьба – абсолютна*. Протилежності не можуть бути примирені, хоча й не існують одне без одного. Коли протилежності вступають у взаємодію народжується *суперечність*. Суперечність – це нестабільний стан, що є результатом нетривалого домінування однієї сторони протилежності над іншою. Розв'язання суперечності і є джерелом розвитку предмета чи явища. При цьому справжнім поштовхом до розвитку можуть виступати тільки внутрішні суперечності.

Крім названих виділяють основні й неосновні, головні і другорядні, об'єктивні й необ'єктивні, антагоністичні та неантагоністичні суперечності. Поділ суперечностей не варто абсолютизувати, оскільки, наприклад, внутрішні суперечності розвитку держави є зовнішніми стосовно сімейних суперечностей. Зі свого боку, сімейні протилежності можуть виступати як зовнішні відносно духовного життя людини. Відкрите протистояння між протилежностями народжує *конфлікт*, який і зумовлює розв'язання суперечності. Процес розв'язання суперечності втім не завжди призводить до якісних змін у структурі об'єкта. Нерідко спостерігається знищення предмета. Причину цього пояснюють наступні закони діалектики.

До основних законів діалектики відноситься також **закон взаємного переходу кількісних і якісних змін**, який відповідає на питання про механізм розвитку, виявляє відношення неперервності й розривності, еволюційності та революційності змін. Сутність цього закону характеризується такими категоріями як властивість, якість, кількість, міра і стрибок. *Властивість* – це така сторона предмета, яка відрізняє його від інших, або робить схожим з іншими. Властивості визначають часткові прояви і характеристики об'єкта. Вони поділяються на суттєві і несуттєві (випадкові). Серед суттєвих властивостей виділяють *атрибути* – властивості, які не можуть змінюватися чи зникати за жодних умов. Їх руйнація веде до знищення об'єкта. Наприклад, атрибутом людини є мислення, атрибутом матерії – рух. Від властивостей відрізняють *ознаки*, які є способом їх вияву. Ознака свідчить про наявність властивості, але при цьому не здатна її адекватно відображати. Стійка сукупність властивостей, кожна з яких є суттєвою і необхідною, а разом вони є достатніми для характеристики предмета чи явища, називається *якістю*. Якість визначає внутрішню, суттєву, необхідну основу предмета, його природу. Кожний об'єкт може мати кілька якостей, залежно від того, в контексті яких відношень його розглядають. Наприклад, якість бензину як пального і якість бензину як розчинника, відрізняється. *Якість* не співпадає із *сутністю*, яка виражає цілісність явища. Сутність – це органічна єдність якостей.

Категорія якості зв'язана з категорією *кількості*, яка характеризує величину, ступінь, величину, темп розвитку предмета. Наприклад, для рідини кількістю є об'єм, температура, питома вага тощо. Чим складніше явище, тим чисельніша множина його кількісних вимірів. Кількість і якість невіддільні одне від одного. Їх взаємовідношення характеризується тим, що: а) якість конкретного явища виявляється в його властивостях; б) одна і та ж властивість може належати якісно різним предметам; в) властивості виражають якісну визначеність предмета лише відносно інших предметів або явищ. Тобто *кількість* – це *якість*, виражена в просторово-часовому аспекті. Описаний зв'язок кількості та якості є органічним. Якість неможлива без кількості й навпаки. Наприклад, якість атомного елемента залежить від кількості електронів, протонів, величини заряду, атомної маси тощо.

З іншого боку кількість виражає момент змінності предметів і явищ, тоді як якість – стабільність, непорушність структури та змісту. *Що ж викликає зміну якості?* На основі аналізу принципів діалектики та закону єдності і боротьби протилежностей можна стверджувати, що якість і кількість є діалектично зв'язаними. Вони є діалектичними протилежностями, які в певних рамках зберігають тотожність. Цей діапазон, в межах якого зміна кількості не призводить до зміни якості, виражається категорією «*міра*». Міра характеризує єдність кількості та якості. Міра – це кількісно визначена якість, або якісно визначена кількість. До певного моменту кількісні зміни, що відбуваються поступово та непомітно, не впливають на якість об'єкта, залишають його тотожним у загальному.

Сутність закону взаємного переходу кількісних і якісних змін полягає в тому, що поступові кількісні зміни, коли вони порушують міру предмета, його визначеність, призводять до зміни якості предмета, його сутнісного (незворотного, повного) перетворення. Процес переходу від однієї якості до іншої, від якості першого порядку до якості другого порядку і т.д. характеризується категорією «*стрибок*». Саме стрибок є механізмом розвитку, забезпечує перехід від однієї якості до іншої.

Стрибок не зупиняє, а передбачає подальший розвиток предмета, який може відбуватися еволюційним або революційним шляхом. *Революція* – це скачок, в ході якого змінюється основний зміст, якість предмета. Наприклад, ложка дьогтю змінює властивості бочки меду. *Еволюція* – це вид скачка, який не викликає докорінної ломки якісної основи. Зміни відбуваються непомітно, з перетворенням внутрішньої структури. Наприклад, підігрівання води відбувається поступово і лише при досягненні відповідної температури вода набуває нової якості – перетворюється на пару або лід.

На питання про спрямованість розвитку відповідає **закон заперечення заперечення**. Він виходить з того, що процес розвитку відбувається в декілька етапів, які обумовлюють одне одного. Даний закон виявляє не окремі акти розвитку чи їх особливості, а відображає системність всіх його ступенів, зв'язок нового зі старим, майбутнього з минулим, їх наступність і поступовість. Зміст цього закону виразив В.І. Ленін: «Розвиток, немов би

повторює пройдені етапи, але повторює їх інакше, так би мовити по спіралі, а не по прямій лінії». У такий спосіб важливі для подальшого розвитку властивості попереднього етапу зберігаються, набуваючи нової форми.

Дія цього закону розкривається через категорії «*діалектичне заперечення*» та «*зняття*». Діалектичне заперечення характеризує зв'язок послідовних етапів розвитку. Це означає, що якісні перетворення можливі лише через заперечення старої якості. Тобто діалектичне заперечення є з одного боку моментом і умовою розвитку, а з іншого – моментом зв'язку зі старим. Пояснюючи зміст даної категорії, Ф. Енгельс писав, що в діалектиці заперечувати – це не означає просто сказати «ні». Діалектичне заперечення передбачає встановлення наступності процесу розвитку. На противагу цьому, знищення предмета, його руйнація описується категорією «*метафізичне заперечення*». Наприклад, якщо зерно змолоти на муку, то його метафізично знищили. Якщо ж зерно висадили в землю і вони проросло, то говорять про діалектичне заперечення (зерно дало врожай, передавши генний код).

Збереження старої якості в новій, але у зміненому вигляді, виражається категорією «*зняття*», яка вказує на спірально-видну траєкторію розвитку. Кожен новий його етап (виток) містить елементи попереднього етапу, ґрунтується на ньому.

Втім для визначення направленості розвитку одного заперечення замало, адже воно лише визначає межі та умови існування старого, вказує на необхідності його заміни. Тобто зв'язок нового зі старим реалізує єдність протилежностей, визначає умови подальшого розвитку. Цю функцію виконує *друге заперечення* (заперечення заперечення), без якого перше заперечення (поява нового) не може до кінця себе реалізувати. Наприклад, якщо реформи деякого сектору проводять лише для того, щоб вирішити деяку актуальну проблему без паралельного аналізу наслідків та їх узгодження з існуючою ситуацією, то такі перетворення, як правило, закінчуються провалом, руйнацією. Саме друге заперечення визначає і характеризує спрямованість розвитку.

Отже, *закон заперечення заперечення* говорить про безкінечність розвитку, про те, що будь-яке нове кінець-кінцем саме

перетворюється в своє заперечення, направляючи розвиток по так званій діалектичній спіралі.

Категорії діалектики

Зміст принципів і законів діалектики розкривається через систему категорій, які виражають загальні зв'язки процесів. Категорії – це поняття, вироблені людиною протягом суспільно-історичної практики. Проте не будь-які поняття виражають категорії. Поняття перетворюються на категорії тоді, коли вказують на найголовніше в предметах і явищах, узагальнюють систему властивостей. Тобто *категорії* – це найбільш загальні поняття, які охоплюють всезагальні, внутрішні, об'єктивні зв'язки предметів і явищ та їх властивостей. Категорії відображають основні, фундаментальні властивості об'єкта, який досліджується. Саме завдяки категоріям наука виступає як строга логічна теоретична система.

Філософські категорії якісно відрізняються від категорій і понять конкретних наук. Пронизуючи всю об'єктивну дійсність, вони є універсальними, загальноновживаними, відображають найбільш загальні сторони, властивості, зв'язки і відношення матеріального світу і людського мислення. Філософські категорії складають *систему*, яка відтворює об'єктивний взаємозв'язок способів відношення людини до світу. Проте ця система не є замкненою, а постійно змінюється, поглиблюється, розширюється.

Перше вчення про категорії належить *Арістотелю*. В трактаті «Категорії» він провів систематичний аналіз відомих на той час категорій, показав, що категорії є формами думки. Проте античний мислитель не вказав на взаємозв'язок категорій, не зрозумів їх обумовленості, взаємопереходу. В епоху Нового часу категорії стали спеціальним предметом дослідження *І. Канта*. Як і Арістотель, І. Кант подає лише перелік категорій, не зводячи їх в систему. Розглядаючи категорії як незмінні форми мислення, німецький філософ, тим не менш, зрозумів, що вони виконують логічну функцію зв'язку думок у процесі міркування. І. Кант викрив суперечливість людського мислення. Вивчаючи цю

проблему, *Г. Гегель* виявив діалектичний зв'язок філософських категорій. Вперше в історії філософської думки, категорії були представлені як елементи цілісної системи, що розвивається. Тобто, кожна з філософських категорій може бути осмислена лише як елемент системи. В *сучасній філософії* система філософських категорій вважається відкритою, такою, що змінюється історично під впливом трансформацій (перетворень, змін) суспільного життя, розширення меж пізнання, історичних реалій тощо.

Особливе місце в системі філософських категорій займають так звані *співвідносні (парні) категорії діалектики*. Вони відображають джерело, механізм і направленість процесу розвитку, розкривають його особливості та характеристики. Ці категорії відображають як *структурні зв'язки* (система-елемент, одиничне-особливе-загальне, форма-зміст), так і *зв'язки детермінації* (причина-наслідок, необхідність-випадковість, явище-сутність, можливість-дійсність). Коротко охарактеризуємо з перелічених категорій.

Одиничне, особливе, загальне. В процесі життєдіяльності людина має справу з речами, процесами, явищами, кожне з яких виступає як окреме, одиничне утворення. *Одиничне* – це категорія, яка виражає існування окремих предметів і явищ з їх індивідуальними якостями і кількісною визначеністю. *Загальне* – це категорія, яка вказує на наявність спільних властивостей у цілого класу предметів чи явищ. *Особливе* – це філософська категорія, яка характеризує єдність властивостей і ознак певного кола предметів, їх реальний зв'язок і взаємодію. Особливе виражає діалектичну єдність одиничного і загального, які не існують самостійно. В категорії «особливе» виражається те, що відрізняє дане поняття чи явище від усіх інших. Наприклад, кожна людина є єдністю одиничного і загального. Одиничним в ній є неповторні якості. Загальним – ознаки, присутні всім людям: мислення, мовлення, будова тіла тощо. Особливим є особистість людини.

Діалектичний взаємозв'язок цих категорій має важливе значення в процесі пізнання світу. Історично пізнання починається з одиничного, після чого здійснюється перехід до особливого, а через нього – до загального. Можливий і зворотний шлях. Наприклад, лікар, знаючи *загальні* закономірності, симптоми хвороби, її збудників, інкубаційний період, специфіку протікання підходить до лікування *окремого* хворого з урахуванням

особливостей його здоров'я, віку, статі і т.п. Тільки після цього призначається *особлива* процедура приймання ліків.

Категорії **«форма»** і **«зміст»** характеризують кількісні рівні розвитку матеріального світу. *Зміст* – це категорія, що фіксує становлення об'єкта як цілісної системи. У змісті відображається система зв'язків і відношень між елементами, з притаманними їм властивостями та якісною визначеністю. Тобто, зміст визначає структуру об'єкта. *Форма* – це категорія, яка фіксує окремі стійкі прояви змісту. Форма – це спосіб зовнішнього вираження змісту. Наприклад, змістом підручника є поданий у ньому матеріал, а формою – спосіб його подачі, розподіл по темах.

Діалектика стверджує, що кожне явище чи предмет є єдністю форми і змісту. Гегель писав, що зміст не може бути неоформленим, точно так як форма не може бути беззмістовною. Взаємозв'язок змісту і форми криється в тому, що з часом зміст, який є більш динамічним, вступає у суперечність з існуючою більш інертною формою. Відповідно із законами діалектики, це неодмінно призводить до руйнування, модифікації, оновлення старої форми. Конфлікт, що виникає між формою і змістом, призводить до появи нової форми, яка відповідає структурі та наповненню нового змісту. Наприклад, розширення замовлень і асортименту продукції друкарні (зміст) рано чи пізно призведе до необхідності оновлення виробничих потужностей, перекваліфікації робітників (форма).

Незважаючи на діалектичний взаємозв'язок, форма і зміст можуть бути відносно самостійними. Зміст може мати кілька різних форм. Зі свого боку одна і та ж форма може відповідати різним змістам. Наприклад, власність (зміст) існує у двох формах: приватна і державна.

Сутність і явище. Ці парні категорії виражають багатосторонність об'єктів, їх внутрішню розчленованість і суперечливу єдність різних сторін предметів і явищ. *Сутність* – це категорія, яка відображає глибинні, стійкі зв'язки й відношення, які зумовлюють виникнення, існування, функціонування предметів та процесів. З руйнуванням сутності об'єкти втрачають визначеність, знищуються. Сутність не зводиться до сукупності властивостей чи структурних елементів об'єкта. Вона становить систему внутрішніх зв'язків і відносин, які вказують на природу предмета, на те, яким

він є насправді. Категорія «*явище*» відображає змінну, зовнішню сторону предметів і явищ. Явище – це особливості предметів і процесів, які можна безпосередньо спостерігати. Від категорії «явище» слід відрізняти категорію «*видимість*», яка відображає неадекватний прояв сутності. Видимість охоплює суперечність явища і сутності, розкриваючи їх поверховий зв'язок.

Сутність і явище не існують одне без іншого: сутність завжди являється, а явище завжди суттєве. Сутність може бути осмислена не поза, чи до явищ, а в зв'язку з реальними процесами. Арістотель підкреслював, що в пізнанні світу людина рухається від явного для неї до явного для природи, тобто, від явища, видимості до сутності, істини. При цьому сутність не зводиться до явищ; вона представляє взаємодію явищ, кожне з яких, у свою чергу, є етапом розвитку сутності. Якщо явище сприймається органами чуттів, безпосередньо, то виявлення сутності можливе лише в процесі теоретичного аналізу. Наприклад, зниження врожаїв (явище) може бути спричинене засоленням ґрунту (сутність).

Ще в міфологічній свідомості людина помітила зв'язок між явищами: вологе літо обумовлювало гарний врожай, зміна температури викликала бурю і т.д. Пізніше такі залежності почали описувати категоріями «*причина*» і «*наслідок*», які виражають генетичний зв'язок предметів та явищ. *Причина* – це філософська категорія, яка характеризує зв'язки і відношення, що зумовлюють зміни. *Наслідок* – це філософська категорія, яка визначає результат дії причини. Поняття причинності є одним із найбільш важливих у філософії та науці. Воно визначає фундаментальну властивість відомого нам Універсуму, а саме: причина завжди передує наслідку. Причинний зв'язок є об'єктивним. Свідомість лише фіксує його. Не існує причини без наслідку, як не існує наслідку без причини. При цьому зв'язок причини і наслідку не є одновимірним. Нерідко до настання наслідку ведуть кілька причин; одна причина може викликати появу кількох наслідків; причина може стати наслідком і навпаки. Наприклад, вибух реактору на Чорнобильській АЕС спровокував появу низки наслідків, які, в свою чергу, стали причинами наступних подій (забруднення середовища, хвороби тощо).

Проте причинно-наслідкова залежність не завжди є очевидною. Інколи причинність підміняють наступністю. Ще давні римляни

говорили «після того, не означає по причині цього». Визнання об'єктивності, загальності причинно-наслідкових зв'язків називається *детермінізмом*. Протилежна концепція носить назву *індетермінізму*. Від причини слід відрізнити *привід* і *умову*. *Привід* – це подія, яка передує іншій події. Наприклад, приводом перевірки бухгалтерських документів на підприємстві може бути підозра в несплаті податків, тоді як істинною причиною є конкурентна боротьба. *Умова* – це явище чи їх сукупність, які є необхідними, але недостатніми для настання деякої події. Наприклад, причиною купівлі комп'ютера може бути необхідність роботи з базами даних, тоді як умовою цієї події може бути необхідна сума коштів чи відповідна модель. Розглянуті вище причинно-наслідкові залежності не вичерпують усієї множини зв'язків і відношень. Умови лише мають можливість перетворитися на причини.

Направленість розвитку, механізм появи нового в існуючій дійсності характеризують категорії «*можливість*» та «*дійсність*». *Можливість* – категорія, що характеризує зв'язки і відношення, які зумовлюють виникнення тенденцій, передумов змін, розвитку. Іншими словами, можливість – це те, що не реалізувалось, але може реалізуватися за сприятливих умов. *Дійсність* – категорія, що визначає реалізовану можливість, передумови, втілені в реально існуючі предмети, процеси і зв'язки. Виникнення можливості завжди передує дійсності. Наприклад, висіяне зерно містить у собі можливість появи нових рослин. Але ця можливість не реалізується, якщо відсутні відповідні чинники (волога, температура, обробіток землі тощо). Тобто категорії можливості та дійсності є діалектично зв'язаними. У будь-якій дійсності є можливість. Дійсність, зі свого боку, – це завжди реалізована можливість. Процес розвитку здійснюється через ланцюг можливостей.

Виокремлюють *формальні* та *реальні* можливості. *Реальною* називається така можливість, умови реалізації якої уже виникли або можуть настати за певних обставин. *Можливість* називається *абстрактною (формальною)*, якщо за існуючого стану системи вона не може здійснитися. Реальні можливості відображають закономірні тенденції розвитку предмета; формальні – несуттєві тенденції, для здійснення яких немає необхідних умов. Формальна можливість реалізується лише тоді, коли інші можливості відсутні.

Тобто формальні і реальні можливості взаємозв'язані та переходять одна в одну. Наприклад, кожна людина має формальну можливість безкоштовно лікуватися, але для деяких верств населення (чиновників, силових структур та ін.) ця можливість є реальною. Ступінь зв'язку можливості й дійсності характеризується математичною категорією «імовірність». Імовірність – це кількісна міра можливості. Якщо імовірність деякої події менша 0,1, то це формальна можливість. Можливість, імовірність якої перевищує 0,5 вважають реальною. Наприклад, реальною є можливість польоту людини на Марс (політ триватиме близько 56 днів), при цьому можливість польоту до Нептуна (політ триватиме близько 12 років), на даний момент, є формальною. Зіставлення реальних і абстрактних можливостей, обрахунок імовірності їх настання є важливими проблемами соціального, політичного, економічного життя людей.

Вище відмічалось, що поява зв'язку «причина-наслідок» обумовлюється множиною можливостей і дослідженням імовірності перетворення їх на дійсність. Категорії можливості та дійсності тісно зв'язані з категоріями «*необхідність*» та «*випадковість*». *Необхідність* – це категорія, що характеризує зміну, поступальний рух, розвиток у строго визначеному напрямку з наперед прогнозованими результатами. *Необхідність* завжди приводить до виникнення події. Наприклад, кожний живий організм з необхідністю гине; куля, що вилетіла з гвинтівки, з необхідністю впаде на землю і т.п. *Випадковість* – це категорія, що характеризує зв'язки і відношення, при якій поява певної події може відбутися, а може й не відбутися. Випадковою вважається також подія, настання якої неможливо передбачити.

Необхідність і *випадковість* є діалектично зв'язаними. *Випадковість* є стороною, формою доповнення *необхідності*. При цьому *необхідність* проявляється не інакше як через систему випадковостей. Наприклад, під час грози блискавка влучає у різні предмети на землі. Сама блискавка є необхідним результатом різниці потенціалів між хмарами і землею. Але те, куди саме потрапить блискавка – *випадковість*.

Категорії *необхідності* та *випадковості* розглядалися ще античними філософами. Так, Демокріт вважав, що *необхідність* і *випадковість* аналогічні поняттям причинності та безпричинності.

Навіть в епоху Нового часу випадковість тлумачать як відсутністю розумного пояснення появи явища. Діалектичне наповнення цим категоріям дав Г. Гегель. Він показав їх взаємозв'язок, суперечливість, перехід одне в одного. Він писав: «випадковість необхідна, а необхідність випадкова». Проте німецький мислитель розглянув означені категорії лише як форми мислення та не поширює їх характеристики на всі інші форми буття. Це завдання вирішив Ф. Енгельс, який показав, що ні в мисленні, ні в суспільстві, ні в природі не існує необхідності без випадковості та не існує випадковості без необхідності.

Ігнорування діалектичного розуміння зв'язку категорій необхідності й випадковості призводить до їх абсолютизації: фаталізму та волюнтаризму. *Фаталізм* – це необґрунтоване перебільшення необхідності, ствердження невідворотності подій. Фаталізм є досить небезпечним світоглядним принципом, оскільки формує в людини песимістичний погляд. *Волюнтаризм* навпаки заперечує існування історичних закономірностей, утверджує пріоритет волі сильних особистостей над суспільно-історичною необхідністю, прогресом.

З категоріями необхідності й випадковості тісно зв'язана категорія **свободи**, яка відображає здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, спираючись на пізнання об'єктивної реальності. Категорія «свобода» є однією з базових у філософії. Тому вона буде детально описана в наступних темах підручника.

Діалектичне тлумачення свободи полягає у тому, що вона не є абстрактною і абсолютною. Свобода завжди конкретна і відносна. Рівень свободи напряму залежить від усвідомлення людиною своїх можливостей та **відповідальності** за зроблений вибір. Б. Спіноза виразив це так: *свобода є пізнаною необхідністю*. Тобто людина вільна не тому, що не існує причинно-наслідкової залежності, відповідальності, а тому, що свобода є умовою реалізації можливостей.

Розглянуті вище принципи, закони і категорії складають ядро одного з методів філософії – *діалектики*. На противагу іншим стилям філософствування діалектика розглядає світ в єдності, цілісності, синкретичності; вона вчить тому, що всі явища і процеси є взаємообумовленими, зв'язаними. Причина викликає

появу наслідку, свобода вибору тягне за собою відповідальність, за явищем стоїть сутність, за формою – зміст. Саме тому в подальшому діалектика застосовуватиметься як методологічна основа вирішення основних філософських проблем: від виявлення походження і механізму функціонування свідомості до окреслення динаміки суспільного розвитку та визначення пріоритетів майбутнього.

Основні терміни

Детермінізм – філософська концепція, що стверджує об'єктивну закономірність і причинну зумовленість усіх явищ природи, суспільства і мислення.

Дискусія – публічне обговорення спірних питань і проблем, яке передбачає з'ясування істини.

Діалектика – у первісному значенні – мистецтво полеміки, метод встановлення істини шляхом виявлення й подолання суперечностей у судженнях опонента; у сучасній філософії – вчення про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і мислення. Сутність діалектичного підходу полягає у пошуку джерела і рушійних сил розвитку, в поясненні його механізмів і спрямованості.

Діалектична суперечність – це взаємодія протилежних, але при цьому взаємозалежних властивостей, сторін, процесів у системі, які є джерелом і внутрішньою рушійною силою її розвитку.

Діалог – вид мовлення у формі розмови між двома чи більше особами, обумовлений конкретною ситуацією взаємосприйняття, взаємовпливу, зв'язком з раніше висловленими думками тощо. Як правило, характеризується неорганізованістю, неспрямованістю і повторами.

Закон – внутрішній, необхідний, всезагальний, суттєвий, повторювальний, сталий зв'язок між предметами і процесами. Закон є одним із ступенів пізнання людиною єдності й взаємозв'язку явищ.

Категорії діалектики – найбільш загальні поняття, які належать не до окремих галузей, а до дійсності загалом.

Метафізика – підхід до осмислення явищ природи, суспільства і мислення, який тлумачить розвиток як кількісне накопичення, яке не обов'язково викликає якісні зміни. Метафізика заперечує наявність внутрішніх суперечностей у предметах і їх саморозвиток; джерелом розвитку визнається зіткнення зовнішніх протилежних сил. До праць Г. Гегеля і К. Маркса термін «метафізика» ототожнювався з терміном «філософія».

Принцип – першооснова, базове положення, вихідний пункт, передумова певної концепції, теорії.

Розвиток – тип змін, який характеризується сходженням від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового якісного стану предмета, явища, процесу.

Система – сукупність, об'єднання взаємозв'язаних і розташованих у певному порядку елементів якого-небудь цілісного утворення.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Чи будь-які зміни можна назвати розвитком? Які критерії прогресивного розвитку Ви можете назвати?

2. В яких значеннях поняття «діалектика» застосовувалося в історії філософії? Зіставте терміни «діалог», «дискусія», «діалектика».

3. Охарактеризуйте історичні форми діалектики та з'ясуйте чи відповідає її розвиток діалектичним законам?

4. В чому полягає різниця між метафізичним і діалектичним осмисленням дійсності?

5. Поясніть дію закону єдності й боротьби протилежностей та з'ясуйте як він зв'язаний із законом заперечення заперечення.

6. Встановіть різницю між терміном, поняттям та категорією.

7. Чи підміняють собою закони діалектики закони науки? Відповідь обгрунтуйте.

8. Визначте зміст наступних понять: необхідне, фатальне, невідворотне. Чи є наведені поняття словами-синонімами?

9. Використовуючи діалектичні категорії загальне, особливе, одиничне, проаналізуйте вірш

«В миттєвості я бачу вічність,

І Всесвіт – в зернятці піску,
В єдиній жменьці – безкінечність
І небо – у цвітінні льну».

Література

Основна

АЛЕКСЕЕВ П.В., *Панин А.В.* Философия: Учебник. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Велби, 2007. – С. 521-564.

ДАНИЛЬЯН О.Г., *Тараненко В.М.* Основы філософії. – Х.: Право, 2003. – С. 171-206.

КААСЬЯН В.І. Філософія: Навч. посіб. – К.: Знання, 2004. – С. 144-161.

СПИРКИН А.Г. Основы философии. – М.: Политиздат, 1988. – С. 154-255.

ФИЛОСОФИЯ: Учебник для вузов / Под ред. В.В. Миронова. – М.: Норма, 2005. – С. 477-496.

ФІЛОСОФІЯ: Навч. посіб. / За ред. Ю.В. Осічнюка. – К.: Атіка, 2003. – С. 357-436.

ФІЛОСОФІЯ: Навч. посіб. / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вища шк., 2000. – С. 222-260.

Додаткова

БОСЕНКО В.А. Всеобщая теория развития. – К., 2001. – С. 6-21, 69-86.

ЗЛОТИНА М.Л. Диалектика. – К.: ИФ НАНУ, 2004. – 344 с.

ИЛЬЕНКОВ Э.В. Диалектическая логика. – М.: Политиздат, 1984. – С. 109-139.

ИСТОРИЯ ДИАЛЕКТИКИ. Немецкая классическая философия / Под ред. Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1978. – С. 71-84, 230-299.

МИНАСЯН А.М. Диалектика как логика. – Ростов на Дону, 1991. – С. 19-33, 73-125, 431-444.

НОВАЯ философская энциклопедия: В 4-х т. / Под ред. В.С. Степина (Статьи: *Развитие, Диалектика, Единство и борьба противоположностей, Отрицание отрицания, Качество, Количество, Категории*).

ПОПЕР К. Что такое диалектика? // Вопросы философии. – 1995. – №1. – С. 118-138.

ХОФМАЙСТЕР Х. Что значит мыслить философски: Пер. с нем. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 67-71, 221-227.

Першоджерела

АНТОЛОГИЯ мировой философии: В 4-х т. Т.3. – М.: Мысль, 1969. – С. 89-394.

ГЕГЕЛЬ Г. Наука логики. В 3-х т. – М.: Мысль, 1972. – Т.3.– С. 296-299.

МИР философии: Книга для чтения. В 2-х т. / Под ред. П.С. Гуревича. – М.: Политиздат, 1991. – Т. 1. – С. 296-297, 387-398.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.98 – 111.

ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ

*Питання, яке здавна ставилося
й тепер постійно ставиться т
а завдає труднощів, - питання
про те, що таке суще*

Арістотель

*Мета теми – опанувати одну з фундаментальних складових філософського знання – онтологію, яка дозволяє зрозуміти сутність світу як складної самоорганізованої системи в єдності її структурних елементів; виявити засадничі принципи, форми та спосіб його існування; розкрити причини багатоманітності й багатомірності речей і явищ світу. Реалізувати зазначену мету можна через засвоєння основних категорій онтології: *буття, матерія, субстанція, рух, простір, час, соціальний простір, соціальний час.**

“Буття” як філософська категорія. Єдність і структурність буття

Усе, що оточує людину, й сама вона існують у нерозривній єдності, яка характеризується категорією “світ”. З раннього дитинства люди мають справу з його конкретними проявами: природними предметами і явищами, суспільними подіями, окремими речами й людьми. Вони усвідомлюють, що ці речі, люди, явища, події існують *тут і тепер*, або *були* раніше, або *будуть* у майбутньому. Таке усвідомлення зафіксоване мовою у слові *бути* (*було, є, буде*). Але що означає – бути? Чи можна ототожнити слова *бути* й *існувати*?

Щоб відповісти на ці питання, варто звернутися до конкретного прикладу:

липа є дерево

Слово *є* тут виконує дві функції: 1) воно вказує на існування конкретного предмета – *липи*; 2) воно вказує на зв'язок *даного*

предмета з цілим класом предметів, який узагальнено у слові *дерево*. Отже, слово *бути* за своїм об'ємом більш широке, ніж слово *існувати*, тобто ці слова не можна ототожнювати. Далі студентам слід показати, як можна від *повсякденного розуміння* змісту слова *бути* перейти до *філософського* поняття *буття*. Для цього можна розглянути наступний ланцюжок:

*липа є дерево є рослинний світ є жива природа є
природа є об'єктивний світ є світ (або буття)*

На прикладі цього ланцюжка можна простежити, що у процесі *абстрагування* від конкретних і несуттєвих властивостей окремих речей і явищ, людське мислення *узагальнює* найсуттєвіші властивості, притаманні *всім* без винятку існуючим речам та явищам, і доходить до встановлення *зв'язків* між усіма існуючими предметами та явищами. У філософії такий взаємозв'язок *усього з усім* позначається терміном *буття*. Виходячи із зазначеного, можна зробити висновок, що якщо "*існування*" означає *наявність "чого-небудь"*, то "*буття*" підкреслює не просто наявність, а наявність "*чогось*" у його визначеності: *є цілком визначене "щось" і воно певним чином зв'язане з іншими "щось"*.

Філософська категорія "*буття*" є однією з найзагальніших: вона не виражається через жодну з інших категорій, а лише зіставляється з категоріями "*суще*", "*сутність*", "*існування*", "*субстанція*", "*матерія*", "*природа*", що є похідними від "*буття*" і являють собою її різні сторони й аспекти. Отже, можна сказати, що через категорію "*буття*" у філософії вибудовується цілісна картина світу, яка визначається єдністю людини та інших форм існування матеріальних предметів і духовних явищ. З одного боку, категорія "*буття*" зорієнтована на найбільш загальні характеристики існуючого, а з другого – її зміст досягається через дослідження окремих структур, проявів і форм *усього сущого*. Вчення про буття складає один з розділів філософії, який має назву *онтологія* (*онтос* – буття, *логос* – вчення).

Вперше в історії філософії ця категорія була введена Парменідом ще в VI ст. до н.е. Розглядаючи першооснову світу, він відійшов від розгляду конкретної *першоречовини* (вода, повітря, апейрон, вогонь) як основи всього існуючого (світу) і показав єдність космосу через абстракцію *буття*. Для нього *буття є і не може не бути; небуття немає і не може ніде й ніяк бути*. Парменід

обґрунтовує цю тезу так: усе, про що говориться й мислиться, є. Неможливо *думати* (а значить, і *говорити*) інакше, ніж думаючи про *щось*, що є. *Думати ніщо* рівнозначне *не думати*, а говорити про *ніщо*, значить ні про що *не говорити*. Саме тому *ніщо* немислиме і його не можна виразити. Отже, “думати” і “бути” поєднуються, співпадаючи: “одне й те ж думати і бути” (Парменід. Поема “Про природу”).

Буття у Парменіда є те, що не народжуване й не знищуване, бо, якби воно народжувалося, то – з небуття, що є абсурдним, адже встановлено, що небуття немає. Визнання народження його з буття є теж абсурдним, бо тоді воно вже є, а отже, народитися знову не може. З тієї ж причини немає небуття. Тому буття існує поза часом: у нього немає ні *минулого*, ні *майбутнього*, воно завжди є лише *тепер*. Воно є вічним без початку й кінця. Воно є незмінним і нерухомим, бо змінність і рухливість передбачали б небуття, стосовно якого *буття рухається* або у що *буття трансформується*.

Після Парменіда в античній філософії категорія “буття” розглядалася у творах Платона та Аристотеля. У Платона *справжнє, істинне й незмінне* буття було притаманне лише світу ідей, а світ речей, як бліде відображення світу ідей, не мав істинного буття. Тобто буття у нього було тотожним світу ідей (ейдосів). Аристотель розглядав буття як певну ланку, що зв’язує між собою сутності та речі чуттєвого світу. Так, він писав, що *сутністю* є прості тіла: земля, вогонь, вода і все, що з них складається, - живі істоти, небесні світила та їх частини. Усі вони мають *матерію* й *форму*, які є невіддільними одна від одної. Буттям володіють і матерія, й форма. Але *буття матерії* є *можливість*, а *буття форми* – *дійсність* (Аристотель. “Метафізика”).

Іншого змісту категорія “буття” набула у філософії XVII-XVIII століть. У цей час більшість філософів проводили дослідження природних явищ і їх властивостей, тому під *буттям* вони розуміли частіше за все *природу*. Наприклад, Т.Гоббс вважав *предметом* філософії *тіло* (природні тіла та речі, штучно створені людиною). Тобто у нього буття ототожнюється з тілесною субстанцією. На його думку, духовні субстанції навіть якби існували, то їх все одно не можна було б пізнати. У дуалістичній філософії Р.Декарта буття

розщеплюється на *дві субстанції* – *матеріальну* (тілесну) й *духовну* (мислячу), які є протилежними одна одній. А в його формулі “мислю, отже, існую” відбувається зміщення акцентів із *буття* на *знання*.

У філософії Г.Гегеля *буття* постало як чисте визначення мислення. Отже, у нього воно перетворюється лише на абстракцію, на “загальне після речей”. Він писав: “*Чисте буття* є чистою абстракцією і, отже, абсолютно-негативним, яке, взяте так само безпосередньо, є *ніщо*” (Гегель. “Наука логіки”). Тобто Г.Гегель проголошує принцип тотожності мислення та *буття*. При цьому *буття* він розглядає у його *абстрактній всезагальності*. Це є об’єктивно-ідеалістичне розуміння *буття*.

Марксистська філософія розглядає проблему *буття* з точки зору багаторівневої його організації. Так, Ф.Енгельс виділяв існування таких *рівнів організації буття* матеріального світу, як *органічна і неорганічна природа; жива природа; суспільне буття; буття особистості*. Особливе місце в марксистській філософії відводиться осмисленню суспільного *буття*. Зокрема, К.Маркс відкрив об’єктивний закон суспільного розвитку – визначальної ролі суспільного *буття* по відношенню до суспільної свідомості. А саме *суспільне буття* постає як *реальний процес* життєдіяльності людей, як “виробництво самого матеріального життя” (Маркс. “Німецька ідеологія”).

У XX столітті з’явилися “нові онтології” (тобто нові підходи до розуміння *буття*). Наприклад, М.Хайдеггер розглядав категорію “*буття*” лише стосовно до людини. В роботі “*Буття і час*” він називає буттєву структуру людини *екзистенцією*. На його думку, структура екзистенції зводиться до таких модусів людського існування, як страх, совість, турбота, рішучість і т.п. Тобто визначальним у бутті людини є її переживання власного “*буття-у-світі*” (*буття як присутності*). Буття у М.Хайдеггера є замкненим у собі. А розкритися воно може лише через мову: воно *ви-мовляє, ви-словлює* себе. Тим самим мова набуває онтологічного статусу, вона стає самим *буттям*, адже “мова вкорінена у буттєвій конституції присутності” (Хайдеггер. “*Буття і час*”).

Як найбільш загальна категорія філософії, “*буття*” вказує на всезагальні зв’язки, порядок та ієрархію різних предметів, явищ,

процесів тощо, що дозволяє виявити різні форми всього сущого. Основними *формами* буття є:

1) буття *речей природи*, що існують незалежно від людини за об'єктивними законами;

2) буття *речей “другої природи”* (тобто предметів, створених людиною для задоволення своїх потреб із речей природи). На відміну від природних речей, вони мають своє призначення. Їх функціонування ґрунтується на *опредметненні* (втіленні людських знань і праці у виготовлення речей) та *розпредметненні* (засвоєння знань, втілених у виробництво певної речі);

3) буття *людини як речі серед речей* (або тіла серед інших тіл). Людина є особливим тілом серед природних речей та речей, виготовлених нею самою. Вона задовольняє свої потреби через виготовлення знарядь праці та їх застосуванні для виготовлення одягу, їжі тощо. При цьому її діяльність є свідомою, доцільною;

4) буття *індивідуалізованого духовного* (сюди входять емоції, почуття, переживання, знання, мрії, надії вірування і т.д. людини, тобто її *духовний світ*). Людина є тілесною істотою, якій притаманні такі здатності, як характер, пристрасті, воля, свідомість. Вони відіграють суттєву роль у процесі освоєння людиною суспільних цінностей, формуванні власної індивідуальності, вибудовуванні внутрішнього, духовного світу;

5) буття *об'єктивованого духовного* (сюди входять *суспільні* духовні явища: звичаї, традиції, обряди, наука, політична, правова, моральна, естетична, релігійна свідомість суспільства тощо, які мають знаково-символічні форми). Особливе місце в бутті об'єктивованого духовного посідає мова, в якій найбільш яскраво виявляється єдність індивідуалізованого й об'єктивованого духовного, індивідуальної та суспільної свідомості. Саме через мову відбувається засвоєння людиною суспільних норм, принципів, знань, ідеалів тощо;

6) буття *соціального* (сюди входять матеріальне й духовне життя людини та суспільства, зміст яких більш детально будуть розглянуті в другій частині курсу філософії – “Соціальна філософія”).

Перелічені форми (або прояви) буття виділяє *сама людина* і через них *людське буття* постає як процес становлення й

самоствердження людини, процес самореалізації людиною її *сутнісних сил* (здатності до почуттів, емоцій, мислення, мовлення, волі, творчості, діяльності тощо). Буття людини означає не просто фіксацію її існування, а розкриття способу існування людини в культурі, створений шляхом духовно-практичного освоєння людиною навколишньої дійсності. Отже, буття виступає як реальний процес життєдіяльності, в якому людина через різні соціальні практики перетворює зовнішній світ на умови і засоби свого саморозвитку, й тим самим стверджує себе як суб'єкта соціальної діяльності.

Категорія “матерія” у філософії. Сучасна наука про будову матерії

Якщо узагальнити названі вище форми буття, то їх можна охопити трьома видами: 1) буття матеріального; 2) буття духовного і 3) буття соціального. Щоб виявити сутність *буття матеріального*, слід звернутися до історико-філософського матеріалу й прослідкувати, як у процесі розвитку філософії змінювався зміст категорії “матерія”.

Термін “матерія” у перекладі з латинської мови означає – *речовина* (матеріальний – значить створений із речовини). В матеріалістичній філософії під матерією розуміють *субстанцію* (те, що лежить в *основі* всіх речей, явищ і процесів). Категорія “матерія” дозволяє зрозуміти єдність різноманітних природних та штучно створених предметів і систем, а також встановити відношення й зв'язки між ними. Нею не вичерпуються лише ті предмети і явища, які *безпосередньо* доступні органам чуття людини. Вона описує й ті *можливі* речі, процеси, системи, світи, що стануть доступними для пізнання у *майбутньому*, коли будуть удосконалені *засоби* спостереження (такі як мікроскоп, телескоп та інші прилади).

Як відомо з історико-філософського вступу, термін “матерія” був уведений Аристотелем. Він проаналізував погляди своїх попередників - натурфілософів, які займалися пошуками першопочатку всього існуючого у світі. За його твердженням,

досократики брали за першооснову світу саме матерію (*вода* у Фалеса, *повітря* у Анаксімена, *вогонь* у Геракліта, *атоми* у Демокріта тощо). Він писав, що “більшість перших філософів вважали початком усього одні лише матеріальні початки, а саме те, з чого складаються всі речі, з чого як першого вони виникають і на що як останнє вони, гинучи, перетворюються” (Арістотель. *Метафізика*). У *власній* філософії він використав термін “матерія” для позначення складової частини будь-якої речі як її *можливість* (або *потенція*). На його думку, *дійсність* (або деякою річчю) матерія ставала лише завдяки активній *формі*.

В епоху Відродження Дж.Бруно теж розглядав Всесвіт як такий, у якому всі існуючі речі мають *дві субстанції*: формальну (він називав її “світовою душею”) та матеріальну. Причому матерія у нього є єдиною і пізнається лише за допомогою розуму. На відміну від Арістотеля, Дж.Бруно вважав, що матерія є одночасно *потенційною* (можливою) і *актуальною* (дійсною). Будучи абсолютною, вічною, єдиною, матерія у нього отримує першість перед формами, які постійно змінюють одна одну в матерії. Матерію, що містить у собі всі форми, він назвав *природою*, яка виступає *прообразом* і *верховною силою* Всесвіту. Він звільнив поняття об’єктивної першооснови світу від обов’язкового (для попередніх поглядів на матерію) зв’язку з конкретним *субстратом* (загальним матеріальним носієм властивостей речей). За Дж.Бруно, будь-які конкретні його види (вода, вогонь, атоми тощо) є речами, але не початком.

У Новий час зміст категорії “матерія” змінюється. Р.Декарт під матерією розуміє *протяжну субстанцію*, сутність якої він зводив до наявності *трьох вимірів* – довжини, ширини та висоти. А всі властивості матерії, які сприймаються органами чуття (вагу, колір, твердість тощо), він вважав випадковими. Матерія у нього є пасивною протяжною субстанцією, яка може ділитися безкінечно, заповнює весь простір і всюди залишається тотожною собі. Це був раціоналістичний погляд на матерію. Дж.Локк запропонував протилежний погляд на сутність матерії. У нього, як емпірика, *матерія є умовним поняттям*, яке можна одержати шляхом абстрагування від конкретних і змінних властивостей окремих речей. П.Гольбах ототожнив матерію з природою, що є єдиним цілим, поза яким ніщо не може існувати. Вона є нескінченною у

просторі та часі, протяжна, подільна, має непроникливість, здатна набувати будь-яких форм, які сама ж і породжує.

Наукове розуміння матерії в Новий час різко відрізнялося від філософського. Оскільки природознавці займалися експериментальним дослідженням конкретних видів речовини в її трьох агрегатних станах (твердому, рідкому та газоподібному), то вони зводили поняття матерії саме до речовини. При цьому виділяли деякі її властивості як абсолютні, незмінні. Зокрема, вважали, що речовина складається з *неподільних* атомів, які мають *незмінну* масу. Відкриття у фізиці на рубежі XIX і XX століть (відкриття електрону, явища радіоактивності, рентгенівських променів, розробка квантової теорії світла і теорії відносності А.Ейнштейна) довели необґрунтованість таких тверджень.

У середині XIX ст. формується марксистське вчення про матерію, в якому розмежовуються філософське та природничонаукове її розуміння. Ф.Енгельс писав, що матерія – це дещо об'єктивно існуюче, тілесне, наділене певними загальними властивостями, такими, як притягування й відштовхування, дискретність та неперервність і т.д. Він писав: “Такі слова, як “матерія” і “рух”, є не більше, ніж *скорочення*, в яких ми охоплюємо, відповідно до їх загальних властивостей, множину різних речей, які сприймаються чуттями. Тому матерію і рух можна пізнати лише шляхом вивчення окремих речовин і окремих форм руху; і оскільки ми пізнаємо останні, постільки ми пізнаємо також і матерію, і рух *як такі*” (Енгельс. “Діалектика природи”). Отже, в марксистській філософії матерія є лише створеною в теорії розумовою абстракцією, яка відображає об'єктивно існуючий світ.

Розвиваючи, марксистське вчення про матерію В.І.Ленін дав їй наступне визначення: “Матерія є філософською категорією для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них” (Ленін. “Матеріалізм та емпіріокритицизм”). У наведеному визначенні матерії зазначається лише одна *абсолютна* властивість матерії – бути об'єктивною реальністю, тобто існувати незалежно від волі й свідомості людини. Дане визначення має методологічне значення для розвитку природознавства, оскільки вказує на невичерпність

матерії, змінність її форм, які підлягають конкретно-науковому дослідженню.

Сучасна наука вивчає *конкретні форми та рівні організації* матерії, поглиблюючи наші знання про навколишній світ. Вона виробила уявлення про матерію як складну самоорганізовану систему, яка перебуває у постійних змінах, елементи якої зв'язані між собою. Зокрема, природничі науки розглядають наступні *рівні організації* матерії:

- *Нежива природа*, яка має складну будову. Вона складається з *елементарних частинок; атомів; молекул; макротіл; планет; галактик; систем галактик.*

- *Біологічний рівень організації матерії*, до якого входять *системи доклітинного рівня* – нуклеїнові кислоти (ДНК та РНК) і білки; *клітини; багатоклітинні організми* (рослини і тварини); *надорганізмові структури* (популяції, види тварин, біоценози – наприклад, ліс як біоценоз, у якому взаємодіють тварини, рослини, гриби тощо). Біологічний рівень організації матерії утворює *біосферу.*

- *Соціальний рівень організації матерії*, який є особливим типом матеріальної системи, що називається *людським суспільством.* У ньому формуються та функціонують такі структурні елементи, як сім'я, історичні форми спільності людей (рід, плем'я, община, народність, нація), класи, страти та інші соціальні групи, що утворюються за різними ознаками. Суспільство має свою *історію*, яка включає *минуле, теперішнє й майбутнє* у їх нерозривній єдності.

Названі рівні організації матерії взаємодіють між собою, складаючи у своїй єдності Метагалактику (Всесвіт). *Різні рівні і форми організації матерії досліджуються різними природничими та суспільними науками.* Проте оскільки світ єдиний, то й названі науки утворюють цілісну пізнавальну систему, яка виявляє не тільки особливості кожної, окремо взятої форми існування матерії, але й відношення та зв'язки між ними. Тому особливу роль у системі сучасної науки відіграють так звані *міждисциплінарні науки*, якими є синергетика, теорія систем, інформатика, біогеохімія, кібернетика та інші.

Рух, простір і час – атрибутивні властивості матерії. Соціальний простір та соціальний час як форми буття людей у культурі

Специфіку буття матеріального більш глибоко можна зрозуміти через виявлення *способу* та *форм* існування матерії. Людський досвід переконує в тому, що всі речі, тіла, явища перебувають у постійних змінах, русі. Що ж таке *рух*? Що є його джерелом? Які ознаки, види та форми він має? Чи можна відривати рух від матеріальних тіл? Що таке *простір* та *час*? Як вони зв'язані з матерією й рухом?

Рух, його джерело та причини завжди були у полі зору філософів і вчених-природознавців. Так, уже Геракліт не лише визнавав всезагальний характер руху, але й виявив його суперечливість: все існує і в той же час не існує; все тече й постійно змінюється; все перебуває у постійному процесі виникнення та зникнення. Причиною змін він називав взаємодію речей.

Справді, сучасна наука, як було показано, виявила складну будову матерії і разом з тим нерозривний зв'язок між її структурними елементами. Цей взаємозв'язок, взаємодія різних рівнів організації матерії, а також взаємодія елементарних частинок в окремих тілах і спричиняють якісні та кількісні зміни, що відбуваються у матеріальному світі. Отже, рух матеріальних тіл викликають їх внутрішні і зовнішні взаємодії, поза якими існування цих тіл неможливе. Тобто *рух є способом існування матерії*.

Рухом називають будь-які зміни і переміщення тіл. Ф.Енгельс визначав рух як внутрішній *атрибут* (невід'ємну властивість) матерії, який охоплює всі зміни та процеси, що відбуваються у Всесвіті, починаючи з простого переміщення й закінчуючи мисленням (Енгельс. "Діалектика природи"). А тому й діалектику він назвав наукою про найбільш загальні закони будь-якого руху.

У повсякденному житті люди відмічають не лише зміни, переміщення предметів, але й стан *спокою*, коли предмети нібито не рухаються. Проте наука довела, що спокій є відносним. Тобто за деяким спокоєм криється стан *відносної рівноваги*, яка виступає лише *моментом* руху. Визнання абсолютності руху повністю

виключає стан абсолютного спокою як вічної й абсолютної незмінності речей і явищ. Наприклад, якщо тіло перебуває у спокої відносно Землі, то разом з нею воно обертається навколо Сонця і рухається відносно інших космічних тіл. Дане тіло є внутрішньо динамічним, оскільки містить у собі величезну енергію молекулярних, атомних, ядерних і інших взаємодій.

Нерозривна єдність матерії й руху отримала яскраве підтвердження в теорії відносності А.Ейнштейна, в синергетиці, розробленій Г.Хакеном, та сучасній теорії нерівноважної термодинаміки І.Пригожина і його фізико-хімічної школи (Бельгія). З кожним новим відкриттям наука підтверджує й збагачує *принцип відносності будь-якої рівноваги, стійкості*, тобто спокою, обґрунтовує невичерпність властивостей руху матеріальних об'єктів.

Розрізняють два *типи руху: прогресивний* (рух від простого до складного, від нижчого до вищого – або процес *розвитку*) та *регресивний* (рух від складного до простого, яким є, наприклад, процес старіння організму).

Рух є суперечливим, оскільки він виступає як єдність мінливості та спокою; дискретності й неперервності; абсолютного і відносного. *Дискретність* руху виражається в його диференційованості на *відносно самостійні форми* (механічний, фізичний, хімічний, біологічний та соціальний рух). *Неперервність* же руху означає єдність, взаємозв'язок, взаємообумовленість усіх окремих форм руху. *Абсолютність* руху визначається тим, що він є єдино можливим способом існування матерії: поза рухом матерії не існує. *Відносність* руху полягає в тому, що він відбувається у конкретних якісно специфічних формах, які постійно змінюються.

Кожен рівень організації матерії має свої форми руху. Але оскільки всі рівні організації матерії та їх структурні елементи перебувають у взаємодії, то всі форми руху нерозривно зв'язані між собою. Вони виникали в процесі еволюції Всесвіту: кожна попередня форма руху матерії слугувала умовою виникнення більш складної. Сучасне природознавство виробило так званий *антропний принцип* функціонування Всесвіту, сутність якого можна сформулювати так: *світ влаштований таким чином, що в ньому є принципово припустима можливість виникнення людини як закономірного результату еволюції матерії*.

Такими ж давніми категоріями філософії, як “буття”, “матерія”, “рух”, є й категорії “*простір*” і “*час*”. Особливе місце вони займали у філософії І.Канта, який називав простір та час апіорними формами чуттєвості. У діалектико-матеріалістичній філософії вони постають як *форми існування матерії*, її невід’ємні характеристики (атрибути). Категорія “*простір*” виражає *взаємне розташування предметів один відносно одного, їх конфігурацію*. Категорією “*час*” позначають *тривалість існування матеріальних тіл, явищ, процесів*.

Матеріальні об’єкти перебувають у постійному русі, вони змінюють своє положення відносно інших об’єктів, набувають іншої конфігурації, мають певну тривалість свого існування. Окремі об’єкти мають свої часові межі: вони виникають у певний момент часу, а через деякий його проміжок перетворюються на інші об’єкти. Природничі науки підтверджують незнищенність матерії, руху, простору й часу та їх нерозривність між собою. Зокрема, теорія відносності доводить, що в реальному фізичному світі просторові та часові інтервали змінюються залежно від системи відліку. Якщо тіло рухається не в умовах земного тяжіння, а його швидкість наближається до швидкості руху світла, то це приводить до значних змін просторових і часових інтервалів: просторові інтервали скорочуються, а часові – подовжуються.

Просторово-часові характеристики об’єктів на різних рівнях організації матерії мають свої особливості. Найбільш вагомими вони є на *соціальному* рівні. Що ж таке *соціальний простір* і *соціальний час*?

Соціальний простір – це простір, освоєний людством у процесі його існування. Це є частина фізичного простору, яка складає *спосіб життєдіяльності суспільства*, тобто олюднений простір. Він вписаний у простір біосфери. Соціальний простір є простором *людського буття*, який має перш за все *соціально-культурний і духовно-практичний виміри*. М.Мерло-Понті писав, що простір – це не місце, в якому розташовані речі, а він характеризує лише можливу послідовність їх розташування. А С.Б.Кримський підкреслював, що якщо людина як тілесний індивід займає певне місце у фізичному просторі, то у своєму *соціальному бутті* людина ніби “розкидана” у світі, у справах і подіях життя та духу, у тимчасовості свого унікального існування. Людина у своєму бутті

втягнута у багатовимірні просторові структури, сенс яких визначається тим, якою мірою вони відповідають буттєвій ситуації людини в даний конкретний момент часу; якою мірою вони стали “обжитими” людиною, “своїми” для неї. Наприклад, для людини має значення рівень комфортності її житла, робочого місця, місця відпочинку, автомобіля, перебування в оточенні інших людей тощо.

На відміну від фізичного простору, соціальний простір твориться самими людьми. Освоюючи фізичний простір, вони перетворюють частину його відповідно до своїх потреб та інтересів: створюють штучні умови свого життя, будують населені пункти, освоюють надра землі, ближній космос, обробляють землю, вирощують все нові види рослин і тварин тощо. Усе це є підпросторами соціального простору, які складають поле людської культури. Кожна людина одночасно перебуває у просторі життя, соціуму, культури, інших людей, свого внутрішнього світу. Людина *не перебуває* в просторі, а *організовує, структурує простір свого буття в культурі*. Вона створює свій особистий простір, який вписаний у простір соціуму. Але разом з тим, відбувається автономізація, “приватизація” власного соціального простору. Соціальний простір має культурно-історичні межі, але й тенденцію до розширення: суспільство освоює все нові ділянки фізичного простору, окультурює їх, усупільнює.

Соціальний час – це тривалість існування людства, його історія. Він теж має культурний вимір. Він указує на міру мінливості суспільного життя, матеріальних та духовних процесів, які відбуваються в соціумі. Його можна зобразити у вигляді променя, який має початок (перехід від тваринного до людського стану) і не має кінця. На відміну від фізичного часу, який протікає рівномірно й вимірюється хвилинами, годинами, добами, роками тощо, *соціальний час протікає нерівномірно й вимірюється історичними епохами*. Протягом деяких історичних періодів відбувається значна кількість суспільних змін, а в інші – незначна. Отже, соціальний час у деяких історичних епохах прискорює ходу (“біжить”, “летить”), а в деяких – сповільнює (“повзе”, “тягнеться”).

Унікальність людського буття полягає в тому, що воно, за влучним виразом С.Б.Кримського, *протікає як синтез основних форм часу: екзистенціально-особистісного, історичного й*

космічного. Для соціального часу особливе значення має *майбутнє*. Воно не визначається цілком і повністю минулим і теперішнім, а є завжди втаємниченим та невизначеним, оскільки *тенденції* суспільного розвитку, які існують у теперішньому часі, можуть привести до непередбачуваних подій, ситуацій, станів. Окрім того, кожна особистість по-своєму переживає, оцінює соціальний час, а отже, по-своєму діє в тих чи інших суспільних умовах, що може вплинути (більшою чи меншою мірою) й на хід історії.

Особистісний час інтегрує в собі як об'єктивні часові відношення, так і суб'єктивне їх відображення у процесі переживання та оцінки тривалості й послідовності історичних подій. Визначальним для кожної людини є володіння *своїм* часом. На думку Сенеки, частину часу у нас крадуть, відбирають інші люди, але значну частину ми даремно втрачаємо самі. А тому, якщо бажати бути господарем власного часу *завтра*, треба навчитися тримати в руках день *сьогоднішній* (Кримський). Соціальний час, на відміну від фізичного, передає екзистенціальне переживання людиною свого буття. Справжнє людське буття насичене подіями. Не випадково М.Хайдеггер ставив у взаємну залежність людське буття і час, а саме буття визначав через термін “присутність”. Отже, через категорії “соціальний простір” та “соціальний час” люди виражають своє чуттєво-емоційне ставлення до світу, уявлення про початок і кінець свого буття, про життя та смерть, про тимчасовість і вічність, нескінченність та скінченність буття тощо. З розвитком людства змінюється й зміст цих категорій.

Основні терміни

Буття – філософська категорія, яка означає реальність у різноманітних її проявах. Співвідноситься з категоріями “сущє”, “сутність” та “існування”.

Матерія – філософська категорія, якою позначають об'єктивно існуючу реальність у нескінченній множині всіх її речей і явищ.

Простір – філософська категорія, якою позначають взаємне розташування тіл та їх конфігурацію. Одна з форм існування матерії.

Рух – філософська категорія, яка виражає мінливість об'єктивного світу і виступає способом існування матерії.

Субстанція – філософська категорія, яка означає дещо незмінне, що лежить в основі (речей, явищ і т.п.).

Час – філософська категорія, що означає тривалість існування матеріальних тіл. Одна з форм існування матерії.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Порівняйте визначення буття класичній та некласичній філософії.
2. Чи можна ототожнювати слова “бути” та “існувати”? Поясніть свою точку зору.
3. Які модуси буття визначає М.Хайдеггер?
4. Поясніть наступний вислів Д.Дідро: “Щоб уявити собі рух, треба поза існуючою матерією уявити силу, яка на неї діє” (Дидро Д. Соч.: В 2-х т. Т.1. – М.: Мысль, 1986. – С.445).
5. Розкрийте ієрархію рівнів організації матерії.
6. Покажіть взаємозв'язок, матерії, руху, простору та часу.
7. Чому соціальний простір і соціальний час є формами буття людей у культурі?

Література:

Основна:

ПРАКТИКУМ З ФІЛОСОФІЇ: Навч. посібн. / Л.Г.Дротянко, О.А.Матюхіна, В.Г.Вдовиченко та ін. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – С.120-133.

ФІЛОСОФІЯ: Підручник / І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. – К., 2001. – С. 143-161.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 258-291.

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М.: Логос, 2002. – С. 153-225.

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов / Фролов И.Т. и др. – М.: Республика, 2004. – С.339-390.

ФИЛОСОФИЯ: Навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С. 186-200.

Додаткова:

ДРОТЯНКО Л.Г. Філософські проблеми мовознавства. Навч. посібник. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – Тема 1. – С. 7-36.

ГУРЕВИЧ П.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – С. 139-203; 226-274.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности, изд. 2-е, доп.: Учеб. пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 531-550.

МОИСЕЕВ Н.Н. Универсальный эволюционизм // Вопросы философии.– 1991. – № 3.

ГЛОЙ К. Проблема последнего обоснования динамических систем // Вопросы философии – 1994. – № 3.

Першоджерела:

АРИСТОТЕЛЬ. Метафизика // Соч. в 4-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1975. – С. 73-82.

ХАЙДЕГГЕР М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1996. – С. 160-166.

МИР философии. Книга для чтения. – М., 1991. – Т.1. С.184-190; 196-197; Т.2. – С.74-75.

ПРИГОЖИН И. Философия нестабильности //Вопросы философии. – 1991. – № 6.

ФИЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – 5-12.

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ

Людина є міра всіх речей.

Протагор

Метою даної теми є: ввести студентів у провідну проблему філософії – проблему людського буття, показати, як розвивались уявлення про людину, розуміння унікальності її положення в світі, сенс людського буття. Для цього необхідно окреслити ключові слова: антропосоціогенез, індивід, індивідуальність, особистість, сенс життя, свобода.

Проблема антропосоціогенезу

Проблема людини у філософії починається з проблеми її становлення, тобто з виявлення сутності антропосоціогенезу, єдиного процесу становлення людини і суспільства. Вона розглядається релігією, філософією, низкою конкретних наук, зокрема, антропологією, історією, археологією та ін.

Так, спільним у всіх міфологічних і релігійних сказаннях про появу людини на Землі – ідея створення людини вищими силами. В міфах Месопотамії, Єгипту, Греції, Індії, Китаю та інших країн розповідається про створення людей з глини або землі богами. У найбільш завершеному вигляді релігійне вчення про створення людини Богом представлене в Біблії, в Книзі Буття: «І створив Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, - і стала людина живою душею.» Книга Буття розкриває сутність людини та її походження як одне ціле, оскільки сутність людини пояснюється її походженням. У біблійному оповіданні про походження людини чітко розмежовані сфера *природного* або *космічного* (людина виводиться з неорганічного світу), *біологічного* (людина з'являється слідом за вищими представниками тваринного світу і підпорядкована біологічним законам тваринного світу) і *духовного*. Бог створив людину «душею живою», як і все живе, але людина не лише жива душа, вона є образом і подобою Бога, а тому

є не лише тіло і душа, але й дух. Це вчення є основою *теїстичної* антропологічної концепції у філософії.

Філософи Стародавньої Греції розглядали людину і світ як єдине ціле. Людина – мікрокосм, Космос в мініатюрі. Софісти, Сократ започаткували антропоцентризм, поставивши людину, її буття у центр філософії, оголосивши людину «мірою всіх речей». Аристотель людину розглядає як істоту соціальну, політичну. Соціальність, розумність, мова є тими основними характеристиками, що виокремлюють людину з-поміж живих істот. Античні філософи орієнтують людину на пізнання світу, себе, суспільства.

В *Середньовіччі* антропоцентризм поступився місцем теоцентризму. Людина – творіння Боже, протирічлива єдність душі і тіла. Земне життя є часом випробувань, вдосконалення. І від індивіда залежить перспектива вічності – рай чи пекло.

Філософи і митці доби Відродження повертають у філософію і суспільну свідомість антропоцентризм. Людина – не просто творіння Боже, а особлива істота, що отримала від Бога розум і дар творчості. Вона займає виключне місце в світі, вільна в виборі своєї долі, життєвого шляху. Людина може піднятися до небесних висот або впасти до скотського стану. Людина вибирає і несе земну і потойбічну відповідальність за здійснений вибір. Гуманістам доби Відродження притаманна віра в безмежні можливості людини, її самореалізацію в повноті сил і здібностей в земному житті.

Діячі релігійного руху Реформації, мислителі Північного Відродження активність, самостійність людини розглядають як знак богообраності. Призначенням людини є праця. Лише в праці вона знаходить свою справжню сутність, самореалізується, вдосконалюється.

Філософи Нового часу зосереджують увагу на розумових, пізнавальних здібностях людини. Лише спираючись на розум, людина здатна підкорити, змінити світ, створити розумне і справедливе суспільство. Філософи утверджують природний потяг людини до добра, щастя, гармонії. Але розвиток механіки, природознавства, спричиняють появу в філософії механістичного погляду на людину як своєрідну машину. Людина стала розглядатись як продукт природи, цілком детермінований її законами.

У німецькій класичній філософії проблема людини перебувала у центрі філософський пошуків. Зокрема І. Кант вважав питання «що таке людина?» головним питанням філософії, а саму людину – «найголовнішим предметом у світі». Він дотримувався позиції антропологічного дуалізму, але його дуалізм – це не дуалізм душі і тіла, як у Декарта, а морально-природний дуалізм. Людина, за Кантом, з одного боку належить природній необхідності, а з іншого – моральній свободі та абсолютним цінностям. Відмітною рисою людини є самосвідомість, яка й вирізняє її з-поміж інших живих істот. Г. Гегель у своїй антропологічній концепції зосередився на вираженні становища людини як суб'єкта духовної діяльності і носія загально значимого духу і розуму. Особа, зазначив філософ, починається тільки з усвідомлення себе як істоти «нескінченної, загальної та вільної»

Марксизм наголошує на соціальній сутності людини. Він розглядає людину як істоту матеріальну, єдність біологічного і соціального. «В своїй дійсності вона є сукупність всіх суспільних відносин» і в той же час їх творець. Людина реалізує себе в процесі творчої праці, змінюючи світ, себе і суспільство.

Філософія XX ст. зосередила увагу на людині як неповторній індивідуальності. Навіть основним питанням філософії була проголошена проблема людини і сенсу її життя. Намагаючись наблизитись до окремо взятої живої людини, з відкриттям глибинної людської ірраціональності, філософи зосереджуються на її внутрішньому світі, духовності. Екзистенціалізм бачить в людині істоту вільну і трагічну. Вільну, тому що вона сама обирає і реалізує проект свого буття. Трагічну, бо людина живе з гострим відчуттям власної смертності, в тривозі за непередбачені результати вибору. Екзистенціалісти поставили проблеми вибору і відповідальності, самотності людини в світі.

Кожен філософ, кожна філософська школа дають своє трактування проблеми людини, відкриваючи все нові і нові її аспекти. А людина продовжує зберігати свою загадку, залишаючись таємничим Сфінксом для філософів, науковців і для себе самої.

Природнича наука антропологія зосереджує головну увагу на самому процесі еволюції людини, її основних етапах. Антропологи сходяться в тому, що період становлення людини займає

величезний період в 3-3,5 млн. років і є третім грандіозним стрибком в історії Всесвіту після виникнення самого Всесвіту і виникнення живого з неживого. Поштовхом до антропогенезу стали зміни у кліматі, які змусили предків людини - австралопітеків перейти до прямоходіння, щоб звільнити руки для збиральництва і полювання. Використання випадкових предметів для полювання і захисту, потім їх удосконалення, нарешті обробка, виготовлення, організація спільних дій на полюванні – все це сприяло зміні пропорцій тіла, розвитку мозкових структур і функцій, видовження ніг, посилення рухомості і гнучкості кістей, пальців за рахунок пристосування до виготовлення знарядь праці. Рухи тіла, органи почуттів координуються все більш розвиненим мозком. Формується здатність розраховувати, відбувається розвиток мови – відповідно м'язів обличчя, гортані. Відбулось оволодіння вогнем. І.М.Робертс у «Історії світу» пише: «І вже біля 5 тисяч років тому маємо справу з людьми, які вибирають способи діяльності, свідомо долають перешкоди на своєму шляху, розкривають свої здібності. Власне в процесі антропогенезу людина вперше стала мислити про світ як збирання окремих предметів, що відмінні від неї. Це давнє відкриття дозволило людині використовувати хоча б частину того, з чого складається світ. Це початок шляху, який привів людину від сліпого підкорення природі до життя, яке визначається культурою, традицією»

Серед наукових концепцій походження людини найбільш поширеною і впливовою є еволюційна, у джерел якої стоять Ж.-Б. Ламарк і Ч. Дарвін. Під впливом мінливості, спадковості, природного відбору здійснюється еволюція в органічному світі, поява нових видів. Х. де Фріс додає і такий фактор, як великі одиничні мутації. Вищим щаблем еволюційного розвитку є людина. Еволюційна концепція – не тільки основа науки антропології, а і раціональна передумова філософського вчення про людину, тому що поєднує і відокремлює світ природи і світ людської культури, історії.

Філософи зосереджують увагу на рушійних силах, змісті процесу антропогенезу, розглядають його як *антропосоціогенез*, тобто єдиний процес формування людини і суспільства. І підходять до вирішення цієї проблеми або з позицій ідеалізму, або з позицій

матеріалізму. З матеріалістичних позицій проблема антропосоціогенезу глибоко розроблена Ф. Енгельсом. В роботі „Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину” він висунув положення про визначальну роль праці в процесі антропогенезу. Головна ознака присутності людини в світі – знаряддя праці. Людина є перш за все творець знарядь праці – Homo Faber. Вона перейшла від пристосування до природи до пристосування природи до себе. Праця потребувала для свого розвитку взаємодії. Тобто виготовлення знарядь праці робило необхідним, єдино можливим шляхом розвитку перехід від біологічного до надбіологічного об'єднання, від стада до суспільства. Могутнім фактором став розвиток мови як засобу спілкування, об'єднання зусиль в праці, згуртування спільноти. В ході антропосоціогенезу відбувся перехід від біологічно детермінованого до людського морального існування. Це створило умови для розвитку праці і, в свою чергу, було породжено потребами праці як способом буття людей. Праця виступала як рушій антропосоціогенезу і як його результат. Праця розвивала інтелект, здібності людей, сприяла формуванню суспільства, що, в свою чергу, ускладнювало працю, збільшувало розмаїття її видів з метою задоволення матеріальних і духовних потреб людини, які розвивалися в ході розвитку праці.

Видатний вчений – антрополог і філософ Тейяр де Шарден розглядає антропосоціогенез як складову космогенезу в цілому, рушійною силою якого є взаємодія механічної та психічної енергій. Накопичення психічного, примноження станів його вияву і є фактором появи людини. Людина усвідомлює свою свідомість, і це робить її перебування у світі новою формою буття, підносить процес еволюції до нового рівня. Погляди Тейяра де Шардена, А.Л.Чижевського, В.І. Вернадського лягли в основу концепції космічного походження людини. Поява людини, виникнення соціальної форми матерії – це не випадковість, а загальна тенденція космічної еволюції. В сучасній космології та фізиці існує «антропний принцип», згідно з яким в підґрунті нашої Метагалактики закладені тенденції до появи розумних істот. Основні константи, фундаментальні параметри фізичного світу такі, що з необхідністю створюють фізико-хімічні, біологічні умови появи і існування людини у Всесвіті. Людина виступає як

природньо-космічна істота, яка містить в собі нескінченність космосу.

Єдність біологічного і соціального в людині

Людина – істота бінарна, має подвійну природу - є істотою біологічною і є істотою соціальною. Як природна істота, вона належить до біологічного виду *Homo Sapiens*. Цей вид характеризується рядом видових ознак:

- 1) тривалість життя;
- 2) належність до статі;
- 3) належність до раси;
- 4) дітородний вік жінки;
- 5) спадковість – тобто певні вроджені особливості, задатки, але реалізуються які лише в суспільстві.

Унікальність набору генів кожної людини зумовлюють її неповторність, унікальність. А приналежність всіх людей. представників всіх рас, народів до одного виду є біологічною основою рівності всіх людей в правах, які називаються правами людини, тобто правами, які має кожна людина.

Всі задатки людини, особливості закладаються біологічно, але формуються лише в умовах соціуму. Людина має здатність засвоювати мову – але засвоює її тільки в суспільстві. Рука людини пристосована до різноманітної діяльності – але навчаються видам діяльності в суспільстві. Людина є цілісна єдність біологічного і соціального рівнів, єдність інтегральна, яка приводить до формування людської особистості.

Людина виступає як єдність і боротьба протилежностей – біологічного і соціального. Новонароджена людина має всі анатомо-фізіологічні ознаки людини. Але якщо у тварин генетично визначені програма поведінки, спосіб життя, то людина засвоює цю програму тільки у суспільстві, через засвоєння культури. Якщо дитина не засвоїть її в ранньому віці через відірваність від людського суспільства, то вона вже ніколи не стане людиною (приклад - мауглі, тобто діти, що виростили серед звірів). Перетворення біологічного в соціальне відбувається в процесі

соціалізації, тобто в процесі освоєння всього поля культури. Це приводить до змін в способі проявлення в людині її видових ознак. Наприклад, спадкові хвороби люди навчилися лікувати завдяки розвитку науки, виробництва, медицини. Залежно від природних задатків, а також соціальних уподобань – політичних, економічних, релігійних, моральних, естетичних, тощо людина формує своє тіло як соціальну сутність.(статуру, здоров'я, свій духовний стан). Тобто людина активно впливає на своє власне становлення як особистості, а не виступає пасивним матеріалом для суспільства. Людина виступає як істота соціальна. Специфічно людським способом ставлення до світу виступає *діяльність*. Це процес, в ході якого людина творчо перетворюючи природу, робить тим самим себе діяльним суб'єктом, а природу – об'єктом своєї діяльності. Власне матеріально-перетворюючий, предметний діяльності – праці - людина зобов'язана своїм становленням, розвитком людських якостей. Усвідомлення себе як суб'єкта в своїх діях є значимим тому, що в цей момент усвідомлюємо, що це діємо власне ми. Через свою дію усвідомлюємо своє буття, пов'язуємо його з буттям інших людей і буттям світу в цілому. Буття має різні форми, різні шари. Всі вони потенційно доступні людині, а актуалізуються в процесі її діяльності.

Спільне між людиною і твариною - біологічні потреби. *Потреби* - це особливий стан відкритої системи - тварини, людини, який характеризує суперечність між необхідністю існування і внутрішніми можливостями цієї системи для забезпечення її існування. Але задоволення потреб у людини і тварин відбувається у різний спосіб. Тварина задовольняє потреби безпосередньо, людина - опосередковано. Тут треба звернути увагу на *інгібіцію* (здатність людини стримувати задоволення природних інстинктів для того, щоб задовольнити їх у майбутньому у відповідних, визначених культурою формах і умовах.) Низка вчених визнає велику роль інгібіції в процесі антропосоціогенезу. Процес життєдіяльності – це задоволення і відтворення потреб. Людина в процесі життєдіяльності не лише задовольняє, відтворює потреби, але й розвиває нові. Саме соціальні потреби і інтереси визначають соціальну сутність людини як соціальної істоти.

- *соціальна сутність людини і порядку* : людська життєдіяльність, в яких би формах вона не проявлялась, є процесом задоволення,

відтворення, породження нових потреб, які здійснюються на основі активного, діяльного відношення людини до умов свого існування. Але таке розуміння сутності людини недостатнє для розкриття специфіки її життєдіяльності, принципово відмінної від життєдіяльності тварин. Тут лишається поза увагою та основа, яка зумовила вихід людини з тваринного світу, весь процес її існування та розвитку – праця.

- *соціальна сутність людини II порядку*: життєдіяльність людини є безперервний процес задоволення, відтворення та породження нових потреб, якій здійснюється на основі матеріального виробництва, в якому виробництво знарядь праці стає особливою потребою. Людське начало треба вбачати в тому, що саме виробництво і вдосконалення знарядь праці стають особливою соціальною потребою. Праця, як вже підкреслювалось, стає головною умовою буття людини. Це значить, що специфічно людським способом життєдіяльності є матеріальне виробництво. Воно розвивається в напрямку виготовлення нових, все більш досконалих знарядь для кращого задоволення життєвих потреб, полегшення праці, росту їх продуктивності. В процесі матеріального виробництва людина, впливаючи на природу та перетворюючи її, створює світ олюдненої природи. Праця виступає як спосіб створення засобів задоволення потреб і як передумова виникнення нових. Соціальна сутність людини другого порядку здійснюється у діалектиці потреб у знаряддях праці та трудовій діяльності;

- *соціальна сутність людини III порядку* – життєдіяльність людини є безперервним процесом задоволення, відтворення та породження нових потреб, які здійснюються в системі суспільних відносин, відтворення яких стає особливою соціальною потребою. Цей рівень сутності людини реалізується у діалектиці потреб у виробництві та відтворенні суспільних відносин і діяльності по їх відтворенню. Матеріальне виробництво люди можуть здійснювати лише спільно, вступаючи у якісно нове, порівняно з тваринним, *спілкування* між собою і з природою. Під спілкуванням розуміються всі суспільні відносини, в які вступають люди – політичні, економічні, особисті і т.д. Знаряддям спілкування виступає мова як система закодованого знання. Життєдіяльність суспільства являє собою складний процес не лише задоволення

потреб, але й відтворення системи суспільних відносин. Причому відтворення цих відносин стає особливою потребою життєдіяльності людини, перетворюється у відносно самостійну сферу діяльності. Різне місце соціальних груп у системі суспільних відносин обумовлюють різну спрямованість їх інтересів і роль у житті суспільства. Інтерес являє собою соціальний феномен, притаманний людині. Зміст інтересу визначається характером і спрямованістю потреб, а також тим, у якій мірі соціальні умови життя забезпечують чи не забезпечують задоволення потреб. Інтерес вимагає постановки певної цілі, мети;

- *соціальна сутність людини IV порядку*: життєдіяльність людини є процесом свідомої, доцільної, цілеспрямованої діяльності, пов'язаної з пізнанням та перетворенням світу для забезпечення задоволення потреб, процес, у якому відтворення та виробництво нових цілей стають особливою соціальною потребою. Коротко можна сказати, що це - потреба у цілепокладанні. Людина як істота, наділена розумом, перш ніж зробити, ставить перед собою мету і шукає шляхи її досягнення. Цілепокладання і реалізація цілей набуває значення відносно самостійної сфери життєдіяльності – сфери, яка, з одного боку, є результатом попередньої життєдіяльності, з другого – її передумовою.

- *соціальна сутність V порядку*: життєдіяльність людини являє собою процес свободної, творчої, перетворюючої діяльності, спрямованої на оточуючий світ і саму людину для забезпечення свого існування, функціонування, розвитку і здійснюється в діалектиці потреби у свободі та творчої діяльності по реалізації цієї свободи та її відтворенню. потреба у свободі. Ця потреба є інтегративною. Вона у знятому вигляді містить в собі всі вищезгадані потреби.

Вся історія людства – це боротьба за індивідуальну і суспільну свободу: виховання, формування людини, здатної витримати пов'язану з свободою відповідальність

.Отже, життєдіяльність людини – це процес свідомої, цілеспрямованої діяльності. У цій діяльності людина піднімається до усвідомлення об'єктивних зв'язків, законів розвитку світу. Сутнісні сили людини її універсальні можливості, здібності, реалізуються в процесі соціалізації - відмічав Фролов.

П'ять наведених характеристик сутності людини у своїй єдності вказують на визначальні риси людини в процесі її існування, функціонування та розвитку. Виділення і розкриття різних ступенів сутності людини дозволяють більш повно вирішити питання про людське начало. У відповідності саме з таким підходом до розгляду сутності людини людським началом є не просто виробництво знарядь праці, а виникнення людини як цілісної системи, в якій безпосередня її життєдіяльність опосередковується:

- потребою у виробництві знарядь праці та трудовою діяльністю;
- потребою в суспільних відносинах та діяльністю по їх відтворенню;
- потребою в цілях та діяльністю по їх реалізації та відтворенню;
- потребою в свободі та заснованій на ній творчій перетворюючій діяльності.

Діалектична єдність різних ступенів сутності людини дозволяє стверджувати, що виникнення людини — це виникнення якісно нової, відкритої, саморегульованої системи, в якій в інтегрованому вигляді представлений весь попередній розвиток живого. Причому ця інтеграція забезпечила функціонування якісно нової системи життєдіяльності. Якщо тварина пристосовується до умов свого існування, то людина створює ці умови, творчо перетворюючи оточуючу дійсність і саму себе.

Звідси можна зробити загальний висновок: *людина є жива істота, життєдіяльність якої являє собою заснований на матеріальному виробництві, здійснюваний у системі суспільних відносин процес свідомого цілеспрямованого, перетворюючого впливу на світ і на саму людину для забезпечення свого існування, функціонування та розвитку.*

Для характеристики людини, ступеня реалізації її сутності, використовуються такі поняття, як *індивід, індивідуальність, особистість.*

Індивід — означає людину як одиничного представника людського роду в інтегральній єдності біологічних і соціальних характеристик. Тобто виділяється типовість ознак окремої людини, підкреслюються в ній не індивідуальні, а загальні риси.

Поняттям *індивідуальність* окреслюємо неповторність людини в її духовних якостях, здібностях, талантах, самостійній діяльності, житті в цілому. Людина виступає як мікрокосм, в єдності унікальних і універсальних властивостей, самотності життєвого шляху й реалізації здібностей, талантів у певних суспільних умовах. Людина тим більш індивідуальна, чим більш розвинені, реалізовані її природні здібності, задатки. Терміни „покликання”, „талант” виражають глибинну сутність індивідуальності. Процес її становлення передбачає усвідомлення однієї з своїх здібностей як життєвого покликання, підкорення своєї діяльності реалізації цього покликання як вищої мети. Становлення індивідуальності відбувається в умовах конкретної епохи, культури, які багато в чому визначають і вибір покликання, й шляхи реалізації таланту. У той же час, талант, реалізуючись, змінює епоху і культуру. Згадаймо митців доби Відродження: за своїм талантом вони творили картини, скульптури, літературні твори, що змінили уявлення про людину та її місце в світі.

Проблема особистості є одною з найскладніших у філософії. *Особистість* – „виступає як динамічна, відносно стійка цілісна система інтелектуальних, соціально - культурних і морально-вольових якостей людини, які виражені в індивідуальних особливостях її свідомості і діяльності.”- визначає І.Т. Фролов. Якщо провідним у визначенні індивідуальності є її неповторний вроджений талант, то у особистості – воля, самостійність. Людина виконує в суспільстві визначені ним ролі, виступає як істота соціальна. Як особистість проявляє себе у ставленні до виконання своєї ролі або ролей в суспільстві. Особистість втілює цінності своєї епохи, культури. Сприймаючи цінності як власні, обираючи їх за основу свого світогляду і діяльності, обирає роль в суспільстві, чи виконує визначену так, щоб максимально реалізувати свою систему цінностей. Особистість передбачає самостійність діяльності на основі вільно обраних принципів і відповідальності. Автономність – одна з провідних якостей особистості. Вона сама обирає цілі, обов’язки в залежності від своїх переконань, інтересів, а не від зовнішніх впливів. Свободу особистості забезпечує її вольова готовність здійснювати вибір і брати на себе відповідальність за нього. В особистості домінує свідомо- вольовий початок, який забезпечує не тільки розуміння

мети і шляхів її досягнення, але і силу для їх здійснення, незважаючи на всі зовнішні перешкоди. Особистість діє на основі усвідомлення сенсу життя.

Ю. Хабермас підкреслює, що людина, щоб стати особистістю, має перейти до відкритого морального керівництва життям. Вона повинна «...відважитись усвідомити свою індивідуальність і свою свободу. Разом з емансипацією з стану оречовлення, через який людина відчуває почуття провини, вона набуває дистанції по відношенню до себе. Індивід виводить себе з анонімно розсіяного, фрагментарного життя і надає власному життю послідовність і прозору ясність. В соціальному вимірі така особистість здатна відповідати за власну поведінку і встановлювати зв'язки з іншими особистостями. В часовому ж вимірі турбота про себе формує свідомість історичності екзистенції, яка здійснюється в межах, одночасно визначених майбутнім і минулим. Власне таким чином особистість, що усвідомила сама себе, розполагає собою як певним, поставленим перед нею завданням, і при цьому цілком може бути, що вона сама обрала його для себе.»

Процес формування особистості – це процес духовної еволюції. Людина в процесі життя, завдяки матеріальній і духовній діяльності, стає єдністю універсально-людського і неповторно-індивідуального. В розвиток «Я» включається цілий світ. Як підкреслювало багато філософів, особливо Г. Сковорода, людина стає «мікрокосмом». Розвиток людини як особистості можливий лише через діалог, творчу комунікацію з природою, іншими людьми, суспільством, культурою людства. Це і є сутність процесу духовної еволюції, саморозвитку людини до рівня особистості в процесі співтворчості з світом. Конкретні шляхи духовної еволюції людини, розвитку особистості в величезній мірі залежать від сенсу життя.

Проблема сенсу життя людини

Людина, як відомо, єдина істота, яка усвідомлює свою смертність, конечність свого земного буття. Народження і смерть – це те, через що неминуче проходять всі, спільне для всіх

представників людства в усі епохи, що змушує відчувати рівність всіх. Як це не парадоксально, але перший крок життя дитини є і перший крок до її смерті, небуття. В різному віці і при різних обставинах до людей приходить розуміння їх власної смертності. В такі хвилини людину охоплюють розпач, страх, безпорадність. Проте життя продовжується, людина опановує себе, оговтується, і починає задаватися питаннями: навіщо я живу? який слід я залишу після себе нащадкам? як існує безсмертя? чим я можу виправдати своє життя перед близькими і суспільством в цілому? тощо. Отже, перед людиною постає питання про сенс життя. Тільки сама людина може надавати власному життю сенс. Сенс життя має суб'єктивний характер, але може бути суспільно значимим, залежно від того, наскільки корисними для суспільства є цілі та ідеали, що ставить перед собою дана людина. Сенс життя – надзадача людини, уявлення про бажане, належне в житті. Він визначає спрямованість людського життя, підкорює собі і визначає всі його прояви, надає йому порядок і зміст. Питання про сенс життя знаменує вищу ступінь на шляху формування особистості, постає складною взаємодією індивідуального і соціального.

В історії філософії були різні точки зору на проблему життя і смерті і сенсу життя. Умовно їх можна поділити на дві групи:

- *оптимістичне* ставлення до життя і його сенсу. Оптимізм виражений в тому, що людина є господарем долі, щастя, від неї багато в чому залежить, як прожити своє життя. Цей погляд представлений в філософії Аристотеля; Фоми Аквінського, Піко делла Мірандола, Френсіса Бекона, Карла Маркса, Тейяра де Шардена.

- *песимістичне* ставлення до життя та його сенсу. Песимізм виражений в тому, що людина є іграшка незалежних від неї сил (природи, долі, суспільства) і не здатна змінити щось в своєму житті. Це точка зору Б. Паскаля, А. Шопенгауєра, Ф. Ніцше, А. Камю, Ж.-П. Сартра

Подібно до всіх світоглядних питань, питання про сенс життя є вічною проблемою: вона знову і знову ставиться людиною протягом історії, отримує нові грані в духовному досвіді людства. Вона не може мати остаточного, наперед заданого вирішення для індивіда, не може бути прийнятою як готове знання, або рецепт життя, бо потребує особистого усвідомлення та вибору.

Проблема сенсу життя виникає як потреба певного виправдання власної присутності в світі, своєї долі та призначення. Саме завдяки такому виправданню стає можливим подолання конечності індивідуального буття. Таємниця людського існування полягає не в тому, щоб тільки жити, а в тому, як і для чого чи для кого жити.

В історії філософії склалось декілька провідних підходів до проблеми сенсу життя:

- сенс життя визначається духовними основами буття, реалізується у єдності вічного і тимчасового. Цей підхід характерний перш за все для релігійної філософії. Сенс життя людини вбачається у самовдосконаленні душі, одухотворенні себе і світу;

- сенс життя лежить за межами буття окремої людини. Сенс людському буттю надає служіння вищим моральним цінностям, іншим людям, майбутнім поколінням. Такий підхід можна назвати альтруїстичним;

- сенс життя у задоволенні матеріальних і духовних потреб, насолоді життям. Цей підхід отримав назву гедоністичного;

- сенс вносить в життя сама людина своєю власною діяльністю;

- сенс полягає в сприянні суспільному розвитку, всебічному розвитку інших людей, тому що тільки ця діяльність створює умови і для особистої самореалізації.

Спільне у різних підходах до проблеми сенсу життя є наявність ідеалу і діяльність в напрямку його досягнення. Призначення та сенс життя людини не може визначатись тільки іншими, зовнішніми по відношенню до неї цінностями. Призначення та сенс життя – в самій людині, в тому, щоб перш за все самому стати Людиною. В релігійній філософії цей процес окреслюється, як відкриття людиною в собі образу і подоби Божої. Французький філософ Г. Марсель, представник релігійного екзистенціалізму, писав: «...підняти до Бога – це означає ввійти в самих себе, більше того, в глибину самих себе – і себе ж перевершити.» В постійному самовдосконаленні, праці над собою полягає джерело творчої активності особистості.

Формування, осмислення сенсу життя, його пошук включають напружену інтелектуальну, чуттєво – емоційну і вольову роботу, діяльність особи по вибору серед можливих покликань; свідомій морально-практичній орієнтації. На основі своїх ціннісних

орієнтацій людина визначає своє ставлення до світу, до себе, до суспільства, до суспільних груп, структур, до яких належить. Тобто вирішення питання про сенс життя залежить від світогляду, який визначає вибір ідеалу, мету, можливі, припустимі засоби її втілення. Протягом життя людина ставить перед собою певну мету і шукає засоби її досягнення. В різні періоди життя і в різних умовах у людини може виникати не одна мета. Мета може бути близькою чи більш віддаленою. Нерідко саме віддалена мета стає сенсом життя. Але сенс життя – не сама мета. Сенс життя полягає в діяльності людини, спрямованій на реалізацію мети, яка є для людини світоглядним орієнтиром. Формування мети займає в житті людини особливе місце. Вона де термінується інтересами, потребами як самої людини, так і соціальної групи, до якої вона належить, соціальними умовами. Обов'язковою складовою сенсу життя виступає обрання такої сфери діяльності, яка може забезпечити реалізацію сутнісних сил людини. Параметри сенсу життя задає історична епоха, конкретне суспільство, він виступає як єдність можливості і дійсності. Сенс життя знаходить своє втілення в щасті. Щастя – це чуттєво-емоційний стан людини, пов'язаний із задоволенням від реалізації сенсу життя.

Сенс життя, його пошуки завжди передбачають вибір, можливість вибору мети, засобів її досягнення, діяльності згідно з здійсненим вибором – тобто свободою. Дана нам безпосередньо свідомість свободи наших рішень є засадничим фактом в нашому особистісному моральному житті. Свобода виступає в нас як те, що ми усвідомлюємо – усвідомлюємо, коли робимо вибір, коли діємо так, а не інакше, або діємо проти власної волі. Усвідомлюємо свободу в нестримному бунті проти примусу, натиску на нашу волю. М. Шелер писав: «Якщо подивимось без упередження на досвід, то людське життя виглядає як споруда, складена з протікаючих фазами діянь і прагнень. Їх супроводжує відчуття рішення, пасивного підкорення, примусу або вчинків з чистої звички. Але ці фази відбувається в відмінних актах різного рівня – від зовнішньо вільного акту волі при виборі напрямку вулиці – на відміну від автоматичного ходіння куди світ за очі, до рішень, які стосуються дій, що «радикально змінюють» життя та його самі скриті побудження, замисли». Саме здійснення вибору, його переживання демонструють свободу волі і свободу дії, приводить

до глибинного осмислення почуття свободи. Людина створює програму життя, будує життя та здійснює постійний вибір з існуючих можливостей, які є базовим аспектом людського буття. Через вибір ми будуємо себе і світ навколо себе, одні можливості обираючи, інші – відкидаючи. Ще філософи Стародавнього Світу розглядали свободу як найвищу цінність особи і суспільства. Свобода вибору, свобода волі у філософії завжди розглядалась як умова формування особистості, а боротьба за неї для себе і для інших – її святим обов'язком. Але одразу постало питання – наскільки можлива свобода у світі, де існує причинна зумовленість явищ? У природі, суспільстві діють об'єктивні закони, що не залежать від волі людей. Наскільки ж людина може бути вільною в таких умовах? У філософії існують наступні концепції свободи:

- *детермінізм* з його оптимальним виразом - *фаталізмом*;
- *індетермінізм*, який взагалі заперечує причинність, в затвердженні безмежної свободи особи доходить до *волюнтаризму*;
- *альтернативізм*, який стверджує, що завжди існує свобода вибору, але не безмежна, а лише з декількох варіантів.

Проблема свободи завжди розглядалась у діалектиці категорій “свобода – необхідність”. Уже Б. Спіноза підкреслював, що „свобода – це пізнана необхідність”. Г. Гегель теж проаналізував діалектику свободи і необхідності. Поступове пізнання об'єктивних законів природи і суспільства вказало як межі, так і основу вибору, реалізації свободи особи. „Свобода ... полягає в заснованому на пізнанні необхідностей природи пануванні над нами самими і над зовнішньою природою ”- писав Ф. Енгельс. Знання об'єктивно існуючого спектру можливостей, визначеного об'єктивними законами, створює умови осмисленого, оптимального вибору з наявних варіантів, а свобода вибору і є свободою особи. Недарма Ш. Монтеск'є казав: “Свобода є право робити все, що дозволено законами”.

Категорія свободи нерозривна зв'язана з поняттям відповідальності. Людина як частина світу й суспільства не може діяти, не враховуючи наслідки своїх дій. Уже відмічалось, що особистість необхідно має таку рису, як відповідальність, усвідомлення взаємних вимог і зобов'язань. Реалізуючи свою свободу, людина несе відповідальність перед собою і перед

суспільством. Неможлива реалізація особистої свободи без пошанування, врахування права інших на свободу. Тому відповідальність передбачає знання наслідків своєї діяльності і діяльність на основі загальнолюдських правил моралі, перш за все її золотого правила „ Не роби іншим того, чого не хочеш, щоб робили по відношенню до тебе”. Здатність людини усвідомлювати свою неповторність і в той же час співвіднесеність з іншими людьми визначає міру відповідальності перед собою, силу волі. Особистість, здатна подолати тваринні інстинкти, егоїстичні прагнення, здійснити вибір виходячи з вищих духовних цінностей, реалізує свободу вибору. Відповідальність є наслідком і основою свободи. Свобода неможлива без відповідальності й усвідомлення необхідності і її врахування у процесі життєдіяльності людини.

Особливо це має значення на початку ХХІ ст., коли наука і суспільство підняли рівень свободи людини так, що без відповідальності вона стає загрозою для себе і для інших.

Основні терміни

Воля – властивість свідомості, що регулює і мотивує поведінку людей; цілеспрямованість на виконання тих або інших дій з свідомим здійсненням вибору і прийняттям рішень.

Волюнтаризм (лат.voluntus –воля)- діяльність людини на основі власних бажань, волі без врахування об’єктивних обставин і законів.

Індивід – людина як одиничний представник людського роду, "один з собі подібних", безвідносно до її неповторних рис та здібностей.

Індивідуальність - самобутній спосіб буття конкретної людини, в неповторності природних задатків і їх реалізації в діяльності, визначеної рамками соціального буття. Єдність унікальних і універсальних властивостей людини, що формуються в процесі діалектичної взаємодії спадкових якостей, особистих властивостей і набутих соціальних рис і властивостей.

Людина – біосоціальна істота виду Homo sapiens, суб’єкт пізнання і історичного процесу, розвитку культури як "другої природи" на Землі; що відокремилась від інших, пов’язаних з нею

форм життя завдяки здатності виробляти знаряддя праці, яка має мову, мислення, свідомість.

Сенс буття – філософське поняття, що означає мету людського буття, процес реалізації потенціалу особи, її здібностей у вільно обраному напрямі, що дає людині почуття щастя.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Який специфічно людський спосіб самоутвердження в світі?

2. Чи є людина лише соціальною істотою? Яке місце в людській сутності має біологічний фактор? Обґрунтуйте свою позицію.

3. Чи згодні Ви з наведеним нижче твердженням Тейяра де Шардена? Що виділяє філософ – біологічне чи соціальне в людині?

„А, по-друге, як би не захоплювала нас проблема походження людини, навіть вирішена детально, вона не вирішила б проблеми людини. ...

Щоб охопити дійсно космічний розмах феномену людини, треба було би простежити її коріння через життя, до перших покровів навколо Землі. Але якщо ми хочемо зрозуміти специфічну природу людини і розгадати її таємницю, то немає іншого методу, як простежити, що рефлексія вже дала і що вона віщує попереду.”

Тейяр де Шарден.

4. Прочитайте наведений нижче уривок і поясніть, які особливості буття людини в світі підкреслив Піко делла Мірандола?

"Тоді Бог погодився з тим, що людина творіння невизначеного образу і, поставивши її в центрі світу, сказав: " Не даємо тобі, о Адаме, ні свого місця, ні певного образу, ні визначеного обов'язку, щоб і місце, і обов'язок ти отримав за власним бажанням, згідно своїй волі та своєму рішення. Образ інших створінь визначено в межах встановлених нами законів. Ти ж, не скований жодними межами, встановиш свій образ по своєму рішення, у владу якого я тебе віддаю"

Піко делла Мірандола.

5. Прочитайте наведений нижче уривок Ж.П. Сартра і поясніть, як він свободу людини.

„Свобода людини передує її сутності, вона є умова, завдяки якій остання стає можливою, сутність буття людини підвішена в її свободі. Таким чином те, що ми називаємо „свободою” невід’ємно від буття „людською реальністю”

Ж.-П. Сартр

6. Покажіть різницю між поняттями "індивід", "індивідуальність". "особистість".

7. Хто з філософів античності вперше звернув особливу увагу на осмислення проблеми людини? В чому полягали особливості його підходу до людини?

8. Поясніть, у чому полягає взаємозв’язок проблеми сенсу життя і основного питання філософії.

Література

Основна:

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов. / авт кол. Фролов И.Т и др. – М.: Республика, 2004.– С. 406-428, 572-580.

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М., 2002. – С. 153-225.

ПЕТРУШЕНКО В.Л. Філософія. Навч. Посібник. – К.,: «Каравела», 2002.- С.311-344.

ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. - К., 2001. – С. 111-142.

ФІЛОСОФІЯ. Підручник. За ред. Надольного І.Ф. -К.: Вікар, 2001. - С.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 336-363.

Додаткова:

ГУРЕВИЧ П.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – С. 139-203; 226-274.

ХАЙДЕГГЕР М. Время и бытие.- М., 1993.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности, изд. 2-е, доп.: Учеб. пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 531-550.

Першоджерела:

МИР философии. Книга для чтения. – М.: Изд. полит. лит., 1991. – Т.2. – С. 12-19, 33-36, 74-75, 108-114, 262-271.

СУМЕРКИ БОГОВ. – М.: Изд. полит. литература, 1989.- С. 19-20, 323-324,341.

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ФІЛОСОФІЯ. Течії і напрями. Хрестоматія.- К.: Ваклер,1996.- С. 161-167.

ЧЕЛОВЕК. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии /Сост. И.Т.Фролов. - М.:Политиздат, 1995. – С. 130-133; 220-222; 282-286.

ЭНГЕЛЬС Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека.- Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20.- С. 486-495.

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН. Феномен человека.- М.: Изд. полит. лит. 1987.- С. 143-146, 150-154.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.123 – 134.

СВІДОМІСТЬ, ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ ТА СУТНІСТЬ

*Жадібним є розум людський.
Він не може ні зупинити, ні
перебувати у спокої, а
рветься все далі*

Ф. Бекон

*Не слід накладати на людський
розум будь-які обмеження*

Декарт

*Під керівництвом розуму
наші знання загалом повинні
складати не уривки, а систему*

Кант

Метою даної теми є вивчення сутності свідомості, засад її походження та структурних компонентів. Для цього слід окреслити етапи історико-філософського становлення обсягу поняття свідомості, дати характеристику її складових, визначити особистісний та історичний виміри її розвитку. При цьому свідомість необхідно розглядати у контексті таких форм її прояву як самосвідомість, мислення, мова.

Ключові поняття: свідоме, несвідоме, свідомість, ідеальне, відображення, мислення, розсудок, розум, мова, самосвідомість, суспільна практика.

Постановка проблеми свідомості у філософії

Свідомість – це найбільш загальна категорія філософії, яка співвідноситься з такою ж всезагальною категорією як *матерія*. Вони виражаються одна через одну в межах основного питання філософії.

Яка ж сутність свідомості? Яке її походження? Це питання таке ж давнє, як і сама філософія. Виведення суттєвих характеристик

свідомості відбувалося протягом усієї історії філософії. Різні філософи в різні епохи по-різному тлумачили свідомість.

В античній філософії ще Геракліт, говорячи про труднощі пізнання, висловлював думку про темну і світлу його сторони, про чуттєве і розумове пізнання.

Демокріт, як і Геракліт, про два роди пізнання. І він першим здійснив спробу створити науку про поняття як форми мислення – логіку.

У Платона знання – це пригадування.

Аристотель першим розробив логіку як науку про правильне мислення, вчення про категорії як мислене відображення дійсності.

Давньогрецька антична філософія тлумачила її як нематеріальний феномен і переважно через моральність. Але у вченнях представників натурфілософії (Фалеса, Анаксімена, Геракліта), а пізніше у Демокріта, Епікура й Лукреція, душа тлумачилася як породжена матеріальними стихіями. Їй надавалися при цьому деякі характеристики розуму. Сократ поставив питання про необхідність формування понятійного мислення, яке, як він доводив, є пізнанням суперечностей. Разом з тим, Сократ підкреслював функціональність свідомості як добродіяння, коли душа володіє істиною. Платон тлумачив душу як таку, що володіє об'єктивною істиною, а остання носить вічний та незмінний характер і диктує людині певну “лінію поведінки”. В філософії Аристотеля душу не можна розглядати незалежно від тіла, вона є “внутрішньою формою живого тіла” і реалізує його сутність. Аристотель аналізує спроможність душі відчувати, уявляти і мислити.

У середньовічній християнській філософії свідомість тлумачиться як “душа”, в якій віра повинна поєднуватися з аргументами розуму, але пізнання Бога є містичним, ірраціональним. Фома Аквінський обґрунтував можливість душі виходити за межі тіла, а цим підтверджувалася і можливість її повернення в тіло. Тим самим обґрунтовувалася ідея воскресіння. Номіналізм і реалізм.

В епоху Відродження Дж. Бруно тлумачить душу як таку властивість світу, яка сходить до Мислячого духу. А Світова душа, за Бруно, знаходиться не поза межами світу, а в ньому самому як його власна внутрішня форма.

У філософії Нового часу більшість філософів виходять з незалежності розуму від віри і наук и від релігії. Свідомість вперше

стає предметом наукового пізнання. Вчення Ф.Бекона про ідолів є розвитком вчення про сутність свідомості: свідомість має заблудження, яких треба позбутися. Бекон виділяв три здатності пізнання: пам'ять (на неї спирається історія), уява (яка має важливе значення для поезії), розсудок (який лежить в основі філософії, математики і природознавства). Д. Локк виводить свідомість з чуттєвості і стверджує: “немає нічого в розумі, чого б не було у відчутті”. Гоббс вперше зв’язав мислення і мовлення, а також мову. Достовірне знання можливе лише завдяки мові. Особливе значення для подальшого розвитку філософії має концепція Спінози про ідеальне, яке тлумачиться як атрибут – невід’ємна властивість субстанції.

Філософи французького Просвітництва, залишаючись механіцистами в тлумаченні походження свідомості, внаслідок того, що філософія цього періоду характеризується спрямованістю на вирішення соціальних проблем, розглядають свідомість на рівні співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості.

В німецькій класичній філософії філософи-ідеалісти обґрунтували свідомість та мислення через універсальні закони і категорії. І. Кант тлумачив розум як апріорну форму мислення, яка дана від народження, тоді як розсудок формується у практичному досвіді. У Гегеля свідомість – це стан саморозвитку абсолютної ідеї. Але не була розкрита соціальна, соціокультурна сутність свідомості. Вульгарний матеріалізм примітивно тлумачив походження мислення: мозок виробляє думку так, як печінка продукує жовч.

Марксистська філософія, використавши теоретичні засади цих ідеалістичних систем і спираючись на дані природознавства і діалектичний метод, виробила діалектико-матеріалістичне вчення про походження свідомості, вивіла матеріалістичні підстави її походження. Свідомість – вторинна, але не тому, що її колись не було, а тому, що вона є продуктом високоорганізованої матерії – людського мозку. Вона не дається від народження, а виробляється людиною в процесі життєдіяльності і буття в культурі, активного засвоєння надбань культури.

Протиставляти матерію і свідомість неможливо. Біологічна форма життя – лише передумова появи свідомості. Свідомість існує

реально, але це суб'єктивна реальність. Сутність свідомості – ідеальна, але її джерело матеріальне.

Свідомість – це вища, властива лише суспільній людині функція головного мозку, сутність якої полягає у цілеспрямованому психічному відображенні об'єктивного світу та творчому формуванні ідеальних об'єктів, аналогів яких ще немає в природі. Вона ґрунтується на уяві і фантазії. За фізіологічними властивостями свідомість є рефлекторним процесом. Але вона не зводиться лише до фізіологічної властивості. Основою її виникнення є суспільні процеси: трудова діяльність, різні форми спілкування людей, мовлення, почуття, емоції.

Роль діяльності, спілкування та мовлення у формуванні і розвитку свідомості

Свідомість — стан психічного життя індивіда. Вона виражається в суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу і життя самого індивіда, в звіті про ці події. Свідомість протиставляється несвідомому в різних його варіантах.

Свідомість — одне з центральних понять класичної західної філософії. З певного розуміння свідомості виходили також науки про людину, зокрема, психологія. Разом з тим осмислення свідомості було пов'язане із значними труднощами. В кінці XIX ст. англійський біолог Т. Гекслі висловив навіть думку про те, що природа свідомості в принципі не піддається науковому дослідженню. Але філософи намагалися аналізувати її природу і сформулювали декілька концепцій свідомості. Найбільш поширена концепція ототожнення свідомості із знанням: все, що ми знаємо, — це свідомість, і все, що ми усвідомлюємо, — знання. Інша справа, що це знання може бути дуже поверхневим, пов'язаним лише з виділенням предмету, що припускає можливість подальшого його вивчення. Усвідомлення суб'єктом своїх емоцій, бажань, вольових імпульсів теж є знанням. Разом з тим сучасна філософія, психологія і інші науки про людину зіткнулися з фактом неусвідомлюваного знання. Це, наприклад, індивідуальне неявне

знання. Таким чином, знання є необхідною умовою свідомості, але умовою далеко не достатньою.

Є й інші концепції свідомості, наприклад, поширена феноменологічна концепція: головне в свідомості не знання, а його спрямованість, інтенціональність: я можу не знати нічого про об'єкт, але якщо я виділяю його за допомогою моєї інтенції, він стає об'єктом моєї свідомості.

Свідомість – ідеальна. Ідеальне – це здатність свідомості, розуму відтворювати реальність у відчуттях, думках, мові і діяльності людини.

У логічному плані ідеальне – це особливий рід об'єктів, що ідеалізуються, володіють власним буттям і особливими правилами операцій з ними (це числа, фігури, абстрактні об'єкти наук). Є і соціальний план ідеального – це сукупність загальнозначущих культурних норм, правил релігії, моралі, мистецтва, науки. Ці норми регулюють людські взаємини. У індивідуально-особовому плані ідеальне – це внутрішній світ людини, він виявляється у вигляді його потреб, цілей, бажань, емоцій, думок, духовних і душевних орієнтацій. Ці сили ідеального служать спонукami людської активності в світі. Ідеальне завжди пов'язане з певними матеріальними структурами мови, мозку, знаряддями праці, але не співпадає з ними, оскільки завдання ідеального виражати, представляти форми інших речей, що знаходяться поза його матеріальною досяжністю. Така властивість, опосередкованість ідеального – вельми істотна, хоч і парадоксальна: ідеальне – це здатність виражати, представляти природу інших об'єктів, залишаючись при цьому самим собою.

Відображення — основна характеристика свідомості і пізнання з погляду філософії діалектичного матеріалізму. Свідомість і пізнання розуміються в рамках цієї концепції як віддзеркалення, відтворення характеристик предметів, що існують об'єктивно, — реально, незалежно від свідомості суб'єкта.

Розуміння пізнання як відображення було сформульовано В.І. Леніним в роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм». У радянській філософії ідеї Леніна щодо пізнання як відображення, а також про віддзеркалення як властивість всієї матерії були догматизовані і отримали найменування «ленінської теорії відображення». Остання тлумачила відображення як єдине можливе розуміння пізнання і

свідомості. Насправді вислови Леніна про відображення не складають єдиної і послідовної концепції і допускають різну інтерпретацію.

Ленін підкреслював безпосередню даність свідомості пізнаваного предмету (матерія, наприклад, визначається як об'єктивна реальність, «дана нам у відчутті»). Але такий підхід несумісний з визнанням існування посередників в процесі отримання знання — слідів, образів, копій. Тим часом, за Леніним, суб'єкт отримує знання про реальні предмети тільки за допомогою образів як якихось самостійних утворень.

У Леніна є також інша інтерпретація поняття відображення — як відповідність ідеального предмету (образу) реальному оригіналу. Ленін багато раз уподібнює образ відбитку, картині, копії предмету. Така інтерпретація набула широкого поширення. Відображення тлумачилось як ізоморфна або гомоморфна відповідність образу предмету. Таке розуміння широко використовувалося в ідеях теорії інформації, кібернетики, семіотики, теорії моделювання та інших когнітивних дисциплін.

Разом з тим теорія відображення стикається з труднощами, які мають реальне значення при розробці проблем свідомості і пізнання.

Свідомість в своїх розвинених формах є *соціально-культурним продуктом*.

Якщо порівняти рівень інтелекту немовлят, які виховуються в сім'ї і Домі немовляти, то різниця між ними разюча. Більш розвинені — діти в сім'ях. Людина — відкрита система потреб і задовольняє їх специфічно людським способом буття у культурі. Людина сама створює умови свого існування. В цьому процесі важливу роль відіграють праця і спілкування, появлення мовлення і мови. Недаремно М. Хайдегер назвав мову домом буття. Людина висловлює себе в мові, її розуміють через мовлення, із вимовлення, дослуховування.

Люди починають виділяти себе з природи, коли виготовлять знаряддя праці. Праця — це процес обміну речовин між людиною і природою, це органічна основа людської кооперації і партнерства. Людина своєю діяльністю обумовлює і контролює цей обмін речовин.

Але не лише праця, трудова діяльність лежать в основі формування свідомості. Будь-яка творча діяльність (наукова, поетична, мистецька, релігійна і т. і.) є важливим чинником розвитку свідомості.

Основною рисою, що відрізняє практику людини від діяльності тварини є те, що людина підкорює світ, підпорядковує його собі залежно від власних потреб. Таким чином, людина спроможна оволодіти безкінечною кількістю форм діяльності. Тварина від природи запрограмована на один єдиний вид діяльності й ніколи в принципі не може оволодіти іншим. В цьому розумінні людина підкорює собі навколишній світ, тварина пристосовується до навколишнього світу. Людина може жити в будь-яких обставинах, а тварина може жити лише в умовах, на які вона запрограмована біологічно, адже вона не спроможна усвідомити і підкоряти невідповідні її природним потребам обставини. Саме тому, на відміну від тварин, людина є істотою універсальною. Людина усвідомлювати свої потреби, а тварина діє інстинктивно. Оскільки ж суспільна практика носить свідомий характер, то свідомість виступає ідеальним знаряддям праці, адже практика людини не може здійснюватися поза усвідомленням своєї мети.

Існує індивідуальна і суспільна свідомість. Разом з тим, ці її форми не є абсолютно ізольованими одна від одної – не існує індивідуальної свідомості без суспільної, як і навпаки. Але невірно тлумачити суспільну свідомість як певну суму “індивідуальних свідомостей”. Так і індивідуальну свідомість не можна розуміти як відособлений “екстракт” суспільної свідомості – вони є тотожністю протилежностей, що взаємообумовлюють і взаємозбагачують одна одну.

Суспільний характер свідомості як феномена людської життєдіяльності виявляється у розмаїтті таких її форм, як філософія, релігія, наука, мистецтво, мораль, правосвідомість, соціальна психологія та ін.

Структура свідомості. Свідоме та несвідоме

Свідомість має складну структуру. Вона включає не лише усвідомлювані компоненти, але й несвідомість, а також самосвідомість.

Несвідоме – неусвідомлене, підсвідоме. Передісторією несвідомого можна рахувати вчення Платона про анамнесіс – пригадування душею загальних істин, що споглядалися нею до вселення в тіло. Згодом ідеї про несвідоме розвивалися у різних напрямках. Але революцією в розумінні несвідомого стало вчення З. Фрейда. Він розрізняв власне несвідоме – те, що взагалі ніколи не усвідомлюється в оригінальному вигляді (сексуальні і агресивні потяги, витиснені із свідомості думки, імпульси), а також те, що може усвідомлюватися за певних умов (норми моралі, цінності). Усвідомлюється тільки те, що сумісно з соціокультурною конституцією особи. До області несвідомого Фрейд відносив також так званий «архаїчний спадок» людства – колективну скарбницю уявлень, типових реакцій і механізмів психіки. Ці ідеї колективного несвідомого були широко розвинені К. Юнгом.

Специфічними виявами свідомості є *мислення* як опосередкована, теоретична свідомість, що не може спрямовуватися на саму себе; *розум* як теоретична свідомість, що тотожна законам і формам об'єктивного світу; *розсудок* як форма логічного міркування; *здоровий глузд* як життєво-практичне міркування та інші вияви людської свідомості.

Розсудок — тип розумової діяльності, пов'язаний з виділенням і чіткою фіксацією абстракцій і застосуванням сітки цих абстракцій для освоєння мисленням предмету. Виступаючи як необхідна умова роботи мислення, його нормативного характеру, розум здійснює ту, що перш за все упорядковує, систематизує функцію по відношенню до предмету пізнавальної діяльності.

Розум — філософська категорія, що виражає вищий тип розумової діяльності, що протиставляється розсудку. Розрізнення розсудку і розуму як двох «здібностей душі» намічається вже в античній філософії: розсудок як нижча форма мислення пізнає відносне, земне і кінцеве, розум спрямовує на збагнення абсолютного, божественного і нескінченного. Виділення розуму як

вищому в порівнянні з розсудком ступеню пізнання чітко здійснювалося у філософії Відродження у Миколи Кузанського і Дж. Бруно і зв'язувалося із здатністю розуму осягати єдність протилежностей, які розводить розсудок.

Найбільш детальну розробку уявлення про два рівні розумової діяльності в поняттях розсудку і розуму отримує в німецькій класичній філософії — у Канта і Гегеля. Згідно Канту, «всяке наше знання починається з відчуттів, переходить потім до розсудку і закінчується в розумі». На відміну від «кінцевого» розсудку, обмеженого в своїх пізнавальних можливостях даним чуттями матеріалом, на який накладаються апіорні форми розсудку, мислення, розум прагне вийти за межі заданого можливостями чуттєвого споглядання «кінцевого» досвіду. Прагнення до цієї мети необхідне закладено, за Кантом, в самій суті мислення, проте її реальне досягнення неможливе, і, намагаючись все-таки досягти її, розум впадає в нерозв'язні суперечності — антиномії. Розум, згідно Канту, може виконувати тільки регулятивну функцію пошуку недосяжних граничних підстав пізнання, функція реального пізнання в межах «кінцевого» досвіду залишається за розсудком. Кант не заперечував можливостей необмеженого освоєння все нових шарів реальності в практичній і теоретичній діяльності людини. Проте таке прогресуюче освоєння завжди відбувається в рамках досвіду, тобто взаємодії людини з охоплюючим його світом, яке носить завжди «кінцевий» характер, не може за визначенням вичерпати реальність цього світу. Це сильна антидогматична спрямованість проти всяких спроб побудови закінченої «закритої» теоретичної картини реальності миру в цілому.

На відміну від Канта, Гегель вважав, що, саме досягаючи стадії розуму, мислення повною мірою реалізує свої конструктивні здібності, виступаючи як вільна, не зв'язана якими-небудь зовнішніми обмеженнями спонтанна активність духу. Межі мислення, за Гегелем, не поза мисленням, тобто в досвіді, спогляданні, а усередині мислення — в його недостатній активності. Підхід до мислення як формальної лише діяльності по систематизації даного ззовні матеріалу, що властиве для розсудку, долається, за Гегелем, на стадії розуму. Внутрішнім стимулом

роботи розуму для Гегеля виступає діалектика пізнання, яка долає внутрішні суперечності, що є джерелом подальшого розвитку.

Недолік гегелівської концепції полягає в тому, що розум здатний досягти абсолютного знання. Але розвиток пізнання ніколи не замкнений в просторі розуму, а припускає звернення до досвіду, взаємодію з емпіричним знанням, припускає багатоваріантність дій, критичний аналіз різних проблемних ситуацій.

У філософській традиції розсудок як початкова, нижча стадія мислення протиставлялася розуму як вищій пізнавальній здатності. Здійснюючи нормативну функцію по відношенню до матеріалу чуттєвості, розсудок привносить форму в знання, зміст якого задається чуттєвим спогляданням. При цьому Кант вважав, що застосування правил розсудку в реальному пізнанні обов'язково повинно бути пов'язаним із здатністю думки — можливістю живої людської свідомості застосовувати загальне нормативне правило в конкретній ситуації.

Свідомість не існує поза мисленням і мовою. Отже, особливості свідомості, мислення і мови виступають явищами одного порядку, оскільки не існують незалежно одна від одної. Мова — це практична свідомість.

Мислення — це внутрішнє, активне прагнення опанувати своїми власними уявленнями, поняттями, спонуканими відчуттів і волі з метою отримати необхідну для оволодіння ситуацією директиву. Думка завжди знаходить мовний вираз. Значить, мислення — це німа, внутрішня мова, а мова — це озвучене мислення.

Часто мислення починається з ситуації, а тому спочатку це *ситуативне мислення*. Якщо мислення спрямоване на реальні предмети, то воно називається *конкретним*, якщо мислення спрямоване на ідеальні предмети або на те, що представляється, то мова йде про абстрактне мислення. Обидва способи мислення переходять один в інший.

Мова - найбільш охоплюючий і найбільш диференційований засіб виразу, яким володіє людина, і одночасно вища форма прояву об'єктивного духу.

Слово знаходиться між свідомістю і мислимим предметом. Воно бере участь в бутті і того, й іншого. За допомогою слів ми розділяємо предмети. Але слово також і зв'язує предмет і

свідомість. У цій функції відділення і скріплення і знаходиться джерело необмеженого впливу мови на мислення.

Історія всякої мови відображає соціальну історію її народу. У мові відображається, знаходить вираз та або інша сфера життя, певна область досвіду, переживань (слово «море» означає для рибача щось інше, чим для курортника). Коріння слів показують, які предмети були найважливішими для народу в період формування мови. *Словниковий склад мови показує, про що думає народ, а синтаксис – як він думає.* Мова найточніше характеризує народ, оскільки є *об'єктивним духом народу*. Характерним, наприклад, є той факт, що у бедуїнів є безліч слів для позначення верблюда, залежно від умов, в яких він фігурує в їх житті, а східноафриканські мисливці мають безліч слів для виразу різних відтінків коричневого кольору і лише по одному – для виразу кожного з решти всіх кольорів. І якщо в слов'янських мовах допоміжне дієслово «є» грає значно меншу роль, чим, наприклад, в романо-германських мовах, то це говорить про те, що проблема існування, реальність тут не стоїть з такою гостротою, як в культурі романських і німецьких народів.

Свідомість і самосвідомість

Скеровуючи пізнавальну активність на саму себе, свідомість стає самосвідомістю, внаслідок чого свідомість виступає засобом вирізнення людини зі світового загалу, способом поглянути на себе «ззовні» і, отже, набутти характеристик «внутрішньої людини», своєрідної унікальної істоти - *екзистенції*.

Самосвідомість — усвідомлення суб'єктом самого себе, станів свого тіла, фактів свідомості, свого Я (зовнішнього вигляду, особливостей особи, системи цінностей, переваг і прагнень). В деяких випадках самосвідомість включає самооцінку. Самосвідомість — одне з центральних понять класичної західної філософії. Так, згідно Декарту, самосвідомість — єдине достовірне, безперечне знання, яке тому є підставою всієї системи знання.

Разом з тим розуміння самосвідомості пов'язане з серйозними труднощами. Як факт психічного життя самосвідомість безперечна.

Як метод вивчення свідомості воно використовувалося психологією. Але яким чином суб'єкт може сприймати стани власної свідомості (свої думки, уявлення, переживання та ін.)? Звичайне сприйняття можливе за допомогою органів чуття. За допомогою яких органів чуття можна сприймати факти своєї свідомості? І хто в цьому випадку є сприймаючим суб'єктом? Де він знаходиться?

Вирішальним для розуміння самосвідомості є не усвідомлення свідомості, а сприйняття власного тіла і його місця в системі інших тіл і подій фізичного світу. Це самосприйняття є необхідною умовою сприйняття зовнішнього світу, що існує незалежно від сприймаючого суб'єкта. Суб'єкт бачить свої руки, ноги та інші частини тіла, чує і бачить свої кроки, чує звуки власного голосу, відчуває рухи своїх кінцівок і голови, отримує різного роду інформацію від всіх частин тіла. Це дозволяє йому специфікувати своє змінне положення в реальному світі і сприймати реальні ситуації такими, які вони є.

Вища форма самосвідомості – *рефлексія*, коли суб'єкт здійснює спеціальний аналіз способів своєї діяльності і явищ свідомості, в тому числі і свого Я. Я виникає як продукт рефлексії, як результат відношення до себе з боку узагальненого іншого суб'єкта і можливо лише в рамках комунікативної взаємодії з іншими людьми за допомогою мови. На відміну від простих форм самосвідомості рефлексія виникає тільки в певних ситуаціях, коли суб'єкт стикається з необхідністю переглянути прийняті форми діяльності, звичні уявлення про світ і своє Я, свої установки і системи цінностей. У акті рефлексії Я робить себе власним об'єктом.

Самосвідомість не є особливий «внутрішній погляд», що роздивляється деякі ідеальні утворення, розміщені в полі свідомості як в картинній галереї. Акт самосвідомості — це отримання знання про способи діяльності в зовнішньому світі, про відносини суб'єкта до інших людей, до прийнятих в даному співтоваристві систем цінностей.

Самосвідомість — це не щось абсолютне безпосереднє, а діяльність мислення. Як діяльність мислення самосвідомість може вести до помилок. Так, суб'єкт може припускатися помилок при сприйнятті власного тіла. Наприклад, неправильно локалізувати

місце болю, відчуття інтенсивності болю може залежати від різних чинників, хоча сам біль може не мінятися. Проте помилок при самосприйнятті тіла значно менше, чим при сприйнятті зовнішніх тіл, що пояснюється максимальною близькістю об'єкту сприйняття і сприймаючої системи.

Суб'єкт не може помилятися в тому, що він має такі-то наміри, що він думає про те-то — інакше ніяка діяльність не була б просто неможливою. В той же час він може не усвідомлювати деяких своїх глибинних емоцій, думок і установок, може помилятися щодо свого Я в цілому (навіть своєї зовнішності, не говорячи вже про риси особи). Я є непрозорим для самого себе. Самосвідомість у разі рефлексії — це не просто знання про те, що є, а завжди спосіб критичного переосмислення систем діяльності, що склалися, прийнятих установок. З погляду сучасного розуміння, рефлексія, спрямована на Я, служить способом зміни самоідентичності.

Свідомість неможлива без самосвідомості. Без самосвідомості суб'єкт не може контролювати власні дії — як зовнішні, так і внутрішні (роботу мислення, уяви, бажання). Вища форма самосвідомості – рефлексія, коли суб'єкт здійснює спеціальний аналіз способів своєї діяльності і явищ свідомості. Рефлексія виникає тільки на основі оволодіння мовою та іншими засобами комунікації.

Свідомість – це специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаної із *пізнанням*, яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми *знання*. Це діяльнісний, а не субстанційний феномен, що здійснюється в актах спрямування - інтенції на зовнішній світ і результується в якісно розмаїту мовно-опредметнену систему значень. Останні набувають онтологічного статусу об'єктів — матеріальних чи ідеальних, дійсних чи можливих (або належних), теперішніх чи минулих (майбутніх), конкретно-емпіричних чи абстрактно-загальних, дійсних чи уявних (фіктивних, ілюзорних, фантастичних). Пізнавально спрямовуючи себе на реальний світ, свідомість трансформує його натуралістичні і психологічні параметри, трансформує їх в ідеальний світ.

Основні терміни

Свідомість – специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаний із пізнанням, яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми знання.

Ідеальне – філософська категорія для позначення нематеріальної, суб'єктивно-духовної природи свідомості, це образ об'єктивної реальності в формах діяльності людини, в формах її свідомості і волі.

Відображення – властивість матеріальних об'єктів змінюватися під впливом взаємодії між собою і зберігати зміни, які виникають, у специфічних формах: знаках, відбитках, структурних перетвореннях тощо.

Самосвідомість – усвідомлення індивідом своєї природної, інтелектуально-духовної, особистісної специфіки, національної і професійної приналежності, місця в системі суспільному виробництва і суспільних відносин. Специфіка самосвідомості полягає в тому, що вона виражає сутність внутрішнього світу особистості, опосередковане відношення суб'єкта до об'єктивного світу через безпосереднє відношення до самого себе.

Суспільна свідомість – духовна сторона історичного процесу, не просто сукупність індивідуальних свідомостей, а цілісне духовне явище, що має певну внутрішню структуру і включає різноманітні рівні (теоретичну і повсякденну свідомість, ідеологію і суспільну психологію) і форми свідомості (політичну і правову свідомість, мораль, релігію, мистецтво, філософію, науку).

Мислення – інформаційна діяльність, яка за допомогою абстрагування, міркувань і типізації даних про світ явищ розкриває їх необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку. Мислення виходить за межі емпіричного споглядання, пов'язане з моделюванням можливих ситуацій і тому здатне до планування дій та передбачення їх наслідків.

Розсудок і Розум – дві основні стадії пізнання: на першій об'єкти розкладаються на складові частини, сторони, моменти для їх детального освоєння; на другій вони об'єднуються, систематизуються на основі певного принципу.

Мова – суспільний продукт, що виробляється колективом для забезпечення потреб у комунікації і зберігається в пам’яті членів колективу, а також у текстах, побудованих засобами даної мови, це матеріальна форма здійснення процесу мислення.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Проаналізуйте роль несвідомого в природі людини, використавши наведені міркування сучасного філософа В.А.Канке (*Канке В.А. Философия: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений.*— М.: Логос, 2001. — С. 137–138): «Головна ідея Фрейда була досить простою: людина – істота еротична. Глибинна сутність людини – сексуальний потяг – лібідо (пізніше Фрейд буде багато розмірковувати про два головних інстинкти – ерос та інстинкт смерті – танатос). Цей потяг приходить у конфлікт зі свідомістю, яка змушена реагувати на оточуюче соціальне середовище з його численними заборонами. Сексуальні потяги витискуються зі свідомості, вони стають несвідомими, виявляючись у сновидіннях, в різноманітних нерациональних діях, в неврозах. Шлях позбутися від неврозів – це аналіз психіки, спочатку виявляють несвідоме (це робить кваліфікований лікар-психіатр), а потім, якщо пацієнт здатний на це, несвідоме переводиться у свідомість. Воно перестає існувати, зникає джерело хворобливих неврозів. Але ніхто і ніколи не позбавить людину від несвідомого повністю, тому що у своїх підвалинах людина є істота не свідомою, а несвідомою. Домінує саме останнє. Так вважають фрейдисти. Далеко не всі з ними згодні».
2. З’ясуйте, яку роль відіграє в житті людини мова?
3. Що означає “мислити абстрактно” і “мислити конкретно”?
4. Обґрунтуйте твердження Гегеля, що “істиною свідомості є самосвідомість” (*Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук.* – Т. 3. Феноменология духа. – М.: Мысль, 1977. – С. 233).
5. Чи може сформуватися свідомість у сліпоглухонімих дітей, якщо сформувати у них навички предметно-практичної діяльності?
6. Чим відрізняється мова жестів від вербальної мови?
7. Обґрунтуйте твердження Канта: “Якщо з емпіричного пізнання виключити будь яке мислення (через категорії), то не

залишитися ніякого знання про той чи інший предмет, тому що за допомогою лише одних наочних уявлень ніщо не осмислюється...”
(Кант І. Критика чистого розума. – СПб., 1993. – С.188-189).

Література

Основна

ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. - К., 2001. – С. 143-161.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 317-335.

ФІЛОСОФІЯ. Навчальний посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П. Розумний та ін. / за ред. І.Ф. Надольного. – К., 2001. – 457 с.

Додаткова:

ГАДАМЕР Х.-Г. Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991. – С. 60-71.

ЖОЛЬ К.К. Язык как практическое сознание (философский анализ). - К.: Вища школа, 1990. – С.18-33.

НЕЛЬГА О. Самосвідомість особистості і її етнічний зміст // Філософ. і соціол. думка. – 1993. – № 7,8.

ПОТЕБНЯ А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. - М.: Лабиринт, 1999. – С.80-98.

ХАЙДЕГГЕР М. Время и бытие. - М.: Республика, 1993. – С.259-273.

Першоджерела:

ГЕГЕЛЬ Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно?// Работы разных лет. В 2-х т.-Т.1-М.: Мысль,1970.-389-394.

ГЕГЕЛЬ Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Феноменология духа. – М.: Мысль, 1977. – С. 218-250.

КАНТ И. Критика чистого разума – С-Пб.: «ТАЙМ-АУТ», 1993. – С.188-189.

ФРЕЙД З. Психология бессознательного. - М., 1989. – С. 425-439.

ЭНГЕЛЬС Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека.- Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20.- С. 486-489.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.135 .

ЮНГ К. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988. – № 1.

ПІЗНАННЯ ТА ОСВОЄННЯ ЛЮДИНОЮ СВІТУ

Всі люди від природи прагнуть до знання

Аристотель

Метою теми є з'ясування студентами того, що таке пізнання, які його рушійні сили, в чому полягає сутність істини та які існують методи її пошуку.

Ключові поняття: знання, освоєння, пізнання, істина, метод, методологія.

Філософське вчення про пізнання

У попередніх темах відмічалось, що людина є відкритою системою потреб. Проте, на відміну від тварин, свої потреби вона задовольняє не безпосередньо (на основі умовних і безумовних рефлексів, інстинктів), а опосередковано (через виготовлення та вдосконалення знарядь праці). Природа людини, втілена в її сутнісних силах, викликає необхідність постійного перетворення, а, отже, *освоєння* та *пізнання* оточуючого світу. Втім пізнавальна діяльність людини не завжди обумовлена прагматичними намірами: полегшити фізичну працю, поліпшити умови проживання, збільшити тривалість життя, покращити медичне обслуговування, якість харчування тощо. В процесі пізнання людина «доторкається» до сутності речей, їх справжньої, а не ілюзорної природи, виходить за межі буденності, поверхового розуміння світу та свого місця в ньому, реалізує себе як духовну, моральну, творчу особистість. Недарма Аристотель зазначав, що всі люди від природи прагнуть до знань, незалежно від того, мають останні практичну цінність чи ні.

Тому *пізнання* – це в першу чергу особливий вид духовної діяльності, основною метою якої є встановлення об'єктивних (істинних) знань про світ, суспільство, людину. Таке тлумачення

пізнання дає право не тільки оцінювати його результати на істинність/хибність, але й враховувати моральний, ціннісний, соціокультурний та інші виміри даного виду діяльності.

Будучи жителем трьох світів – *об'єктивного* (природа, суспільство), *суб'єктивного* (дух, душа, свідомість, мислення) та *суб'єктивно-об'єктивного* (культура), людина прагне схопити їх єдність та виразити її в абстрактно-логічній (понятійній), символічній або образній формах. Взаємодія перелічених світів, встановлення відповідності між ними називається *освоєнням*. Зрозуміло, що поняття «освоєння», зміст якого вбирає духовно-теоретичну (відношення об'єктивного і суб'єктивного), духовно-практичну (відношення суб'єктивного і суб'єктивно-об'єктивного) та матеріально-практичну діяльність, є ширшим за зміст поняття «пізнання». Іншими словами, пізнання базується на абстрактно-логічній складовій свідомості; воно є втіленням розуму. При цьому духовно-практичне освоєння ґрунтується на чуттєво-емоційній, а матеріально-практичне – на емоційно-вольовій сторонах свідомості.

Отже, освоєння в усіх його проявах, потяг до істини, перехід від неповного і неточного знання до більш глибокого і цілісного є атрибутом людського буття, характеризує людину як творчу істоту, як незавершений проект, спрямований у майбутнє (Ж.П. Сартр). Міф, мистецтво, життєва мудрість, мораль, наука – все це форми освоєння світу, які дозволяють людині скласти цілісне уявлення про Універсум.

Разом з тим саме *пізнання* є найбільш складним видом освоєння, оскільки воно здійснюється за чітко вивіреними законами з неухильним дотриманням норм логічності, несуперечності, послідовності, обґрунтованості. Пізнання вимагає постановки й вирішення непростих онтологічних і гносеологічних питань, зокрема таких: чи можна пізнати світ? що таке знання? які є критерії істини та методи її отримання? і т.п. Зважаючи на те, що результати пізнавальної діяльності людство втілює в медицині, освіті, промисловості, транспорті тощо, питання об'єктивності, надійності, істинності отриманих знань, їх безпечності є не лише філософською, але й етичною, ціннісною, гуманістичною проблемою.

Окрім цього в процесі пізнання розкривається сутність речей і явищ, яка нерідко утаємничена за видимістю, ілюзорністю. Наприклад, пройшли тисячі років перш, ніж людина зрозуміла справжню причину грому, блискавки, дощу, перш, ніж змогла підкорити вогонь, електричний струм, енергію атомного ядра. Все це вимагало напруженої інтелектуальної роботи багатьох поколінь мислителів і вчених, яким вдалося розробити спеціальні підходи (методи) відокремлення істинного знання (*episteme*) від гадки, враження (*doxa*), розмежувати суб'єкт та об'єкт пізнання, виявити їх характерні риси і принципи взаємодії. Не дивно, що вже в перших філософських системах, зокрема Демокріта, Платона, Аристотеля, значна увага приділена проблемам пізнання, пошуку методів, принципів, характеристик пізнавальної діяльності, відокремленню її від міфотворчості й релігійних практик.

У сучасній філософії вчення про пізнання називається *теорією пізнання* або *гносеологією*. Теорія пізнання – це філософське вчення про процес набуття людством знань, про його джерела, рушійні сили, закономірності, про їх поглиблення, про заміну неповних і неточних знань більш повним і точним. У «Філософських зошитах» В.І. Ленін писав, що пізнання – це усвідомлення людиною законів оточуючого світу і місця у ньому людини. Тобто, рівень знань людини відображає рівень її розвитку, розширюючи можливості та відкриваючи все нові й нові горизонти незвіданого, проблемного, потенційного. Отже, процес пізнання зв'язаний з розв'язанням гносеологічної сторони основного питання філософії про можливості і межі пізнання, про відношення наших думок до світу.

Пошуки відповідей на це та інші питання сформували в історії філософії два підходи до *тлумачення пізнання*. Перший підхід, **класичний**, визнає існування єдиної, абсолютної істини, досягнення якої розкриває зміст, мету, цінності й особливості пізнавальної діяльності. Ідеалом знання тут виступає наукове знання. Всі інші види знань оцінюються з точки зору їх відповідності критеріям і нормам наукової раціональності. Точні й природничі науки визнаються найвищою формою пізнання.

З історії філософії відомо, що традиційний підхід до проблеми пізнання не є однорідним. Спосіб вирішення онтологічної сторони основного питання філософії про першопричину світу, дозволяє

виокремити кілька *пізнавальних стратегій*, тобто принципів філософського вчення про пізнання: а) визнання тотожності мислення і буття (Геракліт, Парменід); б) відокремлення мислення від буття, протиставлення його сущому (Платон, Аристотель, Г. Галілей, Ф. Бекон, Р. Декарт, Г. Лейбніц, Г. Гегель, Е. Гуссерль); в) сприйняття світу як існуючого незалежно від свідомості, через що мислення не здатне повною мірою розкрити його сутність (Піррон, Секст Емпірик, Дж. Берклі, Д. Юм, І. Кант, Е. Мах).

Перший тип пізнавального відношення характерний для натурфілософів Античності. В його основі лежить теза Парменіда про те, що буття існує, оскільки його можна помислити. Тобто, думка про об'єкт реальності є складовою частиною цієї реальності. Відповідно, мислення здатне до адекватного відтворення процесів, які відбуваються в світі та відображення їх в очевидній, наглядній формі. Відомі апорії Зенона, які виходили із суто умоглядних міркувань, якраз і були направлені на заперечення множинності та руху.

Утім вже Демокріт був схильний до більш стриманої оцінки можливостей людини як суб'єкта пізнання. На його думку, «ні про що ми не можемо чітко сказати, яким воно є в дійсності, оскільки остання прихована від нас як вода в глибокому колодязі». Ця ідея дістала розвиток у філософських системах Платона і Аристотеля, які заклали основи *другого типу* пізнавального відношення. Воно й стало парадигмальним (взірцевим, базовим) для усієї західної філософії від другої половини V ст. до н.е. по кінець XIX ст.

Подальші розробки даного підходу до розуміння пізнання призвели до утвердження ідеї надособистісного абсолютного суб'єкта (Бога, Абсолюту, Ідеї, Духу, Логосу), з позиції якого й має здійснюватися пізнавальна діяльність. Недосконалість, неточність людських знань пояснювалася відсутністю повної детальної інформації про світ. Відомий французький астроном і математик, представник механістичного детермінізму П. Лаплас (1749-1827) навіть сформулював положення, відоме під назвою «демон Лапласа». Згідно з ним, абсолютна істина недосяжна лише тому, що прилади вимірювання не мають абсолютного ступеня точності.

Разом з тим питання про походження абсолютного суб'єкта та його зв'язок з людиною породило складну філософську дискусію в XVII-XVIII століттях. Її зміст зводився до того, чи є наші знання

результатом відображення свідомістю об'єктивної дійсності, чи вони є продуктом суб'єктивної конструкції, яка немає нічого спільного з реально існуючим світом. Як з'ясувалося, вирішення цієї проблеми є надскладним завданням, оскільки в неявному вигляді вона увібрала в себе зміст усіх попередніх філософських дискусій. Саме це й обумовило формулювання Ф. Енгельсом основного питання філософії як питання про відношення мислення до буття, духу до природи та свідомості до матерії. Виявилось, що існують дві суперечливі позиції відносно походження свідомості, мислення, а отже, структури й принципів пізнання – *матеріалізм* та *ідеалізм*.

Матеріалізм, визнаючи існування об'єктивної реальності, за початок, першооснову пізнання приймає матерію, яка впливає на органи чуттів та породжує в свідомості низку відчуттів, асоціацій, взаємозв'язків, ідей тощо. Їх зіставлення, поєднання й узагальнення поступово набуває форми теоретичного знання про світ. Іншими словами, єдність суб'єкта і об'єкта пізнання досягається лише у ході предметно-практичної діяльності. Втілюючи результати освоєння дійсності в реальний процес життя, людина цим самим здійснює оцінку, перевіряє значимість отриманих даних, виконує їх добір і систематизацію. Тому пізнавальне відношення людини до дійсності є практичним за своєю природою. Саме *практику діалектичний матеріалізм* визнає всезагальним способом буття людини. Вона є процесом, у якому перевіряється відповідність змісту знань, цілей і результатів пізнавальної діяльності об'єктивним закономірностям розвитку природи, суспільства і мислення. Практика визначає задачі, цілі, спрямованість пізнання, створює засоби для його здійснення, є сферою застосування результатів пізнання, критерієм істинності знань, показником того, якою мірою цілі і результати пізнання співвідносяться з потребами й інтересами людей.

Ідеалізм виходить з положення про те, що відокремленої від свідомості реальності не існує. Суб'єкт (людина) не лише пізнає світ та виявляє його закономірності, а й формує, конструює його у відповідності зі своїми пізнавальними здібностями. Так у «Критиці чистого розуму» І. Кант доводить, що людина пізнає лише те, що створила сама. При цьому представники *об'єктивного ідеалізму* розглядають світ як такий, що організований і розвивається не за

власними законами, а за законами чистого Мислення, Абсолютної Ідеї тощо. Прибічники *суб'єктивного ідеалізму* тлумачать пізнання як процес, що опосередкований ідеями, принципами, нормами, які належать суб'єкту пізнання.

Суперечність між матеріалізмом та ідеалізмом прагнули усунути представники *агностицизму*. Термін «агностицизм» (походить від грецького *αγνοω* – недоступний пізнанню) був уведений англійським ученим Т. Гекслі у 1869 р. Першою формою агностицизму вважають античний скептицизм (Аркесілай, Енесідем, Піррон, Секст Емпірик та інші), представники якого наполягали на відсутності надійного критерію істини та відносності знань про світ. Класичного наповнення концепція агностицизму отримала у філософії Дж. Берклі та Д. Юма. Вони вважали, що людина не здатна встановити відповідність між дійсністю і змістом своїх знань, якщо останні виходять за межі безпосереднього досвіду. Розв'язуючи цю проблему, І. Кант розробив концепцію трансцендентального ідеалізму, згідно з якою людина має вроджені (апріорні) форми чуттєвості, розсудку та розуму. Проте вони дозволяють досліджувати світ лише на рівні явищ, а не сутностей. Теоретизування щодо трансцендентних (позадосвідних) «речей в собі» (мораль, Бог, Всесвіт, свобода тощо) призводить до появи антиномій, неусувних суперечностей. Саме це, на думку німецького мислителя, й визначає межі пізнавальної діяльності.

У кінці XIX – на поч. XX ст. були здійснені спроби подолати обмеженість і засадничі положення агностицизму. Зокрема, представники філософії марксизму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, П. Лафарг, А. Бебель та інші) розглянули пізнання як предметно-практичну, перетворюючу діяльність, видозмінили поняття суб'єкта пізнання, надавши йому соціально-культурного й історичного вимірів. Вони обґрунтували діалектичний характер пізнання, його неперервність, поступовість, наступність, спростували ідею абсолютизації об'єкта і суб'єкта, істини, достовірності, об'єктивності та інших гносеологічних категорій. Варто відмітити, що діалектико-матеріалістичне тлумачення процесу пізнання справило великий вплив на розвиток класичної науки.

Ускладнення науки ХХ ст., посилення її впливу на життя соціуму, підвищення відповідальності вчених за долю людства змусило філософів переглянути і розширити уявлення про зміст, методологію та мету пізнавальної діяльності. Достатньо повно сутність кризи та суперечності класичної гносеології підмітив німецький філософ *Е. Гуссерль* (1859-1938). У роботі «Криза європейських наук та трансцендентальна феноменологія» він зазначив, що новосвропейська наука «нездатна допомогти нам у наших життєвих потребах». Прагнення до об'єктивності усуває з неї саме ті питання, які є важливими, доленосними для людини та людства. Наука про факти, пише мислитель, – формує людей, які турбуються лише про факти, побут, практичну користь. Але при цьому вони залишаються байдужими (індиферентними) до сенсожиттєвих параметрів людського буття. Таке розширення характеристик пізнавальної діяльності стало перехідним до **некласичного підходу** при вирішенні гносеологічних питань.

Сучасні філософи (Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко, П. Фейєрабенд, К. Поппер та інші) говорять про плюралізм (розмаїття) знання, необхідність здійснення його деконструкції, наближення до життєвого світу людини, коригування з цілями і метою існування людства. Як відмітив французький філософ Ж.-Ф. Ліотар, в інформаційну еру знання, а отже й наука, меркантилізуються (набувають прагматичного виміру, розглядаються з корисливої точки зору). Наука, істина, знання можуть бути елементами ідеологічного, політичного, економічного впливу. Зважаючи на це, вітчизняний філософ С.Б. Кримський відмітив, що сьогодні «наука не є ексклюзивною системою цінностей, а потребує врахування духовного досвіду цивілізації».

При цьому обмеженість науки виявляється не лише при розв'язанні соціокультурних питань. Новітня наука направлена на вивчення складних, нелінійних, нерівноважних, хаотичних процесів і систем. За цих умов вона часто втрачає об'єктивність, а результат нерідко залежить від обраного методу, методики обрахунків, залучених технологій, приладів і т.п.

Це змушує розглянути як базові для теорії пізнання такі категорії, як «суб'єкт» і «об'єкт». Суб'єкт – це той, хто пізнає. Ним може виступати людина, група дослідників, суспільство. Об'єкт – це ті

предмети і явища світу, на які направлений процес пізнання. Об'єктом пізнання може виступати як фрагмент дійсності, так і людина та суспільство. Тобто об'єкт і об'єктивність, суб'єкт і суб'єктивність – це не тотожні пари понять. Відомий вітчизняний вчений, академік П.В. Копнін писав, що «суб'єкт» і «об'єкт», як парні категорії, виражають єдність протилежностей, подолання якої можливе лише в ході предметно-практичної діяльності. Зазвичай, під суб'єктом пізнання розуміють «саму людину і навіть людство», тоді як об'єктом є доступна сприйняттю суб'єкта реальність (природа, внутрішній світ людини, мислення тощо). Іншими словами, суб'єкт і об'єкт діалектично взаємозв'язані і поєднуються в процесі суспільно-історичної практики. Вони не існують одне без одного, а їх взаємодія визначає *суспільний та конкретно-історичний характер* пізнавального процесу. Адже, на кожному етапі розвитку суспільство має відповідний рівень пізнавальних і когнітивних засобів, а також відповідні цілі дослідження, які залежать від суспільних потреб.

В історії філософії розуміння співвідношення об'єкта і суб'єкта пізнання змінювалося залежно від суспільного розвитку та науково-технічного прогресу.

Розглянемо спочатку *підходи до визначення суб'єкта пізнання*.

Антропологічний суб'єкт. Суб'єкт пізнання ототожнюється з людиною, для якої пізнавальна діяльність є однією з форм життєдіяльності. Цю концепцію підтримували Ж. Ламетрі, Л. Фейєрбах, Л. Бюхнер, Ж. Піаже та інші мислителі.

Трансцендентальний суб'єкт. Свого часу ще Аристотель у «Нікомаховій етиці» писав, що знання – це те, що «існує з необхідністю, а отже, вічно». Причиною загальності, істинності знання давньогрецький мислитель вважав існування трансцендентального (відокремленого від людини) суб'єкта – Бога. Навіть в епоху Нового часу більшість філософів об'єктивність наукового знання також пояснювали на основі припущення щодо універсальної сутності суб'єкта пізнання. Так, *Р. Декарт* основою пізнання вважав діяльність *res cogito* (субстанція, що мислить); *І. Ньютон* писав про Бога як першорух світу, який надав Універсуму закони; *І. Кант* вказував на трансцендентальний суб'єкт як на систему загальних і необхідних апріорних форм категоріального синтезу; *Г. Гегель* сформував концепцію

абсолютного суб'єкта, до якого має долучитися дослідник, якщо бажає розкрити істинну сутність процесів і явищ. У сучасній філософії концепція трансцендентального суб'єкта розробляється представниками феноменології. Її засновник *Е. Гуссерль* закликав усунути із концепції суб'єкта психологічні, індивідуальні, соціокультурні та інші аспекти й розглянути суб'єктивність як феномен, як одну із форм буття.

У ХХ ст. набула поширення *концепція соціально-історичної сутності суб'єкта пізнання (К. Маркс)*. Вона розглядала людину не лише як сукупність біологічних чи психологічних рис, а помістила її в соціокультурний, ціннісно-смысловий, історичний контексти. Внаслідок цього суб'єкт пізнання (який вже не зводиться до конкретної особистості) виявляється направленим не на досягнення вічних, незмінних, абсолютних істин, а на предметно-практичну, перетворюючу діяльність. Тому знання зберігає емоційне й ціннісне навантаження, через що його істинність завжди відносна. Абсолютна істина постає не як приналежна Богу чи Абсолютній Ідеї, а як напрям, ідеал, мета пізнання.

На розглянутій вище концепції ґрунтується уявлення про *наукове співтовариство як суб'єкта пізнавальної діяльності (Т. Кун, Р. Мертон, К. Поппер)*. Представники цього підходу вказують на те, що наукове співтовариство є єдиним способом подолати обмеженість окремо взятого індивіда. Прийняті у співтоваристві норми, принципи, ідеали забезпечують історичність, універсальність, об'єктивність процесу пізнання; вони гарантують правильність вибору і застосування методів, пов'язують науку з суспільними цінностями та завданнями, трансформують критерії істинності тощо.

Проаналізовані вище підходи до тлумачення суб'єкта пізнання вказують на низку проблем методологічного, аксіологічного і соціокультурного характеру. Як бачимо вони зв'язані з проблемою адекватного визначення того, хто пізнає, а також критеріїв довіри до його діяльності та отриманих результатів.

Не менш складним і важливим є завдання визначення того, що є, чи може бути *об'єктом пізнавальної діяльності*, та як він зв'язаний із суб'єктом. Адже, саме розуміння взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання є першою і найголовнішою передумовою пізнання.

Ще античні мислителі вказували на те, що предметом пізнання може виступати лише незмінне, сутнісне, вічне. Пошуки Парменідом, Платоном, Р. Декартом, Г. Гегелем першооснови світу були направлені на виявлення істинно сущого Буття, яке існує незалежно від суб'єкта. Матеріалістична традиція при вирішенні цього питання розглядає об'єкт як основу емпіричного досвіду. Побудовані на його основі гіпотези, теорії, концепції застосовуються і змінюються відповідно до соціокультурних та історичних реалій під впливом предметно-практичної діяльності суб'єкта.

Але розвиток науки (особливо теоретичної) у XVIII-XIX ст. змусив переглянути названі підходи. Введення в науковий обіг понять і об'єктів, аналогів яких не існує в природі (миттєва швидкість, абсолютно чорне тіло, ідеальний газ та ін.) дозволило висунути ідею, що предметом дослідження є не дійсність дана сама по собі, а її модифікована, ідеалізована копія, модель. Вперше найбільш чітко цю проблему висловив І. Кант. На його думку, дослідник *конструє об'єкт* дослідження. Продовжуючи ідеї німецького філософа, англійський мислитель К. Поппер запропонував розглядати знання як особливий безсуб'єктний світ, що має власні закони розвитку і функціонування.

У сучасній філософії властивості об'єкта вважаються похідними від залучених у процесі пізнання *мовних схем*, конструктів, понять, категорій. Іншими словами світ даний досліднику лише через ту чи іншу концептуальну систему мови. Американський філософ і логік У. Куайн назвав їх «мовними онтологіями». Мова є інструментом пізнання; вона розширює пізнавальні можливості людини, визначає структуру її діяльності. Окрім цього саме в мові знімається протистояння суб'єкта та об'єкта пізнання, досягається їх діалог та багатоманітність взаємодії.

Методи і форми наукового пізнання

Сказане вище стосувалося пізнання загалом, як на побутовому, так і на науковому рівнях. У подальшому зупинимось на з'ясуванні особливостей наукового знання, оскільки воно є найбільш

рафінованою, раціональною, легітимною формою знань. Загалом, *знання* – це результат взаємодії людини з навколишнім середовищем, який виявляється у вигляді відчуттів, мисленних образів, понять, категорій, законів тощо. Отримані людиною знання існують у вигляді традицій, легенд, міфів, казок.

Філософський напрям, який вивчає знання як особливий феномен людського буття, називається *епістемологія* (від грец. *epistem* – знання). Для епістемології важливим є аналіз співвідношення «об’єкт – знання». Від епістемології слід відрізнити *гносеологію* (теорію пізнання), яка зосереджує увагу на протиставленні «об’єкт – суб’єкт». Гносеологія має вужчу сферу застосування. Вона охоплює проблеми істинності, обґрунтованості, логічної несуперечливості знань, розглядає питання їх соціокультурної обумовленості тощо. Гносеологію можна визначити як теорію наукового пізнання.

Процедура отримання наукового знання супроводжується не лише розробкою складних, вивірених процедур, методик, норм, а й потребує надійної професійної, експертної та соціокультурної оцінок. До *особливостей наукового знання* належать: 1) логічне обґрунтування; 2) достовірність; 3) здатність до формалізації; 4) системність; 5) відкритість до критики. Ці та інші властивості роблять наукове знання невіддільним від методів його отримання.

Метод – це система принципів, правил і прийомів підходу до вивчення явищ та закономірностей природи, суспільства і мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні; прийом теоретичного дослідження чи практичного втілення результатів пізнавальної діяльності. Методи виражають зв’язок суб’єкта та об’єкта пізнання, розкривають систему їх взаємодії. Тому часто методи характеризують як систему регулятивних принципів і правил пізнавальної, практичної і теоретичної діяльності, вироблених суб’єктом на основі дослідження об’єкта. Сказане означає, що важливою складовою, основою науки як особливої форми духовно-теоретичної діяльності є *методологія* – вчення про методи, способи і форми організації наукової діяльності. Методологія розкриває способи побудови, структуру і принципи обґрунтування знання.

В науковому пізнанні виділяють два рівні: *емпіричний* і *теоретичний*. Кожен рівень має власні методи, форми пізнавальної

діяльності, а також способи обробки, систематизації й обґрунтування отриманих знань. При цьому їх розмежування не є абсолютним. Кожен реальний акт пізнання є діалектичною єдністю емпіричного, теоретичного і практичного. В.І. Ленін писав, що справжній шлях пізнання істини та об'єктивної реальності – це шлях від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики. Тобто від відчуттів, сприйняття та уявлення (чуттєве пізнання) до понять, суджень і умовиводів (раціональне пізнання).

До *емпіричного рівня* відносять методи, прийоми, форми пізнавальної діяльності, які є безпосереднім результатом практики. Для цього етапу пізнання важливим є виокремлення об'єкта дослідження та систематизація знань про нього.

Методи виокремлення і дослідження емпіричного об'єкта:

а) спостереження; б) опис; в) порівняння; г) вимірювання; д) експеримент; є) моделювання.

Спостереження – дослідницька процедура, яка полягає у цілеспрямованому сприйнятті об'єктів, явищ і процесів. До основних характеристик спостереження належать: 1) активність суб'єкта пізнання; 2) технічна оснащеність (підвищення точності та розширення меж спостереження); 3) репрезентація результатів (таблиці, поняття, схеми тощо); 4) невторчання в явище чи процес, який вивчається (на відміну від експерименту); 5) теоретична обумовленість (теорія визначає напрямок та методологію спостереження).

Опис – це отримання і представлення емпіричних даних у якісних термінах. На перших етапах виникнення наук, більшість з них носили описовий характер (фізика, ботаніка, географія, зоологія та ін.). У сучасній науці способи опису і спостереження постійно вдосконалюються, а тому вони залишаються важливими компонентами методології.

Вимірювання – це спосіб надання кількісним характеристикам об'єкта, що вивчається, властивостей чи відношень. Вимірювання передбачає: 1) об'єкт (величина вимірювання); 2) метод (метрична система, шкала); 3) результат (те, що підлягає подальшій інтерпретації). Вимірювання є однією із найскладніших процедур у сучасній науці, оскільки, наприклад, при дослідженні мікроскопічних об'єктів процедура вимірювання впливає на стан системи, змінюючи її ключові параметри.

Експеримент – загальнонауковий метод, який полягає у дослідженні явищ і процесів у спеціально створених умовах. На відміну від спостереження, експеримент передбачає ізоляцію об'єкта вивчення, створення сприятливих умов для детального аналізу деяких його властивостей. Структура експерименту: 1) суб'єкт (експериментатор); 2) об'єкт; 3) обставини експериментування (умови часу і місця, технічні засоби, теоретичне підґрунтя)

Моделювання – це загальнонауковий метод, який передбачає дослідження не конкретного об'єкта, а його замісника (моделі, образу). Модель вважається правильною, якщо її властивості співпадають з тими властивостями оригіналу, які досліджуються. Етапи моделювання: 1) побудова моделі; 2) вивчення моделі; 3) екстраполяція (поширення отриманих даних на об'єкт-оригінал). З розвитком комп'ютерних та інформаційних технологій моделювання значно розширило межі своєї функціональності та застосовності.

На основі цих методів дослідження формують відносно стійкі уявлення про світ – *факти*. Істинність фактів встановлюється безпосередньо, досвідним шляхом. Кожен науковий факт вчені прагнуть пояснити теоретично. Окрім цього, в сучасній науці більшість фактів є теоретично прогнозованими. Тобто, емпірична діяльність суб'єкта не хаотична, а є історично обумовленою, залежить від залученої теорії та раніше отриманих відомостей про світ.

Очевидно, що наукове пізнання не обмежується констатацією фактів. Тому важливе значення мають ***методи обробки і систематизації фактів***: а) аналіз і синтез; б) індукція, дедукція; в) аналогія; г) класифікація та інші. Ці методи називають також загальнологічними методами пізнання.

Аналіз – логічний прийом, який полягає в уявному розчленуванні предмета дослідження на складові елементи (властивості, відношення, параметри тощо) з метою їх детального вивчення. Виконання аналізу супроводжується здійсненням *синтезу*, коли знання про частини предмета чи явища залучають до їх комплексного, цілісного сприйняття.

Індукція – це форма мислення, в якій висновок про загальне робиться на основі знання про часткове. Індукція ґрунтується на

існуванні причинно-наслідкової залежності між частковим і загальним. Тому індуктивний висновок завжди імовірний.

Дедуція – це форма мислення, яка передбачає неухильне дотримання законів логіки при переході між думками в процесів міркування. Інколи дедуцію визначають як шлях думки від загального до часткового. Висновок, отриманий дедуктивним шляхом, завжди достовірний. В науковому пізнанні індукція і дедуція взаємозв'язані. Індукція розширює наявне знання, дозволяє висувати гіпотези, припущення, версії, тоді як дедуція направлена на систематизацію існуючих знань, створення теорій та їх обґрунтування.

Аналогія – це вид умовиводу, застосування якого дозволяє зробити висновок про властивості досліджуваного об'єкта на основі його схожості з іншими предметами чи явищами. Наприклад, модель атома Резерфорда-Бора була побудована аналогічно до планетарної системи.

Класифікація – це розподіл предметів якого-небудь виду на взаємозв'язані класи відповідно до певного критерію чи ознаки. Здійснення класифікації виявляє глибинні, неочевидні на перший погляд зв'язки між об'єктами, дозволяє формулювати узагальнені висновки щодо предмета дослідження.

Результатом залучення методів обробки і систематизації фактів є формулювання *гіпотез* та *емпіричних законів* (припущень, версій тощо)

Зрозуміло, що емпіричні факти не проникають глибоко в сутність речей, явищ і процесів, а дозволяють сформулювати поверхове уявлення про їх структуру, виявити деякі причинно-наслідкові залежності, висунути первинні гіпотези. Іншими словами, емпіричний рівень пізнання дозволяє досліднику сформулювати лише імовірнісне знання про об'єкт. Більш глибоке освоєння дійсності можливе лише при залученні методів теоретичного пізнання, які вимагають абстрагування від несуттєвих властивостей об'єктів.

Через це першим етапом *теоретичного рівня пізнання* є побудова *ідеалізованого об'єкта*, який у подальшому дослідженні заміняє реально існуючу предметну дійсність. Наприклад, такі поняття як матеріальна точка, абсолютно чорне тіло, ідеальний газ, маса та інші є результатами ідеалізації. У такий спосіб теоретичне

пізнання втрачає з дійсністю безпосередній зв'язок. З одного боку, це дозволяє здійснити цілісне дослідження предмета, а з іншого – ставить питання про критерії істини. Усвідомлюючи проблемність цієї ситуації, В.І. Ленін писав, що правильне мислення не відходить, а наближається до істини. Тому абстракції, утворені на основі наукових фактів, не лише не спотворюють істинної природи явищ, а навпаки – глибше, точніше, повніше її відображають, дозволяють прогнозувати, бачити в об'єкті те, що не дано безпосередньому емпіричному спогляданню.

Отже, для теоретичного пізнання важливим є створення ідеалізованого об'єкта та побудова теоретичного знання.

Методи створення ідеалізованого об'єкта: а) абстрагування; б) формалізація; в) ідеалізація; г) математичне моделювання.

Результатом застосування цих методів є формулювання *принципів, ідей, аксіом, постулатів* тощо, які визначають напрямки теоретизування та обумовлюють методику емпіричних досліджень.

Методи побудови теоретичного знання: а) дедуктивні (аксіоматичний, гіпотeko-дедуктивний); б) історичні (конкретно-історичний, абстрактно-історичний); в) системні.

Наукове знання, яке будується *аксіоматичним методом* є дедуктивною системою, в якій весь зміст теорії може бути виведений з її початкових положень – аксіом (твердження, істинність яких не піддається сумніву). *Гіпотeko-дедуктивний метод* передбачає існування сукупності гіпотез і множини емпіричних фактів, між якими встановлюється складна система взаємодії та взаємозалежності.

Історичний підхід, на відміну від попереднього, орієнтується на вивченні особливостей виникнення, формування та розвитку об'єкта дослідження. Широко застосовується в мовознавстві, геології, астрономії, психології та інших науках, які вивчають складні, розтягнені в часі процеси.

В основі групи *системних методів* лежить поняття системи – упорядкованої, структурованої сукупності елементів. Системний підхід ґрунтується на таких принципах: 1) системний об'єкт – це сукупність елементів, пов'язаних між собою скінченною множиною структурно-функціональних залежностей; 2) функціонування системи залежить і може бути пояснено лише з

урахуванням її структурної організації; 3) структурна організація системи може бути інтерпретована на інших об'єктах-моделях.

Результатом застосування цих методів є оформлення знання у вигляді наукових проблем, гіпотез, теорій, концепцій.

Проблема – це питання чи комплекс питань, які об'єктивно виникають у процесі наукового пізнання. Вирішення проблеми має допомогти розв'язати актуальні наукові проблеми.

Гіпотеза – це наукове припущення, істинність якого не встановлена. Гіпотези є джерелом розвитку наукового знання, оскільки вони дають можливість передбачати деякі явища та їх властивості.

Теорія – це вища форма організації наукового знання. Вона дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки предметів і явищ. Теорія є найбільш розвиненою формою наукового знання, оскільки вона дає адекватне відображення об'єктивного світу, направляє наукові пошуки, передує практиці. Достовірність теорій лише в незначних випадках може бути перевірена на практиці. Тому їх істинність визначають через методи *верифікації* (встановлення відповідності з досвідними даними та науковими фактами), *фальсифікації* (виявлення суперечливих моментів теорії, перевірка її на нових даних), *редукції* (зведення до простих, вже відомих фактів, аксіом, положень), *логічного і математичного доведення* та інші.

Розглянуті вище методи і форми наукового пізнання взаємозв'язані та доповнюють одне одного. В комплексі вони дозволяють максимально наблизитися до пізнання істини, яка є ідеалом і метою пізнавального процесу.

Істини як ідеал і мета пізнання

Питання, пов'язані з істиною, достовірністю знань, відповідністю їх дійсності окреслюють одну з традиційних і постійно актуальних філософських і наукових проблем.

Що таке істина? Чи існує вона, а якщо так, то чому? Які її критерії та як вони змінюються? Чи може людина володіти абсолютним знанням про світ? Ці та інші питання невблаганно

постають перед кожним у процесі пізнання Універсуму. І зовсім не важливо, що нас цікавить – закон гравітації чи можливість життя на Марсі, структура речовини чи сенс людського буття, Істина в будь-якому випадку розглядається як мета, ідеал і кінцевий пункт пізнавальної діяльності. Саме прагнення до істини, до повного цілісного знання змушує дослідників рахуватися зі складними пізнавальними процедурами, методами, методиками, прийоми. Наприклад, для того, щоб визначити вік планети Земля потрібно залучити математичний і фізичний апарати, виконати значну кількість проміжних експериментів і обрахунків тощо. Отже, істина – це не тільки бажаний результат пізнання та освоєння світу, але й його напрямна лінія, процес, особливий спосіб буття людини.

Від часів Демокріта, Аристотеля і Платона у філософії не вщухають суперечки з приводу сутності істини, її критеріїв та застосовності до реального пізнавального процесу. Адже, істина межує із заблудженням, брехнею, оманю, помилкою, оскільки вона теж суб'єктивна за формою. Проте атрибутом істини, її невід'ємною характерною особливістю є об'єктивність змісту, відповідність дійсності, узгодженість з фактами, попереднім знанням і досвідом. Об'єктивність істини не означає, що вона є елементом об'єктивного світу. Істина є теоретичною формою розв'язання суперечностей між суб'єктом і об'єктом пізнання. Будучи результатом суб'єктивної діяльності людини, вона в своєму змісті відтворює об'єктивно існуючу реальність, і в такий спосіб є незалежною від неї.

Тому найбільш надійним критерієм істини вважають практику. *Практика* – це суспільно-історична, матеріальна, чуттєво-предметна діяльність спрямована на перетворення природи, суспільства і самої людини. Вона є і джерелом пізнання, і його рушійною силою, і кінцевою метою.

В історії філософії значення набули також кореспондентська (класична) та когерентна концепції істини. Коротко зупинимось на них.

Класична теорія істини була запропонована Аристотелем. На його думку єдиним надійним критерієм істини є відповідність думки, ідеї, закону дійсності, реальності. Наприклад, істинність законів класичної механіки (закони І. Ньютона) була підтверджена експериментальним шляхом. Разом з тим безсумнівною є

обмеженість кореспондентного підходу. Як стало відомо в кінці XIX – на поч. XX ст., очевидність не завжди є показником істини. Нерідко істина глибоко вкорінена в сутність явищ і процесів та не проявляється на рівні феноменів. Так, відкриття кривизни Всесвіту не узгоджується з відчуттям тривимірності простору й одновимірністю часу; а емпірична очевидність причинно-наслідкового зв'язку не відповідає вимогам квантової фізики тощо.

Зважаючи на вказані труднощі, ще в епоху середньовіччя було запропоновано розмежовувати *абсолютну* і *відносну істини*. Абсолютна істина доступна лише Богу. Людина наближається до неї з розширенням досвіду, знань, практики тощо. Завершеного вигляду уявлення про взаємозв'язок абсолютної і відносної істини набуло в роботах представників діалектичного матеріалізму. Зокрема, В.І. Ленін, ведучи полеміку з представниками емпіріокритицизму, з цього приводу писав, що кожна теорія є відотною істиною, але, будучи тисячі разів підтверджена практикою, вона набуває об'єктивного змісту, включаючи в себе зерно абсолютної істини. Тобто, абсолютна істина є сумою відносних істин. В XX ст. теорія еволюціонізму (А. Бергсон), концепція фальсифікації та верифікації (К. Поппер), теорія науково-дослідницьких програм (І. Лакатос), наукових революцій (Т. Кун) підтвердили гіпотезу про діалектику абсолютної і відносної істини в пізнавальному процесі.

Утвердження *когерентної концепції істини* пов'язують з іменем видатного французького математика А. Пуанкаре. Виходячи з ідеї системності наукового знання, він запропонував тлумачити істину як процес і результат домовленості, якого досягає наукове співтовариство з приводу тієї чи іншої проблеми. В основі дискусії завжди лежать емпіричні дані, наукові концепції, теорії, факти, гіпотези; нерідко аргументами тут виступають правові чи соціокультурні аспекти. В XX ст. з розвитком гуманітарних наук когерентний підхід виявився найбільш продуктивним при вирішенні непростих соціальних, політичних, економічних проблем. Однак, не слід думати, що в точних науках він не застосовний. Складні, неоднозначні, відірвані від емпіричної реальності теорії потребують детального аналізу, міждисциплінарного діалогу, вибору варіантів тощо.

Основні терміни

Агностицизм – філософська установка, згідно з якою неможливо довести відповідність наших знань дійсності, якщо вони виходять за межі відчуттів.

Гносеологія – філософське вчення, в якому досліджується пізнавальний процес з точки зору співвідношення суб'єкта і об'єкта пізнання, аналізується проблема істини та її критеріїв, вивчаються форми і методи пізнавальної діяльності. Традиційно, гносеологію визначають як теорію пізнання.

Епістемологія – філософське вчення, в якому вивчається будову, структуру, розвиток і функціонування знання. Основні проблеми епістемології зосереджуються навколо аналізу опозиції «об'єкт – знання». Інколи термін «епістемологія» ототожнюють з терміном «гносеологія».

Знання – отримана у певний спосіб (метод), соціально значима інформація, яка є упорядкованою та оформленою відповідно до деяких норм.

Істина – відповідність людських знань дійсності. Істина фіксує об'єктивний зміст знання, а також визначає межі його застосування. В класичній теорії пізнання розглядається діалектика абсолютної та відносної істини.

Метод – спосіб побудови й обґрунтування істинності знання; сукупність прийомів (алгоритм) теоретичного чи практичного освоєння дійсності. В науці під методом розуміють шлях наукового дослідження, який охоплює цілісну систему операцій, правил і норм наукового пошуку.

Методологія – вчення про методи дослідження, а також способи організації теоретичної й практичної діяльності людини. Розрізняють філософську, загальнонаукову методологію та методологію конкретних наук.

Об'єкт пізнання – те, на що направлена активність суб'єкта пізнання (людини).

Освоєння – це духовно-теоретичне, духовно-практичне та матеріально-практичне осмислення світу, виражене у формі міфів, мистецтва, філософії, науки тощо.

Пізнання – процес отримання знань; діяльність суб'єкта пізнання, направлена на здобуття обґрунтованих даних про світ.

Раціональне пізнання – це вищий ступінь пізнання людиною світу, в якому здійснюється перехід від відчуттів і уявлень до понять, суджень та умовиводів як форм абстрактного мислення.

Скептицизм – філософська концепція, в якій піддається сумніву можливість достовірного пізнання світу й існування надійного критерію істини.

Суб'єкт пізнання – носій діяльності, свідомості й пізнання. Зазвичай, суб'єктом пізнання виступає людина.

Чуттєве пізнання – це вихідний ступінь пізнання людиною матеріального світу, який ґрунтується на спогляданні предметів і явищ дійсності. Здійснюється у формі відчуттів, сприйняття і уявлення.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Всесвіт безкінечний і людина ніколи не зможемо пізнати його до кінця. Чи слідує звідси, що світ непізнаваний?

2. Назвіть представників агностицизму в філософії Нового часу. Чи співпадають їх погляди з ідеями скептиків Античності?

3. Зіставте зміст термінів «знання» та «інформація». Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що основною цінністю сучасного суспільства є наукове знання?

4. Відомо, що в процесі пізнання одні теорії змінюються іншими, хоча предмет дослідження залишається тим самим. Які закономірності пізнавального процесу характеризує це явище?

5. Проаналізуйте наступні висловлювання. Яке з них, на Ваш погляд, можна прийняти як визначення? Відповідь поясніть.

а) Істина – це логічно несуперечливе знання про світ;

б) Істина – це знання, яке відповідає чуттєвим даним;

в) Істина – це очевидне положення;

г) Істина – це відповідність знань дійсності.

6. Спираючись на приклади з історії науки, опишіть співвідношення між абсолютною та відносною істинами? Чи погоджуєтесь Ви з тезою, що істина завжди конкретна?

7. Які загальнонаукові методи пізнання протиставляє Ф. Бекон:

«Краще ділити природу на частини, ніж відволікатися від неї»?

8. Назвіть методи емпіричного й теоретичного пізнання. Чим методи пізнання відрізняються від засобів пізнання та форм знання?

9. Американський соціолог науки Р.К. Мертон виділив такі цінності наукової діяльності: універсалізм, безкорисливість, колективізм та організований скептицизм. Чи можливе, на Ваш погляд, їх неухильне дотримання в процесі наукової діяльності?

10. А. Ейнштейн писав: «Інтуїтивним висновкам, які базуються на безпосередньому спостереженні, не завжди можна довіряти». Як Ви вважаєте, що мав на увазі видатний німецький фізик?

Література

Основна

АЛЕКСЕЕВ *П.В.*, Панин *А.В.* Философия: Учебник. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Велби, 2007. – С. 183-234, 242-245, 261-284, 345-362, 370-422.

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учеб. пособие для вузов / Под ред. Фролова И.Т. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2003. – С. 452-472.

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М.: Логос, 2002. – С. 167-193.

ПРИЧЕПІЙ *Є.М.* *Черній А.М.*, *Гвоздецький В.Д.*, *Чекаль Л.А.* Філософія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 2001. – С. 292-316.

СПИРКИН А.Г. Философия: Учебник. – 2-е изд. – М.: Гардарики, 2002. – С. 378-474.

ФИЛОСОФИЯ: Учебник для вузов / Под ред. В.В. Миронова. – М.: Норма, 2005. – С. 555-632.

ФІЛОСОФІЯ: Навчальний посібник / Під ред. Надольного І.Ф. – К.: Вікар, 1997. – С.261- 335.

Додаткова

ДРОТЯНКО Л.Г. Фундаментальне та прикладне знання як соціокультурна і праксеологічна проблема: Монографія. – К.: Четверта хвиля, 1998. – С. 94-170.

КОПНИН П.В. Введение в марксистскую гносеологию. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 46-57, 126-148.

КРИМСЬКИЙ С.Б. Запити філософських смислів. – К.: ПАРАПАН, 2003. – С. 84-93, 148-168.

ФИЛОСОФИЯ науки в вопросах и ответах: Учебное пособие / Под ред. В.П. Кохановского. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – С. 9-15, 17-28, 109-113, 150-156, 194-200, 219-229.

МИКЕШИНА Л.А. Философия науки: Учебное пособие. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – С. 27-45, 58-73, 150-165, 225-239, 275-317.

НОВАЯ философская энциклопедия: В 4-х т. / Под ред. В.С. Степина (Статьи: Знание, Истина, Метод, Методология, Наука, Познание).

РУЗАВИН Г.И. Методы научного исследования. – М.: Мысль, 1975. – С. 7-25.

Першоджерела

ГАДАМЕР Г.-Г. О круге понимания // Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С. 72-91.

ГЕГЕЛЬ Г. Феноменология духа. – М.: Наука, 2000. – С. 19-24, 29-36, 46-48.

ГЕЙЗЕНБЕРГ В. Шаги за горизонт. – М.: Прогресс, 1987. – С. 328-342.

КУАЙН У. Слово и объект. Пер. с англ. – М.: Логос, 2000. – 386 с. (§ 1.5-1.6).

МИР философии: Книга для чтения. В 2-х т. / Сост. П.С. Гуревич и др. – М.: Политиздат, 1991. – Т.1. – С. 479-484, 486-494, 499-500, 505-508, 530-531, 610-612, 616-624, 629-634, 658-659.

ПОПЕР К. Объективное знание. Эволюционный подход. Пер. с англ. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 108-109, 116-120.

ФЕЙЕРАБЕНД П. Против методологического принуждения. – М.: Наука, 1986. – С. 127-135.

ФІЛОСОФІЯ. Хрестоматія: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.146 – 156.

ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

*Саме суспільство намічає для індивіда
програму повсякденного існування.
Неможливо жити в сім'ї, займатися
своєю професією, займатися тисячами
повсякденних справ, робити покупки
прогулюватися по вулиці або навіть
залишатися дома, не підкорюючись
його приписам.*
А. Бергсон

Метою даної теми є: ввести студентів у предмет соціальної філософії та встановити специфіку цієї галузі філософського знання. Досягненню мети сприятиме пояснення основоположних категорій соціальної філософії: суспільство, соціальна діяльність, суспільне буття, суспільна свідомість, соціальна структура суспільства, історична періодизація суспільного розвитку. Завдяки цим категоріям стає можливим цілісне осмислення суспільства.

Предмет і структура соціальної філософії

Соціальна філософія займає особливе місце серед інших суспільствознавчих наук. Такі науки як соціологія, історія, політологія, юриспруденція та інші вивчають окремі сторони життя суспільства, досліджуючи його як сукупність фактів, процесів та подій, що мали місце у минулому чи відбуваються в теперішньому. Соціальна філософія інтегрує здобутки цих наук та розглядає соціальне у його тотальності, тобто як систему суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя.

Предметом соціальної філософії є суспільство як цілісність, що протягом усієї історії людства розвивається за своїми законами. Ця галузь філософського знання прагне відповісти на питання: що таке суспільство? в чому полягає його сутність? чому в суспільстві

відбуваються ті чи інші процеси? Відповідно до структури соціуму, вона вивчає матеріальні засади функціонування суспільства, соціально-політичні стосунки між людьми, духовне життя суспільства, культурно-побутові відносини та цивілізаційний вимір розвитку суспільства, що й становить *структуру курсу* „Соціальна філософія”. Насамкінець вона не лише осмислює соціальний світ, а й досліджує його взаємодію зі світом природним. Виявляючи відмінності соціальних та природних процесів і явищ, вона відповідає на питання: чим відрізняються суспільний розвиток від фізичного? соціальна адаптація від фізичної? тощо.

Основне питання соціальної філософії формулюється так: „Що є первинним: суспільне буття чи суспільна свідомість?” Прибічників первинності суспільного буття стосовно до свідомості називають матеріалістами; а первинності свідомості стосовно до буття – ідеалістами; рівнозначності цих чинників суспільного життя – дуалістами. *Основною проблемою* сучасної соціальної філософії є людина як соціальна істота у її зв'язках з іншими людьми. Тому дослідження найбільш загальних засад існування суспільства відбуваються з позицій самореалізації та сенсу людського буття. З цим пов'язана *практичне значення* соціальної філософії – осягаючи соціальний світ у тотальності, виявити найбільш сприятливі умови необхідні людині для вияву її сутнісних сил.

Соціальна філософія як складова європейського філософського знання виникла в епоху Античності (VI ст. до н.е. - V ст. н.е.). В ці часи панувала думка, що суспільство є закономірним і природним станом для людини, яка, як стверджував Арістотель, є істотою політичною. Втім, шлях до ідеального суспільства був непростим. Відповідно до космоцентричних поглядів стародавніх греків, у соціумі необхідно було утверджувати порядок, на зразок того, що існує у космосі. Запорукою утвердження космічного порядку у суспільстві була справедливість та раціональна організація життя. З цієї думкою погоджувався Платон. Він вважав, що справедливість – це такий стан суспільного життя, коли кожний, займаючись своєю справою, отримує належне. Арістотель, полемізуючи з Платоном, зауважував, що справедливість – відносне поняття, адже вона існує не для всіх, а тільки для рівних. Втіленням принципу справедливості та організаційного початку суспільства давньогрецькі філософи вважали державу, яка ними тривалий час

ототожнювалася із суспільством. Провідними функціями держави вважалися: захист громадян, упорядкування співжиття, виховання тощо. Платон вважав, що в основі ідеальної держави повинні бути покладені спільні цілі, спільне майно, складна соціальна ієрархія, жорстка дисципліна. На переконання Арістотеля держава організовується для блага людей. Вона є логічним продовженням сім'ї та виникає шляхом об'єднання окремих сімей у поселення.

В добу Середньовіччя (V – XIV ст.) відбувається теологізація поглядів на суспільство. Схоластична філософія обґрунтовує думку про допоміжний статус соціуму – бути матеріальною оболонкою для моральної еволюції людства на шляху до Бога. Проголошено тезу про різке протиставлення світу соціального як тимчасового, грішного та світу небесного, ідеального. Ця ідея втілюється в концепції двох градів Св. Августина. Відповідно до його поглядів, людська спільнота перебуває у русі від граду земного до Граду Божого. Осереддя Граду Божого є спільнота віруючих, або, говорячи його словами, спільнота людей, відданих Богові. Їй протистоїть град земний або спільнота людей, які люблять лише себе.

Раціоналізована філософія Нового часу (XVII ст.) в особах Т. Гоббса, Дж. Локка і Ж.-Ж. Руссо висунули ідею добровільної угоди між людьми як вихідного принципу облаштування громадянського життя. Сутність цієї конвенції (суспільного договору) полягає в добровільному обмеженні власного егоїзму та індивідуалізму задля мирного співжиття. Одним із механізмів такого обмеження є делегування частини своїх прав державі, яка зобов'язується виконувати контрольні функції у суспільстві.

Проголошуючи матеріальне начало основою розвитку суспільства, німецький мислитель К. Маркс стверджував, що основу суспільства складають виробничі відносини, тобто відносини, які виникають у процесі створення матеріальних благ. На його думку, виробничі відносини визначають інші форми діяльності людини. Мораль, релігія, політика та інші форми суспільної свідомості є надбудовою над матеріальною сферою суспільства та відображенням тих процесів, що в ній відбуваються.

Як єдність різноманітних ідей, вірувань – релігійних, моральних, естетичних, правових, політичних – інтерпретував суспільство Е. Дюркгейм (1858-1917). Г. Спенсер (1820-1903) тлумачив

суспільство як цілісний організм, розвиток якого відповідає біологічним закономірностям. М. Вебер (1864-1920), відповідно до теорії соціальної дії, наголошував, що протягом усієї історії людства природа суспільства розуміється як витлумачення соціальних дій людей. Завданням кожної людини є зрозуміти сенс соціальної поведінки іншого й бути зрозумілим для нього.

Отже, в історії філософії немає одностайної відповіді на питання: що таке суспільство? Суспільство в різні часи розглядалося і як живий організм, і як частина природи, і як продукт суспільної угоди тощо. То що ж таке суспільство? Як відповідає на це питання сучасна соціальна філософія?

У сучасній соціальній філософії термін „суспільство” є багатозначним. У вузькому значенні це слово застосовується для позначення: 1) окремих, конкретних суспільств (українське суспільство, французьке суспільство тощо); 2) системи соціально-історичних утворень (західне суспільство, східне суспільство); 3) суспільства на певному історичному етапі розвитку (первісне суспільство, феодальне суспільство); 4) корелята держави (громадянське суспільство) тощо. Але найбільш розповсюдженим є тлумачення суспільства в найширшому значенні слова як *системи відносин, яка виникає у процесі спільної діяльності людей*.

Праця, спілкування та пізнання становлять основні чинники процесу *соціогенезу*, тобто походження суспільства. Найсуттєвішою рисою суспільства є його *соціальність*, тобто взаємодія людей у всіх сферах життєдіяльності. Взаємодія індивідів у суспільстві зазвичай виступає у формі співробітництва, відносин дружби, виховання тощо. Розрізняють *безпосередню* взаємодію між людьми, що перебувають в один і той же час в одному й тому ж місці. Це тип взаємодії, коли людина безпосередньо пов'язана з іншою, а відтак впливає на інших людей і може відчувати їхній вплив на собі. У випадку *опосередкованої* взаємодії, людей розділяють часові чи географічні межі. Так, географічними межами у сучасному глобалізованому світі розділені робітники, що, виробляючи один продукт, здійснюють різні технологічні операції. Про більш складний тип опосередкованої взаємодії йдеться у випадку, коли люди живуть у різні часи. Така взаємодія притаманна зв'язку поколінь і

здійснюється за допомогою *традиції*, яка забезпечує передачу певних зразків та стереотипів діяльності.

Різноманітні типи взаємодії утворюють у суспільстві *систему соціальних зв'язків*, на основі яких і відбувається структурна диференціація суспільства. Суспільство є складною, багаторівневою системою, що складається з багатьох елементів. Для того щоб зрозуміти принципи функціонування цієї системи, треба відповісти на питання: які основні елементи вона містить та як вони взаємодіють?

Структурованість соціальної системи

Суспільство є *системою* та виступає як упорядкована у певний спосіб множина елементів, зв'язаних між собою. Що ж можна вважати елементами суспільства? Існують два основних підходи до вирішення проблеми структурованості соціальної системи:

- у контексті діляниць докладання зусиль людини;
- в контексті суб'єкта діяльності.

У першому випадку йдеться про спрямованість людської діяльності на певні сфери суспільного життя: *матеріальну, соціально-політичну, духовну, культурно-побутову*. Відповідно до цього підходу структура суспільства може бути представлена в такий спосіб:

Суспільство			
Матеріальна сфера	Соціально-політична сфера	Духовна сфера	Культурно-побутова сфера

матеріальне виробництво, розподіл, споживання, продуктивні сили та виробничі відносини, науково-технічний прогрес	групові, класові, національні, міждержавні стосунки	духовне виробництво, наука, мораль, правосвідомість, релігія	виробництво культурних цінностей, організація відпочинку, охорона здоров'я, освіта, виховання
---	---	--	---

Під кутом зору другої позиції атомами соціальної систем вважають людей. Вони складають систему суспільства, по-перше, як *окремі індивіди*, а по-друге, як *об'єднання індивідів* у вигляді *соціальних спільнот*.

Соціальні спільноти розрізняють: 1) за розміром – мікросоціальні (малі), локальні (середні), макросоціальні (великі); 2) за соціальним статусом – формальні (офіційні) та неформальні (неофіційні); 3) за безпосередністю зв'язків – реальні (контактні) та умовні тощо.

Малі соціальні спільноти (мікросоціальні спільноти) об'єднують незначну кількість людей (до кількох десятків) на основі безпосередніх тісних контактів, стійкого спілкування, певних цінностей і норм поведінки. Групоутворюючою ознакою при цьому є наявність безпосередніх контактів та емоційних зв'язків, завдяки чому члени групи мають розвинене почуття належності до неї.

Середні (локальні) соціальні спільноти – спільноти людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною та іншими ознаками. До них належать численні об'єднання людей (від кількох тисяч до десятків мільйонів).

За професійними ознаками – це працівники конкретного заводу, фабрики або певної галузі виробництва (залізничники, ткалі, металурги тощо). З огляду на територіальні особливості – мешканці конкретного населеного пункту (села чи міста), області чи регіону.

Великі соціальні групи (макросоціальні спільноти) – довготривалі, сталі спільноти людей, що існують у масштабах усього суспільства. До таких об'єднань відносять: суспільні класи,

етнічні об'єднання (нації, народності, племена), вікові верстви (молодь, пенсіонери) тощо. Їх основним об'єднувальним чинником, за відсутності безпосередніх контактних зв'язків, є фундаментальний інтерес, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого буття. Людина одночасно може бути включеною у значну кількість спільнот.

Треба сказати, що до основних елементів соціальної системи відносяться: класи, історичні форми спільності людей (рід, плем'я, народність, нація), населення міста і села, люди фізичної і розумової праці, сім'я.

Соціальна структура суспільства – це система упорядкованих і стійких зв'язків між її елементами, яка визначається рівнем розвитку продуктивних сил суспільства, типом виробничих відносин і характером соціальних інститутів. Оскільки всі вони з часом змінюються, то відбуваються зміни і в соціальній структурі суспільства. Одні елементи (рід, плем'я тощо) зникають, а інші – зароджуються. Зазнають змін також і всі елементи соціальної структури суспільства.

Стисло розглянемо основні елементи соціальної системи.

Однією з найбільш впливових соціальних спільнот є *суспільні класи*.

Класи виникли в період розпаду первісного ладу. Причинами класового розшарування стали як об'єктивні – створення додаткового продукту та виникнення приватної власності на засоби виробництва, так і суб'єктивні – розумові здібності, риси характеру тощо причини. Кристалізація класів відбувалася двома шляхами. Перший шлях полягав у виокремленні всередині общини пануючої верхівки, до якої належали особи, що раніше мали важливі суспільні повноваження (старійшини, жерці). Ці особи привласнювали собі левову частку виробленого общиною додаткового продукту і цим збагачувалися. Другий спосіб був пов'язаний із поневоленням полонених іншоплеменників, а потім і збіднілих співплеменників.

Згідно з ленінською класовою теорією, соціальна структура суспільства визначається: по-перше, місцем класу в системі суспільного виробництва (одні класи присвоюють продукти суспільної праці, а інші – виробляють); по-друге, відношенням певного класу до засобів виробництва (одні класи – монополюють

володіють ними, а інші позбавлені цього); роллю класу у суспільній організації праці (одні класи виконують роль організаторів та керівників виробництва, а інші – підлеглих); способом одержання представниками класу суспільного багатства (в результаті праці інших – нетрудові; в результаті власної праці – трудові).

У сучасному західному суспільстві спостерігаються процеси пом'якшення класового протистояння. Утверджується більша соціальна справедливість. Робітники та роботодавці прагнуть співіснувати відповідно до принципів партнерства як цивілізованої форми класового протистояння.

Іншу велику соціальну спільноту – *націю* – слід відрізнити від *народу* та *етносу*. Об'єднувальними ознаками нації є об'єктивні: спільні мова, релігія, територія, економіка, політико-правові установи та суб'єктивні: менталітет, національна самосвідомість тощо. Виникнення нації економічно обумовлене формуванням капіталістичних відносин. Спільна територія, єдині урегульовані державою правила ведення бізнесу сприяли розвитку єдиного загальнонаціонального ринку. А економічна спеціалізація різних районів країни посилювала їхню господарську залежність один від одного й разом з цим консолідувала націю.

Генеza нації – складний багаторівневий процес, що потребує багатьох чинників консолідації. Наприклад, важливим чинником об'єднання нації є по-перше, спільність території. Людям тривалий час просторово віддаленим одна від одної складно ідентифікувати себе з однією нацією. Втім проживання на спільній території теж не може бути самодостатнім чинником консолідації нації. По-друге, надзвичайно важливою умовою формування нації є спільність мови, що виражається не лише в повсякденному спілкуванні, але й має бути закріплене в літературі. Але не кожна людина, яка тривалий час розмовляє певною національною мовою, відносить себе до нації – носія цієї мови. Як це не парадоксально, але вирішальним фактором є те, до якої нації відносить себе сама людина. Насправді найважливішим критерієм приналежності до тієї чи іншої нації є національна самосвідомість – почуття спільної Батьківщини та належності до одного колективного цілого.

Одним із найбільш багатозначних слів у соціальній філософії є слово „*народ*”. По-перше, під народом розуміють усе населення

країни, наприклад, український народ. По-друге, цим терміном позначають культурну спільноту людей, що об'єднана однаковим походженням, мовою, способом мислення. По-третє, до народу відносять тільки ті верстви, які зайняті матеріальним виробництвом. По-четверте, приналежність до народу пов'язують з обов'язковим прогресивним, наприклад революційним спрямування діяльності тієї чи іншої соціальної спільноти. По-п'яте, прослідковується також протиставлення народ – видатна особистість.

Народ та етнос схожі, але не тотожні поняття. Об'єднавчими чинниками *етносу* є віра у спільне походження та наявність культурної єдності – мови, звичаїв, міфів, епосу тощо. У цьому випадку індивід може належати до етносу, який є складовою частиною певного народу та йдеться про багатоетнічний народ. З цих же причин не можна ототожнювати поняття „нація” та „народ”.

Отже, соціум є складною системою, елементи якої відображають всю різноманітність суспільних відносин. Як система, суспільство характеризується *цілісністю*, тобто здатністю забезпечити єдність своїх елементів.

Історична періодизація суспільного розвитку

Існує значне різноманіття підходів до визначення історичної періодизації суспільного розвитку, основними з яких є *формаційний, цивілізаційний, хвильовий та осьовий*.

Формаційний підхід репрезентує *лінійну* концепцію філософії історії, відповідно до якої *всесвітня історія* тлумачиться як *єдиний процес поступального висхідного розвитку* у просторі-часі на засадах дії певних законів. *Суспільно-економічна формація* – це соціум на певній стадії історичного розвитку з відповідними цій стадії економічним базисом, політичною та духовною надбудовами. В основу цього розвитку покладені закони матеріалістичної діалектики, які ґрунтуються на ідеях поступальної й прогресивної зміни способів виробництва. Важлива роль у зміні формацій належить класам, які рішуче впливали на хід історії

завдяки реалізації законів класової боротьби. К. Маркс розрізняв три великі стадії людства: первісна суспільно-економічна формація (докласове суспільство), вторинна суспільно-економічна формація (класове суспільство), третинна суспільно-економічна формація (безкласове суспільство). В марксизмі-ленінізмі цей підхід був трансформований в так звану „п'ятичленку”: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична формації.

Цивілізаційний підхід, представляючи *нелінійну концепцію* розвитку суспільства, відстоює існування низки самодостатніх культурно-історичних цивілізацій, локалізованих у просторі та часі. Ці концепції покладають в основу формування кожної локальної цивілізації певний тип етнічної культури. Наприклад, М. Данилевський обґрунтував існування єгипетської, китайської, індійської, іранської, єврейської, романо-германської (європейської), грецької, римської, новосемітської (аравійської) тощо цивілізацій. У межах цього підходу суспільний розвиток розглядається не як послідовне прогресивне розгортання єдиної історії людства, а *циклічно* – як послідовність подій, що повторюються через деякий проміжок часу. Кожна цивілізація, за аналогією з живим організмом, проходить певні стадії розвитку: від виникнення до занепаду. Утверджується концепція *поліцентричності*, відповідно до якої можуть існувати багато автономних осередків розвитку світової цивілізації. Так, філософи, прибічники цієї точки зору говорять про існування 21 (А. Дж. Тойнбі), 11 (М. Данилевський), 8 (О. Шпенглер) цивілізацій. Висловлюється припущення, що деякі цивілізації можуть існувати одночасно, втілюючи різні моделі соціального порядку.

У цих концепціях по-різному розв'язується проблема рушійних сил розвитку цивілізацій. Так, А. Дж. Тойнбі в своїй праці „Осягнення історії” висуває теорію „виклику-відповіді”, де виклик – це складна обставина природного або соціального характеру, яка призводить або до зникнення народу або, у разі гідної „відповіді”, до виникнення цивілізації. На його думку, рушійними силами цивілізації є творча меншість, люди-носії творчого імпульсу, що „відповідають” на історичний „виклик” і ведуть за собою інертну більшість.

Близьким до цивілізаційного є технократично забарвлений, *хвильовий підхід*, запропонований сучасним американським соціологом і філософом Елвіном Тоффлером (нар. 1928 р.). Е. Тоффлер в праці „Третя Хвиля” говорить про існування тисячолітніх циклів розвитку цивілізації. Техніка, переконаний він, є визначальним чинником, який обумовлює цю циклічність. Від розвитку техніки залежить тип суспільства й культури. Вплив техніки на соціум має хвилеподібний характер. *Перша, аграрна, хвиля* розпочалася з неолітичної революції й породила аграрний тип культури. *Друга хвиля, індустріальна*, розпочавшись із промислової революції, викликала до життя заводське виробництво. Наприкінці ХХ століття розпочалася *нинішня, третя хвиля*, яка асоціюється з „інформаційним суспільством”, сутність якого – виробництво й поширення науково-технічної та іншої інформації. Матеріальними виявами цієї хвилі є повсюдне застосування комп’ютерів, турбореактивної авіації, гнучких технологій, поновлювальних джерел енергії. Змінюється й спосіб життя: складаються новітні типи відносин у родині, в сім’ї, на роботі тощо.

Р.Арон, В.Ростоу, Д. Белл, О. Тоффлер розглядають розвиток суспільства як процес поступальної технологічної еволюції. Відповідно до цього вони розрізняють *доіндустріальне (або аграрне, традиційне), індустріальне, постіндустріальне (або інформаційне) суспільства*. Це дискусійні підходи і продовжують розвиватися іншими дослідниками в різних країнах світу.

Доіндустріальне (традиційне) суспільство виникло на етапі переходу людини від збиральництва до землеробства 8-9 тис років тому. В економічній сфері в доіндустріальному суспільстві спостерігалася залежність людини від природних умов та домінування натурального господарства. В соціально-політичній сфері помітною була ієрархічна поляризація суспільства. Тут панувала деспотична влада монархічного типу, яка опиралась на позаекономічний примус та авторитет релігії. Головним способом передачі соціального досвіду була традиція. Звідси й його назва – традиційне.

Індустріальне суспільство з’явилося 300 років тому з виникнення великого промислового виробництва. Ідеологічним ядром цього суспільства стала ідея прогресу, яка виявилася в прагненні людей

постійно збільшувати обсяги виробництва, споживання, примноження знання. В економічній сфері розвиток промисловості відсунув аграрний сектор. Виробництво товарів та послуг почало домінувати над виробництвом засобів виробництва. Безперервно ускладнювалася система поділу праці, що сприяло розвитку та вдосконаленню системи загальної й професійної освіти. У соціальній та політичній сферах виникла увага про права людини; довіра до людей замінюється довірою до соціальних інститутів, відбувається бюрократизація життя громад, формується громадянське суспільство і правова держава. Іде процес секуляризації культури.

Постіндустріальне (інформаційне) суспільство – одна з назв сучасного західного суспільства, яке вичерпало індустріальну стадію та вступило в якісно нову стадію перетворень, обумовлених суттєвим зростанням ролі наукового знання в житті суспільства. Цей термін запровадив у своїх статтях американський соціолог Д. Белл у 70-х рр. XX ст. Вважається, що перехід до постіндустріального суспільства відбувався в 70-80-ті рр. XX століття. Втім, на сьогодні це скоріше теоретична модель, яку починають реалізовувати сучасні західні країни. Головною ознакою постіндустріального суспільства є виробництво та поширення інформації. Зокрема, у своїй роботі „Прихід постіндустріального суспільства” Д. Белл назвав такі його риси: 1) перехід від економіки виробництва до економіки обслуговування; 2) поділ населення за родом занять із перевагою професійно-технічного класу; 3) першість теоретичного знання як джерела нововведень над емпірією; 4) планування та контролювання технологічних змін; 5) створення нової „інтелектуальної технології” (ІТ). (Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія.- К., 1996.- С.194-250).

Порівняно з індустріальним суспільством в економічній сфері постіндустріального суспільства відбувається заміна системи уніфікованого масового виробництва на мобільні системи з виробництва дрібносерійних товарів, акцент робиться не на кількості, а на різноманітності продукції. Створюється економіка послуг. У всіх сферах виробництва, як матеріального так і духовного, провідна роль належить інформаційним технологіям;

стрімко розвивається новий сектор економіки – виробництво знань, знання перетворюються на найбільший ресурс суспільства. Людство переглядає свою стратегію взаємодії з природою, застосовуючи природозберігаючі технології.

У соціальній сфері відбувається поступове стирання меж між верствами, стратами, класами. Провідними критеріями соціального розшарування стають здібності, знання, рівень професійної підготовки. У професійній сфері помітно переважають технічні фахівці та люди творчих професій. У політичній сфері відбувається проникнення у вищі ешелони влади висококваліфікованих інтелектуалів; виникає новий тип демократії – демократія консенсусу.

Суспільний розвиток доводить, що суспільство є не лише цілісною і впорядкованою, але й відкритою до змін системою. Виявлення джерел та сутності суспільного розвитку є непростою проблемою, адже на цей процес впливають економічні, політичні, соціокультурні фактори.

Основні терміни

Основні сфери суспільства – це основні підрозділи суспільства як соціального організму. До них належать матеріальна, соціально-політична, духовна та культурно-побутова сфери.

Предмет соціальної філософії – дослідження найбільш загальних засад виникнення, функціонування та розвитку суспільства.

Суспільне буття – матеріальний природно-історичний процес, де природні умови перетворюються в суспільні.

Суспільна свідомість – духовний бік історичного процесу, цілісне духовне явище, що включає різні форми свідомості.

Суспільні відносини – різноманітні зв'язки, які виникають між суб'єктами соціальної взаємодії й характеризують суспільство або спільноту, до яких входять дані суб'єкти як цілісність.

Суспільство – система конкретно-історичних форм соціальної діяльності людей, їхніх груп.

Соціальна структура суспільства – усталений взаємозв'язок та взаємодія людей, їхніх груп у суспільстві, конкретно-історичне

вираження системи суспільних відносин як продукту соціальної діяльності людини, груп людей.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте предмет та завдання соціальної філософії.
2. Назвіть характерні риси класичного погляду до розгляду суспільства.
3. Доведіть, що суспільство є системою, яка самоорганізовується та саморозвивається.
4. Назвіть основні відмінності між етносом, народом та нацією.
5. Охарактеризуйте цивілізаційний підхід до розвитку суспільства.
6. Назвіть головні риси постіндустріального суспільства.
7. Розкрийте зміст поняття „соціальна страта”. Для цього ознайомтесь з тлумаченням цієї проблеми П. Сорокіним (Хрестоматія. – С. 163-165).

Література

Основна:

- ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов. / авт. кол. Фролов И.Т и др. – М.: Республика, 2004.– С. 485-513.
- ГОБОЗОВ И.А. Социальная философия: учебник для вузов. – М.: Академ. Проект, 2007. – 352 с
- КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учеб. для вузов. – М.: Логос, 2002. – С. 226-240.
- ПРАКТИКУМ З ФІЛОСОФІЇ: Навч. посібн. / Л.Г.Дротянко, А.Матюхіна,
- В.Г. Вдовиченко та ін. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – С.169-177.
- СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ. Історія, теорія, методологія: Підручник / В.П. Андрущенко, Л.В. Губерський, М.І. Михальченко. – Вид. 3-є. випр. – К.: Генеза, 2006. – 656 с.
- ФІЛОСОФІЯ: Підручник / І.В. Бичко, І.В.Бойченко та ін. –К., 2001. – Розд. 4.

ФІЛОСОФІЯ: Підручник / С.М. Причепій, А.М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – С. 425-456.

Додаткова

ГУРЕВИЧ П.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – С. 322-345; 346-412.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности: Учебн. пособие для вузов. – Изд. 2-е, доп. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. –

С. 457 – 488.

Першоджерела

КОЗЛОВСЬКИЙ П. Культура Постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития.- М.: Республика, 1997.

МАРКАУЗЕ Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества. – М.: REFL-book, 1994.

ОРТЕГА-И-ГАССЕТ Х. Восстание масс // Эстетика. Философия культуры. – М.: Искусство, 1991.

ФРАНК С.Л. Духовные основы общества. –М., 1992.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.157 – 168.

СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ЯК СПОСІБ БУТТЯ ЛЮДИНИ В КУЛЬТУРІ

Взаємодія, безперечно, існує між усіма сторонами суспільного життя.

Г. А. Плеханов

Метою даної теми є: ознайомити студентів із таким складним поняттям філософії, як "культура", розкрити сутність суспільного виробництва як способу буття людини в культурі, встановити взаємозв'язок між матеріальною та духовною культурою. Для цього окреслюються такі ключові слова: культура, символ, масова культура, спосіб виробництва, продуктивні сили, виробничі відносини, духовне виробництво, духовні відносини, інформаційне суспільство.

Поняття культури у філософії. Культура як символічний світ людського буття

Існує більше ніж півтисячі визначень феномену культури. Першим термін "культура" запровадив у філософію Цицерон у значенні "мистецтво вдосконалення своєї душі, розуму", протиставивши його терміну "натура", тобто "природа". Зараз у філософії існують різні підходи до розуміння культури. Релігійно-ідеалістична філософія акцентує увагу на духовному аспекті культури, визначає її як вираження прагнення людини побудувати своє природне та соціальне буття до рівня духовності. Лише за допомогою культури розкриваються найкращі якості людини, досягається її гармонія з навколишнім світом, реалізується її вище призначення. Матеріалістична філософія розглядає як домінуючий діяльнісний аспект культури, її орієнтованість на людину, що виступає творцем і споживачем культурних цінностей. Спільним у всіх підходів до розуміння культури є підкреслення того, що світ культури *створений людиною*, природа входить у нього як

перетворена людиною. Г.Гегель особливо підкреслив, що "культура - це створена людиною "друга природа".

Можна сказати, що в культурі конститується світ, який складає безпосередню дійсність буття людини. Тільки через входження в нього людина стає людиною – творцем культури, суспільства, себе на основі засвоєння надбань, уже створених людством. Людина є суб'єктом і об'єктом культури. Культура орієнтує людину в світі, вміщує її в світ суспільства, людства; регулює відносини в суспільстві; визначає систему цінностей. У широкому значенні під культурою розуміються всі основні сфери людського буття - виробництво матеріальних благ; духовна культура в її розмаїтті та складності, включаючи міфологію, релігію, науку, мистецтво; різні форми стосунків у суспільстві - від особистісних до політичних.

Але культура не тотожна суспільству. Культура перебуває у діалектичній взаємодії із суспільством. Вона функціонує за власними законами і в той же час підлягає дії суспільних законів. Структурні складові суспільства впливають на зміст і форми культурного процесу. У той же час культура вносить відповідні корективи у розвиток суспільства, відображає стан його морального здоров'я, рівень економічних та політичних свобод, характеризує його духовний потенціал. На стан культури впливають спосіб виробництва, політична система суспільства, становище індивіда в суспільстві, тощо.

Культура є системою, яка має складну структуру. Якщо розглядати культуру як певну людську діяльність, то можна виділити в ній матеріальну і духовну культуру, що взаємодіють у процесі реалізації людини як суспільної істоти і неповторної індивідуальності. Якщо ж розглядати культуру з точки зору її носія, то можна виділити *світову культуру*, яка складається з *етнічних та національних культур*. Світова і національні культури є синтезом, результатом складної взаємодії культур різних соціальних груп, що входять до певного суспільства.

Як не існує культури без людини, суспільства, так не існує й людини, суспільства без культури. Культура є людським способом "включення" в універсум. Діяльність людини базується на обміні речовинами й енергією з природою. Яка ж специфіка "вписаності" людини у світ? Специфікою "феномену людини" є формування та

відтворення особливих форм життєдіяльності, матеріальної і духовної культури, форм спілкування. Суспільство створює "другу природу", перетворюючи не лише навколишній, але й внутрішній світ людей.

Отже, культура виступає як специфічний спосіб існування людини в світі, є засобом взаємозв'язку з природою. П.А. Флоренський підкреслював, що природа і культура існують лише разом. Людина як носій культури не творить нічого, а лише створює і перетворює стихійне, природне. Вона протиставляє природним силам уже пізнані закономірності процесів природи. Культура сприяє виділенню людства з природи, зростанню його свободи.

Діяльність - провідна категорія культури, що підкреслює, концентрує увагу на її творчому характері. Це – специфічне ставлення людини до світу, форма активності, спрямована на перетворення навколишнього світу. Діяльність завжди виступає як цілеспрямована, усвідомлена, пов'язана з різними формами мислення,- відмічає О.О.Федоров. Вона визначається системою цінностей, норм, наявними знаннями.

Як відомо, є два види діяльності – матеріальна й духовна. А звідси існує й два види культури - матеріальна та духовна. У сфері матеріальної культури діяльність має характер практичного, утилітарного перетворення світу. У сфері духовної культури вона має ідеальний характер, реалізує творчий потенціал людини. Пізнавальні, естетичні, комунікативні, ціннісні можливості діяльності розкриваються переважно в духовній культурі. Якщо у сфері матеріальної культури людина виступає як частина цілого, то в сфері духовної культури – як її самостійний суб'єкт. У духовній культурі повною мірою розкривається духовний потенціал діяльності.

Особливу роль у діяльності людини відіграє праця. Специфікою буття людини у світі є практична діяльність. Тобто людині притаманний діяльнісно – творчий характер ставлення до світу. Діяльність здійснюється в соціумі, в кооперації з іншими людьми. Вона передбачає спілкування, поєднання зусиль людей. Діалог забезпечує можливість вироблення більш оптимальних і плідних засад спілкування між людьми.

Практика включає наступні відносини:

- а) суб'єкт – об'єктні (людина - природа);
- б) суб'єкт – суб'єктні (взаємодія людей у цьому процесі);
- в) самозміну (людина змінює себе через діяльність у світі і спілкування).

У процесі практики відбуваються:

- 1) реальне перетворення об'єктів дійсності;
- 2) спілкування в процесі і з приводу цієї перетворюючої діяльності ;
- 3) виробляється система норм і цінностей, що забезпечує цілеспрямований характер діяльності.

Усі сфери суспільного життя – це сфери культури, а культура є символічним світом, створеним людиною. Йдеться не про одного індивіда, а про спів-буття людей, які в процесі спілкування, яке є системою всіх суспільних відносин, вибудовують світ свого буття. Це вже не природний, а позаприродний світ, в основі якого лежить формування певних символів (символ у перекладі з грецької мови - розпізнавальна ознака). Символи пронизують усі форми культури, зокрема:

1) у стародавніх греків символ - це умовний речовий розпізнавальний знак для членів певної соціальної групи;

2) в літературі символ - це художній образ, який втілює деяку ідею;

3) в науці символ - це умовне позначення якоїсь величини (наприклад в математиці, фізиці) буквами грецького та латинського алфавіту;

4) в мистецтві символ - це універсальна естетична категорія, яка розкривається через співставлення із суміжними категоріями такими як художній образ або алегорія (вираз абстрактного поняття при допомозі конкретного образу, наприклад, жінка з зав'язаними очима, з вагою в руці - алегорія правосуддя) Й.В. Гете писав, що "в символі через окреме представляють загальне - не як сон, не як тінь, але як живе миттєве одкровення того, чого не можна виразити".

4/ в релігії символ - це знак для позначення, вираження трансцендентного, священного через чуттєве (наприклад, лотос є символом вищої досконалості в буддизмі, хрест у християнстві - це символ жертвної любові, позбавлення від гріхів).

Символи виступають як умовні знаки для позначення загальних ідей. Символ є полісемантичним. Причому кількість значень у нього - необмежена. А отже, культура як світ символів теж є необмеженою. Матеріальна культура також має символічне забарвлення (символи в трудовій діяльності: покладання цілі, накреслення шляхів її досягнення, самі результати, не кажучи вже про винагороду). Гроші - це теж символ обміну товарів. Символи заміщують реальні речі, які є недоступними, або ж якими користуватися незручно. Наприклад, паперові гроші, платіжні картки заміщують золото. Матеріальні символи, як і духовні, мають ідеальний характер, бо формуються у людській свідомості. Символи пронизують усі сфери людського буття: матеріальне життя, політику, право, мораль, мистецтво, релігію, побут. Наприклад, коли у певній країні змінюється тип державної влади, то змінюються її символи – гімн, прапор, герб тощо. Це можна простежувати на символіці будь-якої країни (в тому числі й України). Народні традиції, звичаї, обряди теж мають символічний характер.

Культура має історичний характер, який виявляється в створенні нових символів, і в зміні значень уже наявних. Одні й ті ж символи стають носіями нових значень. Так відбувається розширення семантичного поля. Окрім того з'являються нові символи. Особливе значення у розвитку людської цивілізації відіграє мова, яка теж є системою символів і знаків, у яких закодовані результати людського пізнання та діяльності.

Матеріальна культура та її структура

Джерелом і середовищем життєдіяльності людини й суспільства є природа. Саме в природі людина усвідомлює та намагається реалізувати свої цілі в усій їх різноманітності. Відношення людини й суспільства до природи складають систему. Вже у Стародавньому Світі сформувалося два типи ставлення до природи – *екофільне* (природозберігаюче) та *екофобне* (природоруйнівне), які представлені в суспільній свідомості в наш час. В одні періоди переважає перша тенденція, в інші – друга.

Екофобне ставлення людини і суспільства до природи особливо посилилося в XIX-XX ст. У той же час у масовій свідомості поширюється розуміння нерозривного зв'язку людини й суспільства з природою.

У функціонуванні та розвитку суспільства важливу роль відіграють різні фактори: природно-географічні, економічні, духовні. Філософи у різні часи ставили на перше місце один з них: географічні фактори - Ібн-Хальдун, Ш.Монтеск'є, І. Гердер; духовні фактори /розвиток Абсолютної Ідеї, мораль, право, політику, релігію/ - Платон, Г. Гегель та інші представники ідеалістичної філософії. К. Маркс зосередив увагу на такому факторі розвитку суспільства, як матеріальне життя, в основі якого лежить той чи інший спосіб виробництва матеріальних благ. Суспільство складає відкриту систему, яка не може існувати без обміну з навколишнім середовищем: речовиною, енергією, інформацією. Цей обмін здійснюється в процесі праці. К. Маркс відзначав, що "без неї не був би можливим обмін між людиною й природою, тобто не було б можливе саме людське життя".

Один історичний період розвитку суспільства визначається не тільки тим, *що* люди виробляють, але й тим, *як* вони виробляють матеріальні блага. Отже, вони відрізняються *способом виробництва*. Людина перш за все забезпечує своє фізичне відтворення, задоволення базових матеріальних потреб у їжі, житлі, безпеці тощо. "Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі", – писав К. Маркс. Власне у способі виробництва відтворюються матеріальні умови буття людей, причому це відбувається тільки через працю, яка завжди має колективний характер. Праця – це процес обміну речовинами між природою і суспільством, який людина контролює своєю цілеспрямованою діяльністю. Крім самого процесу праці, вона включає *предмет праці* (сировина, земля), *знаряддя праці*. Праця створила людину, і в суспільному виробництві загалом, відбувається історично зумовлене відтворення людини як суспільної істоти.

Визначальним у суспільному виробництві є матеріальне виробництво, в якому відтворюються матеріальні умови життя людей. А основою матеріального виробництва є той чи інший спосіб виробництва, який має дві сторони: *продуктивні сили і*

виробничі відносини. Провідну роль у цій системі відіграють продуктивні сили. Головний елемент продуктивних сил - люди як суб'єкт праці, діяльність яких спрямована на предмет праці. Продуктивні сили включають у себе речові (сировина, матеріали, знаряддя праці) та суб'єктивні (люди як виробники) фактори. На предмет праці людина діє засобами праці - знаряддями праці. Предмет праці і знаряддя праці складають *засоби виробництва*. Але без людини вони мертві. Їх застосувати, привести в дію може тільки така людина, яка має певні трудові навички, вміння. Обов'язковою складовою продуктивних сил є *технології* (методи застосування засобів виробництва). Головним показником рівня розвитку продуктивних сил є рівень продуктивності праці. Чим вищий рівень продуктивності праці, тим більше одиниць продукції виробляє людина за одиницю часу. Значить, тим швидше вона може виробити необхідне для задоволення матеріальних потреб і вивільнити час для саморозвитку, творчості, пізнання. А вивільнений час людей спрямовується на самореалізацію їх сутнісних сил, що виступає головним багатством суспільства загалом.

Виробництво є процесом колективним. Відносини, зв'язки, що складаються між людьми в процесі виробництва, носять назву *виробничих відносин*. Вони включають:

- *економічні* (або відносини власності на засоби виробництва). Ця власність може бути: приватною, колективною, державною;
- відносини, що складаються в процесі обміну, розподілу, споживання матеріальних благ;
- *виробничо-технічні* (складаються між галузями виробництва, між підрозділами на одному підприємстві тощо), відносини між керівництвом та підлеглими.

Провідну роль у цій системі відносин займають економічні відносини, тобто відносини власності на засоби виробництва: знаряддя праці, засоби праці і продукти праці. Виробничі відносини - це відносини між людьми з приводу виробництва: вони складають економічний базис суспільства.

Найбільш рухомим, провідним елементом виробництва є продуктивні сили, а більш консервативним - виробничі відносини. Прогрес техніки, вдосконалення знарядь праці, розвиток умінь, потреб людей, поглиблення спеціалізації - все це є могутніми

двигунами змін і розвитку продуктивних сил. К. Маркс показав, що зміни в продуктивних силах (згідно з законами діалектики) викликають відповідні зміни у виробничих відносинах. Основний закон матеріального виробництва – закон відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. Вище відмічалось, що провідну роль у виробничих відносинах відіграють економічні, тобто відносини власності, які консервуються державою, правом, звичаями, традиціями, і мають високу тенденцію до самозбереження. Тому на певному етапі розвитку суспільства виробничі відносини починають гальмувати розвиток продуктивних сил. І тоді настає криза, яка знаходить своє вирішення або через реформи, які змінюють виробничі відносини /еволюційний шлях /, або через соціальну революцію, яка змінює старі виробничі відносини, даючи можливість утвердитися новим, що відповідають новому рівню розвитку продуктивних сил. При цьому старі виробничі відносини не зникають безслідно, а виступають основою для розвитку нових. Так, при рабовласницькому, феодальному, капіталістичному способах виробництва залишається приватна власність на засоби виробництва, змінюються тільки її форми і зростає особиста свобода людини (виробника).

Важливим елементом продуктивних сил є *техніка* (від грецького „техне” – вміння, майстерність). Цей термін охоплює як засоби праці, так і методи їх застосування, сукупність способів діяльності, що використовуються в матеріальному виробництві. У процесі розвитку техніки людина передає поступово все більше своїх технологічних функцій технічним засобам. Технічний розвиток іде в напрямку звільнення людини від важкої фізичної праці, інтелектуалізації матеріального виробництва, росту продуктивності праці. Технічний розвиток впливає і на соціальну сферу життя суспільства, політику, духовну культуру. Він створює умови для реалізації сутнісних сил людини, тобто є прогресивним.

У розвитку техніки виділяють такі важливі етапи, як:

1) неолітична революція УІІ тис. до н.е., що виразилась у переході від збирання, рибальства до виробництва (землеробство, скотарство). Вона створила умови для спеціалізації, відокремлення розумової праці від фізичної.

2) промислова революція другої половини XVII- початку XIX ст. у Європі, яка виразилася у виникненні і запровадженні у виробництво машин. Почали розвиватися природничі, а згодом технічні науки. В контексті промислової революції сформувалася сучасна наука, що ґрунтується на експериментах, точних вимірюваннях. Тривалий час наука розвивалася під впливом техніки, теоретично осмислюючи її результати. Відбулося органічне поєднання науки і техніки, що стало поштовхом до науково-технічного прогресу (тобто поступального розвитку науки, техніки та виробництва).

3) науково-технічна революція. Науково-технічний прогрес часом переривається науково-технічними революціями, тобто швидкими кардинальними змінами в науці, техніці й виробництві. Сучасна НТР, що почалась з 40-х років XX ст., є принципово новим етапом у розвитку продуктивних сил, що характеризується:

- перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу, одну з рушійних сил розвитку суспільства;
- автоматизацією виробництва, контролю й управління ним;
- використання нових видів енергії, зокрема атомної, ядерної;
- інформатизацією виробничих процесів;
- створенням і розвитком біотехнологій;
- зміною соціальної сфери;
- зміною способу буття людей.

Сучасна НТР привела до змін у всіх сферах життя суспільства – від матеріального виробництва до духовної культури. Чи не найважливішим результатом НТР є процеси кібернетизації, комп'ютеризації, інформатизації суспільства, які з другої половини XX ст. набули особливої інтенсивності, стали всеохоплюючими. Саме тому сучасне суспільство називають *постіндустріальним* або *інформаційним*. Д. Белл, який увів цей термін, вважає, що центральне положення в такому суспільстві займає *теоретичне знання як вісь*, довкола якої організуються:

- нова техніка і технології ;
- економічне зростання;
- розшарування суспільства.

Основою теоретичних знань вважається наука інформатика, яка лежить в основі нової комп'ютерної техніки і комп'ютерних технологій, що пронизують економіку, політику, мистецтво тощо. А розповсюдження інформації, її переробка, зберігання, захист стають найважливішими елементами суспільного життя. Навіть різноманітні послуги надаються через всесвітню мережу Інтернет. Саме революція в інформатиці, комп'ютерній техніці, -стверджує Д. Белл,- рухає суспільство вперед.

Інший дослідник, Е. Тоффлер вважає, що в інформаційному суспільстві відбуваються корінні зміни в економіці – зростання наукомістких галузей виробництва, збільшення кількості людей, зайнятих інтелектуальною, творчою діяльністю, переважний розвиток «виробництва – для - споживання» та ін. Ринок змінюється «трансеринком», транснаціональні корпорації організують виробництво і обмін через національні кордони. На перший план у суспільстві виходять наднаціональні інтереси, які регулюються транснаціональними асоціаціями, міжурядовими організаціями (ООН, Європарламент, ОПЕК та ін.) Провідну роль все більше відіграють: сфера послуг, в якій зайнято майже 70% працівників; наука і освіта.

Показник ВВП (валовий національний продукт) поступово втрачає сенс при вимірі економічного розвитку країн. Йому на зміну приходить GPI - Індикатор Справжнього Прогресу. Він враховує, поряд зі збільшенням обсягу виробництва, зростанням продуктивності праці, ще біля тридцяти аспектів життя людини і суспільства загалом. Серед них і стан природного середовища, і розвиток освіти, і вільний час, і можливості його використання для розвитку особистості, і міцність родини, і тривалість життя та ін. Тобто GPI виділяє ті фактори, що сприяють розвитку суспільства, зростанню якості життя кожної людини.

Зміни, що відбуваються в світі, формують: 1) новий стиль роботи; 2) новий тип сім'ї; 3) взагалі новий стиль життя; 4) політичні і економічні стосунки. Найновіші розробки в галузі медицини, особливо в генній інженерії, мають кардинально змінити якість життя. Відбуваються докорінні зміни у свідомості людей, змінюються цінності у їхньому житті: сидючи тривалий час біля комп'ютера, вони отримують можливість спілкуватися з багатьма

людьми, швидко отримувати інформацію з різних галузей суспільного життя і з різних куточків земної кулі.

Разом із тим, лавиноподібне накопичення інформації й неможливість її швидкої обробки породжують нові типи суперечностей інформаційного суспільства. Все більш актуальним стає вислів: „Хто володіє інформацією, той володіє світом”. Іншим негативним наслідком інформатизації є розповсюдження неправдивої інформації, виникає так звана "інформаційна війна". Ж. Ф. Ліотар назвав цю епоху постмодерном. У її основі лежать отримання, обробка, розповсюдження та зберігання інформації на основі застосування електронно-обчислювальної техніки. Головною цінністю інформаційного суспільства, на його переконання, є теоретичне знання.

Духовна культура та її структура

Сукупність духовних відносин, ідей, поглядів, теорій, звичаїв, традицій, обрядів, почуттів, смаків, переживань, настроїв тощо складає специфічну сферу *духовного життя* суспільства. Її характеризують наступні поняття: *духовні цінності, духовне виробництво, духовні відносини, .духовна культура*.

При розгляді попередніх питань теми відмічалось, що культуру можна умовно поділити на матеріальну і духовну. Кожен із цих видів культури має свої специфічні відносини. Духовні відносини – це відносини, в які вступають люди з приводу духовних цінностей (ідей, наукових теорій, традицій, звичаїв, релігійних вірувань, витворів мистецтва, моральних норм і т.д.) Вони присутні у всіх сферах суспільного життя, але перш за все стосуються процесів виробництва і споживання *духовних цінностей*. Духовні цінності повинні задовольняти духовні потреби та інтереси особистості. Процес виробництва духовних цінностей (духовне виробництво) суттєво відрізняється від виробництва матеріальних цінностей, які задовольняють матеріальні потреби людей у їжі, житлі, одязі, засобах пересування, передачі інформації тощо.

І матеріальне, й духовне виробництво спрямовані на перетворення світу і самої людини. Їх метою є реалізація сутнісних

сил людини як суб'єкта соціального буття. Поняття "духовне виробництво" позначає виробництво ідей, знань, художніх цінностей. Матеріальне і духовне виробництва тісно взаємопов'язані: одне створює засоби і умови для другого. Наукові ідеї, відкриття прискорюють розвиток матеріального виробництва, яке дає все нові засоби для духовного виробництва, прогресу культури. Наприклад, паперово-целюлозна промисловість виробляє папір для написання і друкування книжок; фабрики музичних інструментів створюють засоби для виробництва музики, з'являються нові види музичних інструментів (синтезатор), використовуються новітні комп'ютерні технології для створення кінофільмів, електронних книжок і т.д.

Але існують суттєві відмінності між духовним та матеріальним виробництвом. Зокрема:

1) якщо в матеріальному виробництві можуть брати участь усі працездатні люди, то духовним виробництвом займаються талановиті, спеціально підготовлені люди: вчені, композитори, художники, письменники, священики тощо.

Але разом із тим усі люди споживають духовні цінності, вступаючи у духовні відносини.

2) якщо результатом матеріального виробництва є конкретні речі, то результатом духовного виробництва є формування абстрактних образів і абстрактних понять (наприклад, у наукових, філософських, релігійних текстах, картинах, театральних виставах, мелодіях і т.д.)

Слід відмітити, що багато результатів духовного виробництва тривалий час залишаються не освоєними суспільством через відставання, наприклад, матеріального виробництва. Так, багато ідей Леонардо да Вінчі було реалізовано лише через 400 років після його смерті – раніше не було відповідних матеріальних умов (засобів праці, сировини) для цього. Реалізація наукових, політичних і інших ідей сприяє розвитку матеріального виробництва, яке, в свою чергу, стимулює виробництво нових ідей, гіпотез, теорій тощо. Важливим аспектом духовного виробництва є спадковість – лише через освоєння наявної духовної спадщини нові покоління отримують поштовх до творчості.

Результатом духовного виробництва і духовних відносин є *духовна культура*.

Духовна культура – це, з одного боку, процес виробництва, споживання, накопичення і розповсюдження духовних цінностей, а з другого – це результат, міра досягнутого суспільством у його духовному становленні. У цьому зв'язку виділяють духовну культуру певного історичного періоду (Античності, Середньовіччя, Відродження тощо); духовну культуру певного народу (українська культура, німецька культура, культура народу майя тощо). Це різноякісні феномени. Їх не можна порівнювати за кількісними показниками. Наприклад, некоректно оцінювати культуру одного історичного періоду як нижчий чи вищий стосовно до іншого періоду. І так само не можна говорити, що культура якогось народу більш чи менш розвинена, ніж культура іншого народу. Усі вони є елементами цілісної системи духовної культури суспільства, які взаємодіють, взаємозбагачуючись.

На сучасному етапі розвитку цивілізації як загальнопланетарного явища відбувається зміщення акцентів у розумінні культури. Ще у ХІХ ст. виникли тенденції, які в комплексі породили явища антикультури. Зокрема, в сучасному суспільстві виробляються такі речі, які не служать прогресу суспільства. Хоча це речі, які виготовлені руками і розумом людей, їх не можна віднести до предметів культури (наприклад, зброя масового знищення, газові камери у таборах смерті і інші). Ці явища належать сучасній цивілізації (в широкому значенні слова), але вони не є культурними.

Іншим феноменом сучасного суспільства є так звана „масова культура”. З одного боку, зростання рівня освіченості населення, демократизація сприяли доступу широких верств населення до надбань культури. З другого, – засоби масової інформації не скільки забезпечують доступ до надбань світової культури, скільки уніфікують, стандартизують усереднюють, спрощують, замінюють її ерзац – культурою, яка задовольняє найпримітивніші смаки, потреби, а отже, знижують цінність духовної культури. Людям нав'язуються стереотипи мислення, поведінки, які перетворюють їх на політично пасивних споживачів продуктів „масової культури”; масу, яка прагне тільки „хліба й видовищ”. Творці масової культури бачать свою місію в тому, щоб виробляти такі кінофільми, романи, музику тощо, які б відповідали спонтанним, інстинктивним, примітивним бажанням і потягам, імпульсам,

виступали засобом розрядки, релаксу після виснажливої праці. Цьому явищу в наш час знайдено термін "шоу-бізнес", адже головна мета цього явища - робити швидко й великі гроші. Тут немає турботи про розвиток духовного світу людини і суспільства, адже "масова культура" нівелює справжні духовні цінності, усереднює духовну культуру кожного народу.

Протилежністю до "масовій культурі" виступає *"елітарна культура"*. Для неї характерна підкреслена вишуканість, складна форма, звертання до духовних цінностей культури минулого. Елітарна культура передбачає наявність у її споживачів високого рівня освіти й інтелектуального розвитку. Її елементами є: отримання освіти у престижних університетах, відвідування концертів симфонічних оркестрів, художніх салонів, де представлено класичні полотна, прослуховування видатних сучасних оперних співаків тощо. Для більшої частини населення земної кулі цінності елітарної культури недоступні. Х. Ортега-і-Гассет підкреслює, що в сучасному суспільстві вона виступає як один з провідних факторів соціальної диференціації. В той же час М.О. Бердяєв, Д.С.Ліхачев виділяють стимулюючу роль елітарної культури у суспільному прогресі. Вона дає вищі зразки художньої творчості, які сприяють загальному розвитку культури.

Продуктом духовної культури, духовного життя суспільства є *суспільна свідомість*. Це складне явище, яке має свою структуру і носить конкретно-історичний характер. У суспільній свідомості виділяють такі елементи, як: *суспільна психологія та ідеологія; форми суспільної свідомості* (політична, правова, моральна, естетична, релігійна, а також філософія і наука.) Люди судять про рівень духовної культури суспільства чи соціальної групи через прояви суспільної свідомості. В ній виділяються наступні рівні: побутовий та теоретичний.

Побутовий рівень - це нижчий рівень суспільної свідомості, який включає сукупність знань, уявлень суспільних почуттів, настроїв, емоцій, звичаїв, традицій, чуток, ілюзій і т.д., які стихійно виникають у процесі повсякденного життя тієї чи іншої соціальної групи. У цих проявах суспільної свідомості виявляються, схоплюються зовнішні сторони суспільного життя.

Теоретичний рівень - це теоретично узагальнене й обґрунтоване знання про суспільне життя. Воно включає в себе суспільні ідеї,

теорії, концепції, гіпотези, програми, тощо, які розкривають сутність тих чи інших суспільних явищ, тобто виявляють внутрішні закономірності розвитку суспільства.

Суспільна психологія є частиною побутового рівня суспільної свідомості. Вона ґрунтується на психічному складі відповідної соціальної групи і включає в себе: соціальні почуття, настрої, звичаї, традиції і т.д., які формуються у тих або інших класів, націй та інших соціальних груп під впливом матеріальних умов їх життя. Суспільна психологія має виражене етнонаціональне забарвлення, може швидко змінюватися під впливом певних подій. Це стосується почуттів, настроїв, переживань, але не традицій, звичаїв, обрядів, які є досить консервативними й стійкими. У суспільній психології загалом переважають консервативні риси, які можуть стримувати прогрес суспільства.

Суспільна психологія - це стан масової свідомості, це погляд на суспільне життя мільйонів людей, а ідеологія вносить у масову свідомість теоретично обґрунтовані ідеї, концепції, програми, озброює людей теоретичними знаннями для усвідомлення стану справ у суспільстві і можливостей його подальшого розвитку (через засоби масової інформації, комунікації та ін.). Отже, вони тісно зв'язані між собою. Але історично першою є суспільна психологія, яка виступає фундаментом для формування ідеології.

Ідеологія піднімається над почуттями, емоціями, віруваннями, заблудженнями, які народжуються у повсякденній практиці, формує ідеали суспільства, цілі та засоби їх досягнення. Тоді маси усвідомлюють інтереси свого класу, нації тощо і зі знанням справи беруть участь у суспільних рухах (екологічних, антиглобалістських, релігійних і т.д.)

Форми суспільної свідомості - це структурні елементи, що розрізняються за предметом, який вони відображають; за способом і характером цього відображення та за його результатами. Виділяють такі форми: політичну свідомість, правову, моральну, естетичну, релігійну, науку та філософію. Всі вони відображають різні сторони суспільного буття, а отже, застосовують різні методи і засоби пізнання соціальної дійсності.

Наприклад, *політична свідомість* відображає відносини між класами, націями, державами, народами з приводу державної влади. Для цього використовуються засоби масової інформації,

партії та інші політичні організації. Але треба розрізняти політику як діяльність і політичну свідомість як сукупність ідей, поглядів, програм і ідеалів тощо.

Правова свідомість відображає відносини між групами людей, між людиною і суспільством, людиною й державою з приводу законного та незаконного. Результатами виступають: юридичні норми, кодекси, закони, правові концепції, теорії, тощо.

Моральна свідомість відображає відносини між групами, всередині груп, між людиною та суспільством з приводу справедливості, гідності, честі, обов'язку /через моральні ідеали, норми, принципи, правила і т.д./

Релігійна свідомість – це уявлення про надприродне, в яке людина вірить, від якого відчуває себе залежною. Вона виражається у віруваннях, релігійних вченнях, образах, символах, релігійній філософії. Провідне поняття цієї форми суспільної свідомості – *священство*.

Естетична свідомість відображає відносини між людьми з приводу прекрасного і потворного, красивого і некрасивого, формує естетичні смаки, почуття, емоції, естетичні образи і т.д., які виражаються у творах мистецтва, літератури.

Наука – відображає внутрішні суттєві зв'язки у суспільних явищах та між ними; виробляє наукові поняття, концепції, прогнози суспільного розвитку.

Філософія є узагальненим вченням про суспільне життя, його закони. Вона виробляє відповідні філософські категорії, принципи, теорії, концепції.

Усі форми суспільної свідомості тісно зв'язані між собою, не існують відокремлено одна від одної. Розділити їх можна лише умовно, як і взагалі суспільне життя. Вони доповнюють одна одну, даючи в єдності уявлення про суспільне життя і перспективи суспільного розвитку.

Основні терміни

Виробничі відносини – суспільні відносини між людьми, що виникають в процесі виробництва, обміну, розподілу матеріальних та духовних благ. Зумовлюються продуктивними силами.

Духовні відносини – це відносини, в які вступають люди з приводу духовних цінностей (ідей, наукових теорій, традицій, звичаїв, релігійних вірувань, витворів мистецтва, моральних норм і т.д.).

Духовне виробництво – діяльність, яка породжує ідеї, які втілюються в життя матеріальним виробництвом. Це частина духовного життя суспільства, зв'язана з виробництвом духовних цінностей, які задовольняють духовні інтереси суспільства і окремих людей.

Культура - сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людством протягом усієї історії, а також сам процес творення, розподілу і споживання матеріальних і духовних цінностей, що спрямований на повне виявлення і розвиток сутнісних сил людини.

Матеріальне виробництво - процес трудової діяльності людей, які з допомогою відповідних засобів здійснюють перетворення природи з метою створення матеріальних благ, спрямованих на задоволення людських потреб.

Праця - доцільна діяльність людей з метою перетворення і освоєння природних і суспільних сил для задоволення людських потреб.

Продуктивні сили – знаряддя, засоби виробництва, самі люди, які приводять їх в рух і здійснюють виробництво. Сукупність знарядь і предметів праці становить засоби виробництва. Головний елемент продуктивних сил - люди як суб'єкт праці, діяльність яких спрямована на предмет праці.

Символ (від грецького *simbolon* – знак, ознака) – в самому загальному вигляді – поняття, що фіксує здатність матеріальних речей, подій, також життєвих образів виражати ідеальний зміст, відмінний від їх безпосереднього,

GPI - (Genuine Progress Indikator- Індикатор Справжнього Прогресу) Розроблений в 1995 році організацією Redefining Progress. Дає можливість оцінити реальний суспільний прогрес на основі врахування економічних, соціокультурних, екологічних аспектів розвитку суспільства, неринкових видів діяльності.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Як Ви розумієте вираз: „ культура є людським способом включення в універсум”?

2. Розкрийте діалектичний взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин.

3. Прочитайте наведену цитату і поясніть, чому К. Маркс вважає, що продуктивні сили визначальними форму суспільства? Чи згодні Ви з цією точкою зору?

” Що ж таке суспільство, яка б ні була його форма? Продукт взаємодії людей. Чи люди вільні у виборі тої чи іншої суспільної форми? Аж ніяк. Візьміть визначену ступінь розвитку продуктивних сил людей, і ви отримаєте визначену форму обміну і споживання. Візьміть певну ступінь розвитку виробництва і споживання, і ви отримаєте певний суспільний лад, певну організацію станів чи класів – словом, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство і ви отримаєте певний політичний лад, який є лише офіційним виразом громадянського суспільства.”

К.Маркс

4. Що зараховують до елементів духовного життя суспільства?

5. Прочитайте уривок з твору А. Печчеї і поясніть, у чому він бачить суперечливість результатів науково-технічного прогресу.

„Наукова революція, що прийшла за нею, повсюдно поширила наукові методи і підходи, надзвичайно поширила наші знання про самі різні процеси і явища фізичного світу, однак і вона не додала людині мудрості. Що ж стосується технічної революції, то саме - то вона – при всіх матеріальних добродійствах, які вона обрушила на людину – як раз і стала головним джерелом її внутрішньої кризи.”

А. Печчеї.

6. Прочитайте наведений нижче уривок і поясніть, в чому Е. Кассіерер вбачає єдність духовної культури.

„Немає сумніву, що людську культуру утворюють різні види діяльності, які розвиваються різними шляхами, переслідуючи різні цілі. Якщо ми самі задовольняємось спогляданням результатів цих видів діяльності – міфами, релігійними ритуалами чи віруваннями, творами мистецтва, науковими теоріями, то привести їх до одного знаменника виявляється неможливим. Філософський синтез,

однаке, значить щось інше. Тут ми бачимо не єдність наслідків, а єдність дій, не єдність продуктів, а єдність творчого процесу.”

Е. Кассіпер

7. Чи сприяє розвитку суспільства і особи масова культура?

Література

Основна:

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов. / авт. кол. Фролов И.Т. и др. – М.: Республика, 2004.– С.485-495; 514-537.

ГУРЕВИЧ П.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – С. 346-412.

ЕНЦИКЛОПЕДИЯ постмодернізму.- К.:Основи,2003.- Статті: «Політика», «Життя суспільства»,

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М., 2002. – С. 226-240.

ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. - К., 2001. – С. 193-228.

ФІЛОСОФІЯ. Підручник. За ред. Надольного І.Ф. -К.: Вікар, 2001. - С.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А.- К.,Академія,2001-С.364-419,510-526.

Додаткова:

КРУТЬ И.Б., ЗАБЕЛИН И.М. Очерки истории представлений о взаимоотношении природы и общества. - М.:Наука, 1988. - С. 6-19.

КЕМПБЕЛЛ Дж. Свобода и сообщество.\Вопр. филос.,1992,№12.

КРЫМСКИЙ С.Б. Контурь духовности: новые контексты идентификации/\Вопр. филос., 1992, №12.

КРИСАЧЕНКО В.С. Стратегія виживання виду Homo sapiens// Філософ. і соціол.думка,1992, №4

ХЕЙЗИНГА Й. Homo Ludens.\Человек играющий/ -М.: Прогресс-Академия, 1992.-464 с.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности, изд. 2-е, доп.: Учеб. пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 457-488.

ЯЩЕНКО Є.Г. Глобальні механізми. Досвід про взаємовідношення природи та людини//Філософ. і соціол. думка, 1992, №4.

Першоджерела:

ПЛАТОН. Государство // Платон. Филеб, Государство, Тимей, Критий.- М.: Мысль, 1999.- С. 188-191.

СУМЕРКИ богов. М.: Изд. политич. литературы.- 1989.- С.95-97,104.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.169 -180.

ХАЙЕК Ф.А. Дорога к рабству. \Вопр. философии,1990,№11-12.

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

Людина має два прагнення:

- 1) захисту від насильства;*
- 2) значущості своїх поглядів і своєї волі.*

*Захист надає їй правова держава,
значущість її поглядів та волі – демократія.*

К. Ясперс

Мета теми полягає у філософському осмисленні студентами сутності політики, політичної системи суспільства, держави як основного політичного інституту та її походження, з'ясуванні ролі соціально-правової держави як інструменту життєзабезпечення людини; осмисленні феномену громадського суспільства. Ця мета розкривається через наступні ключові поняття: політика, політична система суспільства, держава, громадянське суспільство.

Політика та політична система суспільства. Структура політики

Як складна, саморегульована система, суспільство має кілька підсистем: економічну, політичну, соціальну, духовну, культурно-побутову. Кожна з них може виступати окремою системою і має, відповідно, свої підсистеми. З появою економічної та соціальної нерівності, що формується у рабовласницькому суспільстві, у структурі суспільного життя виникають нові форми суспільних відносин – політичні і правові.

Термін «політика» походить від грецького «поліс» – місто-держава. Цей термін набув поширення під впливом трактату Арістотеля «Політика», у якому викладено його вчення про державу, правління та уряд на основі характеристики 159 варварських та грецьких держав. Арістотель дає таке визначення цьому терміну: «Політика – мистецтво управління державою».

Сучасні вчення розглядають політику як:

1) відносини між соціальними групами (включаючи класи), окремими людьми, державами, а також особистістю і державою, соціальною групою і державою стосовно злагоди, панування, підпорядкування, конфліктів тощо;

2) як курс, напрям, на основі якого приймаються рішення, намічаються заходи щодо формування і виконання різних владних завдань (міжнародна політика уряду, торговельна політика фірми тощо);

3) у практичному вимірі найчастіше політику розглядають як конкретну сферу, в якій окремі люди та соціальні групи ведуть боротьбу за завоювання державної влади;

4) як мистецтво управляти людьми в суспільстві.

Суспільні відносини між різними соціальними групами і, відповідно, політика, яка відображає корінні інтереси цих груп, впливають з їх місця в економічному житті суспільства. Політика є надбудовою над економічним базисом. Тому вона є концентрованим вираженням економіки, її узагальненням і завершенням.

Політика як суспільне явище виконує такі *функції*:

- 1) вираження політичних інтересів соціальних суб'єктів;
- 2) управління соціально-політичними процесами в суспільстві;
- 3) визначення пріоритетів розвитку суспільства;
- 4) забезпечення гармонії інтересів соціальних груп та окремих індивідів, відвернення конфліктів;
- 5) збереження цілісності й стабільності функціонування соціальної системи.

У найширшому розумінні *політика* – це сфера діяльності, пов'язана з відношеннями між класами, націями та іншими соціальними групами, в центрі яких стоїть проблема завоювання, утримання і використання державної влади. Політика – це відносини, які виникають та існують між людьми, спільнотами, державами стосовно влади та організації управління цими відносинами.

Влада – це здатність і можливість окремих осіб, груп, верств, прошарків, страт або класів здійснювати визначальний вплив на діяльність інших людей, спільнот, суспільств. Влада – це керування, яке завдяки своїй дієвості (або, навпаки, паралічу) творить (або спотворює) політичне життя суспільства. Будь-як

влада є процесом підкорення. А коритися люди, спільноти, держави можуть або примусово, або добровільно. Саме тому основними засобами реалізації влади вважаються:

а) авторитет (формальний, що є прикладом примусовості; справжній – як приклад непримусовості);

б) насильство, що здійснюється завжди примусовим нав'язуванням комусь своєї волі.

Завоювання, утвердження і функціонування політичної влади здійснюється через політичну систему суспільства. *Політична система* – це сукупність державно-правових, політичних і громадських інститутів, установ та організацій, що взаємодіють з метою реалізації певних політичних ідей та норм і за допомогою яких регулюються політичні відносини між державами, народами, класами, націями та іншими соціальними спільнотами людей. Хоч у суспільстві політична система є відносно автономною, але вона зберігає нерозривні зв'язки з іншими системами суспільства – економічною, соціальною, духовною.

У стабільних суспільствах політична система виконує такі *функції*:

- визначення цілей і завдань суспільного розвитку;
- мобілізація ресурсів (матеріальних, духовних, людських, фінансових) з метою розподілу та реалізації їх;
- інтеграція всіх елементів суспільства, забезпечення оптимального рівня соціальної злагоди;
- легітимація, тобто забезпечення відповідності реального політичного життя офіційно проголошеним політичним і правовим нормам.

Складовими елементами політики як сфери суспільства є:

- політичні відносини між суб'єктами (елементами) системи;
- політична діяльність (сукупність дій окремих індивідів або соціальних груп з метою реалізації своїх політичних інтересів, насамперед питань завоювання, реалізації та утримання влади);
- політична організація суспільства (політичні інститути), тобто насамперед держава із своїми законодавчими, виконавчими, судовими, контролюючими органами; підтримання громадського порядку; політичні партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування; трудові колективи із своїми органами самоуправління;

- політична свідомість (відображення людиною чи певними спільностями людей в ідеальних образах політичного життя, політичних відносин). Політична свідомість поєднує два рівні політичного знання: буденний (нижчий, повсякденний) та теоретичний (вищий, науковий). На нижчому рівні формується політична психологія (виражає рівень і зміст потреб людей, характер їхніх знань про політичну систему), на вищому – ідеологія (розробляється і здійснюється передусім на державному рівні, відображає інтереси правлячих політичних сил та пристосування інтересів мас, суспільної думки до політики);

- політична культура – сукупність стереотипів політичної свідомості і поведінки, характерних для даної соціальної спільності (пояснює витоки, характер і особливості конкретної політичної системи, панівний у суспільстві політичний режим, політичну свідомість і поведінку соціальних груп, динаміку і спрямованість політичних процесів);

- політичні і правові норми;

- засоби масової інформації.

Держава як основний політичний інститут

Особливе місце в політичній системі займає держава. Вона здійснює управління суспільством, розпоряджається його ресурсами, регулює життєдіяльність. У державі концентрується весь комплекс економічних, соціальних, політичних, культурно-духовних інтересів різних соціальних груп, суперечностей, що виникають між ними, та засобів їхнього подолання та узгодження.

Поняття «влада» і «держава» не тотожні. У первіснообщинній формації влада функціонувала як недержавне дополітичне суспільне самоуправління. Первісне суспільство було соціально однорідним, у ньому був відсутній спеціальний апарат управління, здійснювалося общинне самоврядування. Соціальні відносини регулювалися моральними нормами, звичаями та традиціями. З розвитком продуктивних сил зросла продуктивність праці, з'явився додатковий продукт як передумова появи приватної власності та соціального розшарування суспільства. Родоплемінні органи

управління виявилися непристосованими до нових умов та були замінені державою, що стала особливою формою організації влади.

Поняття «держави» виникло близько III тисячоліть тому (стародавня держава Урарту існувала в IX-VI ст. до н.е.). У різні епохи домінували і різні погляди на походження держави. Грецький філософ Платон уявляв державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Основоположник утопічного соціалізму Т. Мор стверджував, що держава – це змова багатих проти бідних. Г.-В. Гегель вважав, що держава – це образ і дійсність розуму, це життя Бога в світі. Гегель визнавав, що держава виникає лише тоді, коли вже існують станові відмінності, коли багатство і бідність стають дуже великими і коли виникають такі відносини, за яких велика кількість людей вже не може задовольнити свої потреби.

Існують різні *теорії походження держави*.

Теологічна теорія (ідеологи релігій Стародавнього Сходу, християнської церкви, ісламу) походження держави пояснює Божою волею.

Патріархальна теорія (Аристотель) доводить, що держава походить від сім'ї. Абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха).

Договірна теорія (Гоббс, Руссо) обґрунтовує положення, що держава виникла внаслідок угоди (договору) між людьми. Ця теорія виводить державу не з економічних відносин, а безпосередньо з волі і свідомості людей, їхнього розуму.

Психологічна теорія (Петражицький, Фрейзер, Тард) пояснює державу особливими властивостями психіки, зокрема психологічною потребою у підпорядкуванні. На думку прихильників цієї теорії, держава – це організація, яка створюється для керівництва суспільством з боку визначених осіб.

Теорія насильства (Гумплович, Дюрінг) обстоює виникнення держави актом насильства, завоюванням землеробів кочівниками.

Марксистська теорія пояснює виникнення держави поділом суспільства на класи, соціальні групи. Організація, яка виникла із родоплемінних форм, стає державою, коли її зміст і функція зводяться до захисту економічних, політичних та ідеологічних інтересів групи, що володіє основними засобами виробництва. У результаті держава, як надбудова над економічним базисом

суспільства, визначається характером виробничих відносин, передусім відносинами власності на засоби виробництва.

Держава як політична організація – це такий суспільний механізм, який покликаний захищати інтереси людей певної території і регулювати за допомогою правових норм взаємовідносини між ними, використовуючи при необхідності спеціальні органи примусу.

Ознаки держави як політичного інституту:

- 1) наявність публічної влади, відділеної від більшості народу;
- 2) система збору податків з населення, необхідних для утримання держапарату та здійснення організаційних і господарських функцій;
- 3) територіальний принцип закріплення населення замість кровноспорідненого, наявність кордонів, які фіксують територію держави;

Невід’ємними атрибутами держави є: чиновники, армія, поліція (міліція), суд, прокуратура, розвідка, тюрми тощо.

З появою держави формується право – сукупність норм поведінки, закріплених законом, санкціонованих державою. Право охоплює всі сфери життя людей (цивільне, кримінальне, трудове, сімейне тощо).

Розрізняють внутрішні та зовнішні функції держави.

Внутрішні функції держави:

а) господарсько-організаційна – створення умов для розвитку виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва;

б) гуманістична – забезпечення, охорона і захист основних прав людини;

в) соціальна – охорона й відновлення здоров’я, соціальне забезпечення громадян;

г) національно-інтегративна – створення умов для збереження й розвитку національної самобутності народів, які проживають на території держави;

д) правоохоронна – охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку;

е) культурно-виховна – освіта, виховання, підтримка і розвиток культури;

є) науково-організаторська – організація й стимулювання наукових досліджень.

Зовнішні функції:

а) дипломатична – встановлення економічних, політичних, культурних та інших зв'язків з іншими державами;

б) оборонна – забезпечення обороноздатності країни та її захист від зовнішнього нападу;

в) захист інтересів держави та її громадян у взаєминах з іншими державами;

г) участь у вирішенні глобальних господарських і наукових проблем – екологічної, енергетичної, освоєння світового океану, космосу тощо.

Держави різняться: за формою правління, устрою і політичного режиму.

Форма правління характеризує спосіб утворення вищих органів державної влади, порядок виконання ними владних функцій. Історично склалися дві основні форми правління:

1) *монархія*, де вища державна влада здійснюється однією особою і передається у спадок. У межах монархічної форми правління виділяють абсолютну монархію та обмежену. Абсолютна монархія – це форма правління, за якої верховна влада зосереджена в руках глави держави (монарха). За обмеженої (конституційної, парламентської) монархії законодавча влада належить парламенту, виконавча – монарху (чи кабінету міністрів), судова – судам, які обираються чи призначаються.

2) *республіка* – така форма правління, при якій вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, що обирається населенням (або його частиною) на певний термін. Виділяють такі основні типи республіканського правління: президентська республіка, парламентська республіка, республіка змішаної форми правління.

Для парламентської республіки характерно: президент обирається парламентом; уряд формується з представників партій, що мають більшість у парламенті; уряд підзвітний парламенту; парламент може висловити уряду недовіру, що тягне за собою його відставку.

Для президентської республіки характерно: президент обирається всенародно; президент здійснює виконавчу владу; законодавча

влада належить парламенту; президент має право відкладного вето та право розпустити парламент.

Для республіки змішаної форми правління характерне поєднання елементів як президентської, так і парламентської форм правління.

Державний устрій – це спосіб територіальної організації держави на певні складові частини і розподіл влади між державою та цими частинами. Існують такі основні види державного устрою:

1) *унітарна держава* – це єдина, політично однорідна держава, адміністративно-територіальні частини якої не мають власної державної влади. У ній діє єдина конституція і єдине громадянство, усі органи та гілки влади утворюють одну систему і керуються єдиними правовими нормами;

2) *федеративна держава* – це союз відносно самостійних державних утворень, які здійснюють самоврядування в межах розподілених між ними і союзним органами влади повноважень. Члени федерації мають власні законодавчі й судові органи влади, конституцію, в межах якої можуть приймати закони;

3) *конфедерація* – це добровільне об'єднання самостійних держав для досягнення конкретної мети. У конфедерації немає єдиної системи органів, єдиного законодавства, території, громадянства. Це нестійка форма об'єднання, яка з часом або розпадається, або перетворюється на федерацію;

4) *імперія* – це примусово створена, зазвичай через завоювання одного народу іншим, складна держава, частини якої повністю залежать від верховної влади.

Політичний режим – це сукупністю засобів і способів реалізації державної влади. Його основними видами є демократичний, тоталітарний, авторитарний.

Демократичний режим характеризується: розподілом влади на незалежні одна від одної виконавчу, законодавчу і судову гілки влади. Права і свободи не тільки проголошуються, а реально забезпечуються. Головний правовий принцип для громадян: «Все, що не заборонено, дозволено», а для держави: «Все, що не дозволено – заборонено». Формою суспільного співжиття є плюралізм, у тому числі – і форм власності. Опозиція має всі політичні права і свободи. Функціонує багатопартійна система. Не має політичної цензури, зверхності будь-якої ідеології.

Тоталітарний режим характеризується прагненням влади контролювати всі сфери суспільного життя і навіть особисте життя громадян. Для нього характерні централізація і бюрократизація державного управління, наявність лише однієї ідеології та політичної партії, підпорядкованість громадян та їх організацій правлячій партії.

Для *авторитарних режимів* характерне обмеження повноважень представницьких органів, політичних прав і свобод громадян. Діє принцип: «Все, що не дозволено, заборонено». Обмежені можливості діяльності опозиції. Якщо існують інші партії, крім правлячої, то вони карликові і не відіграють значної ролі. Існує офіційна ідеологія, цензура. Форма устрою – унітарна, з жорсткою централізацією влади.

Правова держава та громадянське суспільство

Основні принципи правової держави було сформульовано ще за часів античності. Солон своїми реформами в VI ст. до н. е. намагався об'єднати силу і право, проголосивши: «Всіх я звільнив. А цього досягнув владою закону, силу з правом об'єднавши». Як підкреслював потім Арістотель, з часів Солона в Афінах почалася демократія. Принцип зверхності права сформулював Геракліт у безсмертному афоризмі: «Народ повинен битися за закон, як за свої стіни».

Платон наполягав на тому, що державність можлива лише там, де панують справедливі закони. У творі «Закони» він підкреслював: «Ми визнаємо, що там, де закони встановлено в інтересах кількох людей, йдеться не про державний устрій, а лише про внутрішні сварки, і те, що вважається там справедливістю, не має цього ймення. Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під будь-якою владою. Там же, де закон – володар над правителями, а вони – його раби, я вбачаю порятунок держави і всі блага, що їх можуть дарувати державам боги».

Арістотель обґрунтував правління розумних законів. Він писав: «Хто вимагає, щоб закон панував, вимагає, здається того, щоб панували тільки божество і розум, а хто вимагає, щоб панувала

людина, привносить у цю свою вимогу такий собі тваринний елемент, оскільки пристрасть є дещо тваринне, та й злість штовхає на лиху стежку правителів, хоч би вони були найкращими людьми; навпаки, закон – це врівноважений розум». Внутрішній взаємозв'язок права і держави Арістотель сформулював так: «Поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що служить критерієм справедливості, є регуляційною нормою політичного спілкування».

Отже, античні філософи показували необхідність існування в державі правових законів, що панували б над державними структурами, були б мірилом справедливості дій держави та її чиновників і регулювали політичні відносини. Подальший досвід показує, що для правової держави є необхідним не тільки панування права і закону, а й належна організація самої системи державної влади. Ще Арістотель зазначав, що кожна держава повинна мати три елементи: законодавчий орган, магістратури та судові органи. Давньоримський мислитель Марк Тулій Ціцерон твердив, що чинність закону повинна поширюватися на всіх. Він обстоював формальну правову рівність всіх громадян, рівність їх прав і водночас відкидав фактичну майнову, розумову, службову та іншу рівність.

Початок утвердження концепції правової держави пов'язаний із боротьбою народів Європи за їхні права і свободи проти свавілля феодалів в умовах абсолютної монархії. Дж. Локк (XVII ст.) у праці «Два трактати про правління» запропонував розподілити владу на законодавчу, виконавчу (вона ж водночас і судова) і федеративну, яка зобов'язана займатися управлінням міжнародними відносинами.

Спираючись на вчення Дж. Локка, Ш. Монтеск'є (XVIII ст.) обґрунтовує необхідність поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна влада повинна мати стримування і противаги з метою недопущення узурпації однією владою інших владних повноважень. Тільки таке суспільство забезпечує громадянам свободу – право робити все, що не заборонено законами. У Ш. Монтеск'є немає суб'єкта вищої влади, який виступав би координатором і арбітром у конфліктах між гілками влади (монарха, президента, керівництва правлячої партії тощо).

Практичне втілення в суспільному житті ідей правої державності пов'язане з творчістю Г.-В. Гегеля. У праці «Філософія права» він розглядав державу і право крізь призму самореалізації Абсолютної ідеї. Право мислитель визначає як певний ступінь розвитку свободи. Правову державу він розглядав як таку, що однозначно спрямована проти свавілля, безправ'я та проти всіх неправових форм застосування сили як з боку приватних осіб, так і з боку держави.

Ціннісний зміст ідей правової держави полягає в утвердженні суверенності народу як джерела й суб'єкта влади, гарантованості його свободи, у підпорядкуванні держави суспільству, пануванні закону. У зв'язку з цим при творенні правової держави керуються принаймні такими трьома основними принципами взаємозв'язку держави і права: 1) верховенство права; 2) відповідність закону праву (закон є лише юридичною формою права); 3) формальна рівність.

Загальні риси правових держав:

- панування закону;
- суверенітет народу як єдиного джерела державної влади;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- забезпечення прав, свобод людини та громадянина, виконання ними своїх обов'язків;
- у державному регулюванні відносин між громадянами пріоритет методу заборони над методом дозволу: «Дозволено все, що не заборонено законом». Метод дозволу застосовується лише щодо держави, яка зобов'язана діяти в межах дозволеного – формально зафіксованих повноважень;
- взаємна відповідальність особи та держави, відповідальність держави перед особою та громадянським суспільством за свою діяльність;
- визначальна роль суду у вирішенні спірних питань, підконтрольність йому кожного громадянина та всіх інституцій, можливість оскаржити в суді неправомірні дії державних органів і посадових осіб.

У більшості сучасних держав глибока фактична нерівність знецінила рівноправність громадян. Тому конструктивною відповіддю на недосконалість правової держави стала теорія і практика соціально справедливої держави. Соціально справедлива

держава – це держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожній людині гідні умови життя, соціальний захист, співучасть у управлінні виробництвом, а в ідеалі – приблизно однакові життєві шанси та можливості для самореалізації в суспільстві.

На сучасному етапі розвитку державності в більшості країн світу постала проблема співвідношення громадянського суспільства та держави, зокрема правової держави, їхньої взаємної залежності та взаємного впливу. Чим більш розвинена держава, тим більше вона відокремлена від суспільства, яке в Новий час набуває якостей «громадянського» на противагу «суспільству політичному», тобто власне державі.

Подальший розвиток державності пов'язаний з народження бюрократії. У внутрішній структурі держави поступово утворюється особливий соціальний прошарок (група), який безпосередньо здійснює державні функції, світську політику. Тому виникає необхідність встановлення суспільного контролю над бюрократією. Це одночасно сприяє об'єднанню індивідів, пов'язаних між собою відношенням до держави. Суспільство розпадається на громадянське суспільство та політичну державу.

Проблема громадянського суспільства постає вже у Платона й Арістотеля, коли вони розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного управління. Сам термін «громадянське суспільство» з'явився у XVIII ст. завдяки працям Т. Гобса та Дж. Локка. Поява у зазначених мислителів поняття громадянського суспільства була зумовлена тим, що вони вперше почали розрізняти природне і суспільно-політичне в людині, індивідуальне і соціальне у суспільстві. Це розрізнення привело Т. Гобса і Дж. Локка до ідеї одержавленого суспільства як суспільства громадянського.

Найвагоміший внесок у розробку поняття громадянського суспільства зробив Г.-В. Гегель. Він уперше задекларував положення про те, що громадянське суспільство існує не всередині держави, а поряд з нею. Суспільство і держава, – зазначав Гегель, – це окремі утворення. Надаючи перевагу у взаємовідносинах суспільства і держави останній, Гегель вважав, що в ній представлена загальна воля громадян, а громадянське суспільство є сферою реалізації приватних інтересів окремих осіб.

Приймаючи ідею Гегеля про відмінність держави і громадянського суспільства, К. Маркс стверджував, що держава є вторинною стосовно громадянського суспільства, оскільки його основою є економічні відносини взагалі і відносини власності зокрема.

У сучасній світоглядній культурі домінує думка, що концепція громадянського суспільства має сенс лише у межах системи відношення «громадянське суспільство – держава». У такій системі громадянське суспільство – це сфера недержавних соціальних інститутів, їх взаємовідносин та відносин між ними і державою. Економічними засадами громадянського суспільства є приватна власність у всій багатоманітності форм. Вона забезпечує реальну економічну свободу, без якої неможлива ні політична, ні соціальна свобода. І чим розвиненіше громадянське суспільство, тим ефективнішою є соціальна захищеність індивіда, тим ширші його можливості для самореалізації в різних галузях життєдіяльності.

Громадянське суспільство насамперед передбачає і гарантує законом вільний вибір форм економічного і політичного буття людини, утверджує пріоритет прав людини, виключає монополію одної ідеології, одного світогляду, забезпечує свободу совісті. У політичному житті таке суспільство надає всім громадянам доступ до участі в державних і суспільних справах. Тут держава і громадяни пов'язані взаємною відповідальністю за верховенство демократично прийнятих законів. У громадянському суспільстві, на відміну від державних структур, переважають не вертикальні зв'язки (підпорядкованості), а горизонтальні – відносини конкуренції і солідарності між юридично свободними та рівноправними партнерами.

Ознаки громадянського суспільства:

- приватна власність, вільна праця, підприємництво;
- існування свободних політичних партій, громадських організацій;
- наявність незалежної системи засобів масової інформації;
- свободний розвиток сім'ї як первинної основи співжиття людей;
- відсутність жорсткої регламентації з боку держави приватного життя членів суспільства;
- здійснення принципу однакових можливостей для всіх;

- активна участь у суспільному житті недержавних організацій і об'єднань людей (сім'я, громадські організації, трудові колективи, етнічні, конфесійні об'єднання).

Основні терміни

Політика – це сфера діяльності, пов'язана з відношеннями між різноманітними соціальними спільнотами, в центрі яких стоїть проблема завоювання, утримання і використання державної влади.

Політична система суспільства – це система державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють певні політичні функції.

Громадянське суспільство – це суспільство в якому узгоджуються приватні та загальні інтереси.

Держава – це відповідним чином організована суспільна структура, здатна здійснювати найвищий контроль над деякими аспектами поведінки людей на певній території з метою підтримувати лад у даному суспільстві.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Простежте становлення поняття «політика», розкрийте його зміст та визначте основні складові політичної системи суспільства.
2. Як, на Вашу думку, виконуються основні функції політики на практиці в Україні?
3. Як співвідносяться поняття «суспільство» і «держава»?
4. Охарактеризуйте основні підходи до вирішення питання про природу держави. Розкрийте основні ознаки держави.
5. Як Ви розумієте зміст поняття «правова держава»?
6. Що є основою громадянського суспільства? Які умови треба створити у державі, щоб особистість почувала себе самореалізованою?

Література

Основна:

АНДРУЩЕНКО В., МИХАЛЬЧЕНКО М. Сучасна соціальна філософія. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.

ВВЕДЕНИЕ В ФИЛОСОФИЮ: Учебник для вузов. В 2 ч. / Фролов И.Т., Арб-Оглы Э.А., Арефьева Г.С. и др. – М.: Политиздат, 2004. – Ч.2 – С. 485-497.

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М., 2002. – С. 226-240.

ФІЛОСОФІЯ: Підручник / И.В.Бичко, І.В.Бойченко, ін. – К., 2001. – С.193-228.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів // Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С.364-419.

Додаткова:

БЕРДЯЕВ Н.А. Смысл истории. – М.: Изд-во «Мысль», 1990. – 176 с.

ФИЛОСОФСКИЙ энциклопедический словарь. – К.: Абрис, 2002. / Статті: «держава», «політика» «громадянське суспільство».

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПОСТМОДЕРНІЗМУ. – К.: Основи, 2003. – Статті: «політика», «право на владу».

ПОЛИТИКА // Новая философская энциклопедия. Т.3. – М.: Мысль, 2001. – С. 268-275.

ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО // там же. – С.311-312

ПОППЕР К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. Пер. з англ. О. Буценко. – К.: Основи, 1994. – 494 с.

ТОЙНБІ А. Дослідження історії. Том 2. / Пер з англ. В.Митрофанова, П.Тарашука. – К.: Основи, 1995. – 406 с.

ЯСПЕРС К. Смысл и назначение истории. Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

Першоджерела:

АРИСТОТЕЛЬ. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т.4 – М.: Мысль, 1983.

МАРКС К. К критике политической экономии // Маркс К. Энгельс Ф. Соч. – Т.13. – С. 6-9.

МИР ФИЛОСОФИИ. Книга для чтения. В 2-х т. – М., 1991., Т.2 – С. 413-419.

ПЛАТОН. Государство // Платон. Филеб, Государство, Тимей, Критий. – М.: Мысль, 1999. – С. 188-191.

ЭНГЕЛЬС Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.181 - 194.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Правителям, державним діячам та народам поважно радять видобувати повчання з досвіду історії. Але досвід та історія учать, що народи та уряди нічого не навчилися з історії і не діяли згідно з повчанням, яке могли з неї здобути.

Г.-В. Гегель

*Метою даної теми є ввести студентів у предмет філософії історії; встановити основні відмінності процесів людської історії від процесів природи; дослідити проблематику філософії, основні підходи до вирішення проблем спрямованості та сенсу історії, співвідношення прогресу й регресу, матеріальних і духовних чинників його розвитку. Ключові слова: *філософія історії, спрямованість історичного процесу, сенс історії, еволюція, революція, прогрес, регрес, роль особистості в історії, історична особа.**

Історія як предмет філософії

Філософія історії як особливий напрям філософського знання покликана здійснювати загальну орієнтацію людини в історичному процесі. Це можливо здійснити, встановивши об'єктивні закономірності, зміст і сутність історичного процесу, його спрямованість і рушійні сили. У філософії історії багато спільного з історичною наукою, але якщо історію цікавлять переважно окремі події, процеси та явища, то філософію історії – масштабні цілісні соціокультурні формування. Історія досліджує події, хронологію змін у різних регіонах планети на різних відтинках часу, а філософія історії – глибинні тенденції та закономірності цих змін. Історія філософії досліджує фундаментальну траєкторію всесвітньо-історичного процесу, його базисні суперечності. Вони

виводяться через закономірності і форми розвитку матеріально-практичних, суспільно-виробничих засад історичного процесу, залежних від них змін у соціальних структурах та у змісті діяльності суб'єкта історії. Об'єктом філософського розгляду стає той чи інший сегмент історичного життя людства чи всесвітня історія загалом.

Термін «філософія історії» вперше вжив Ф. Вольтер (XVIII ст.). Під філософією історії він розумів наукову теорію історії, критичне переосмислення різноманітних відомостей і переказів, пояснення подій всесвітньої історії як єдиного цілого, на відміну від неупорядкованої описовості, характерної для попереднього етапу. Остаточного узаконення термін «філософія історії» набув після виходу у світ праці Й.-Г. Гердера (1744 – 1803) «Ідеї до філософії історії людства» та лекцій із філософії історії, що їх читав Г.-В. Гегель у Берлінському університеті (1822 – 1831). Проте в розвитку філософської думки осмислення історії як особливої сфери дійсності було наявне на всіх її етапах.

Найпершою проблемою осмислення історії є проблема: *чи має історичний процес власну якісну особливість?* Відповіддю на це питання є такі концепції соціальної дійсності: заперечення існування об'єктивних законів; визнання існування об'єктивних законів і процесів; абсолютизація людської свободи і випадковості; визнання історичного процесу як єдності суб'єктивного і об'єктивного факторів.

Мислителі минулого, порівнюючи явища природи із суспільними явищами, відмінності між ними бачили в тому, що історія суспільства твориться людьми, тоді як у природі явища відбуваються самі по собі, в результаті дії випадкових, стихійних сил. Люди не здійснюють ні одного вчинку, якщо їх не спонукає до цього якесь бажання, мета. Вони вважали, що оскільки життя суспільства складається з вчинків людей, то у суспільстві все визначається свідомістю людей.

Концепція, яка заперечує існування об'єктивних законів суспільної дійсності, є досить поширеною і сьогодні. Прихильники цієї концепції твердять, що соціальна дійсність, на відміну від природи, складається з неповторних, абсолютно індивідуальних подій, які не можна підвести під загальний закон (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, Б. Рассел та ін.). На їх думку, в історичному розвитку

немає необхідності, а є тільки можливості, реалізація яких залежить від різних обставин. Вони вважають, що в історії панує випадковість. Б. Рассел наводить такий приклад: якщо б Генуя не віддала Франції Корсику в 1768 р., то Наполеон, який народився в наступному році, був би італійцем, і історія Франції була б іншою.

Звичайно, в ході історії виникають різні можливості, і реалізація тієї чи іншої з них визначається ходом боротьби різних соціальних сил. При цьому, якщо говорити не про суб'єктивні проекти політичних діячів, а про реальні можливості, то вони визначаються об'єктивними умовами розвитку суспільства. Випадковості, звичайно, впливають на хід подій, але не визначають їх загальної спрямованості.

Другою за значенням слід назвати *проблему спрямованості історії*. В історичному розгляді цієї проблеми можна виділити декілька варіантів тлумачень спрямованості історії. Вже у філософії Стародавнього світу склалися *концепції лінійного і циклічного характеру історії*.

Лінійні моделі розглядають історію як рух через послідовність різних подій до певного стану суспільства. Геометрично цю модель зображують як пряму. При цьому варіанті вважається, що історія має мету, прямує до її здійснення. Концепція лінійної спрямованості історичного процесу включає в себе *два варіанти* – *оптимістичний і песимістичний (прогресивна чи регресивна лінійність)* залежно до відповіді на питання: Що несе з собою історія – покращення життя людей чи примноження страждань і нещастя? Це питання пов'язане з тим, що розуміється під щастям і нещастям, до чого потрібно прагнути і чому протистояти в суспільному житті. *Прогресивна лінійна модель історії* базується на тому, що розвиток суспільства відбувається як перехід від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. У перекладі з латинської мови «прогрес» означає «успіх», «рух уперед». Спочатку ідея прогресу зачіпала лише окремі сторони суспільно-історичного буття (у Дж. Бруно йшлося про прогрес розуму та пізнання), але поступово була поширена на всі сторони суспільного життя. Проблема прогресу піднімалася Ф. Беконом, М. Кондорсе, Г.-В. Гегелем, К. Марксом та ін. У ХХ ст. ідею прогресу пропагують прихильники технічного детермінізму, індустріального суспільства (О. Тоффлер, Р. Арон, Д. Белл та ін.). На позиції

лінійного прогресивного розвитку історії стоїть християнська філософія, яка розглядає історію як Божественний план, як цілеспрямований процес руху від гріхопадиння до приходу месії. З християнської точки зору, сенс історії визначений Богом.

Г.-В. Гегель розглядав сутність і спрямованість історії як *прогрес в усвідомленні свободи* – «хід духу по землі». У нього історія перетворюється із сукупності подій на закономірний процес, який має внутрішню логіку, поступовість і сходження. Г.-В. Гегель бачив у історії людства здійснення абсолютної ідеї і все розмаїття подій та явищ, що відбуваються у різні часи, вважав не випадковим, а таким, що обумовлене спільними закономірностями. Він виділяв три етапи розвитку світової історії, які, змінюючи один одного, ведуть до еволюції через розвиток свободи. Розвиток філософ вбачав у досягненні та здійсненні свободи в історії: від східного суспільства, де людина була свободною лише в собі, але в можливості, а не дійсності, до греко-римського, де свободною вже є певна група людей, і від нього до германсько-християнського, народи якого повністю усвідомили, що людина є в сенсі буття свободною і всі є рівними через свою свободу. На цій стадії розвитку історії Дух досягає повної реалізації, зберігаючи в своїй глибині минуле як пам'ять та реалізуючи в майбутньому свою сутність у якості «світового духу», тобто розвиваючись далі в «світовій історії». У Гегеля не дух є функцією розвитку матеріального життя, а, навпаки, матеріальне життя є функцією духу. Спрямованість історії за Гегелам – це сходження Духу до його Абсолютної істини.

Ученим, який зробив спробу осмислити історичний процес у його прогресивному розвитку через дослідження змін економічного стану суспільства, був К. Маркс. Для характеристики етапів суспільного прогресу людства він використав категорію “*суспільно-економічна формація*”. К. Маркс виділив такі основні періоди суспільної історії: 1) доформаційний (первіснообщинний лад); 2) формаційний (рабовласницький, феодальний, капіталістичний лад); 3) післяформаційний (комуністичний лад). Кожну суспільно-економічну формацію К. Маркс розглядав як соціальний організм, який має відповідну структуру, різноманітні функції та характеризує певну стадію соціально-економічного розвитку людства. За критерій поділу історії на формації він бере способи

матеріального виробництва. Суспільний прогрес пов'язаний із діяльністю людей. Вони самі творять свою історію, але відповідно до своїх можливостей, що визначаються об'єктивними, незалежними від волі і свідомості людей, законами. Так, соціальний закон взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин визначає в загальних рисах тенденції розвитку суспільства, а хід історичних подій – результат взаємодії різних факторів.

Поряд з ідеєю прогресу існує і протилежний погляд на спрямованість історії – з *позиції регресу*, тобто занепаду та деградації. Перші уявлення про те, що суспільна історія прямує до занепаду, ми знаходимо у поета Гесіода у творі «Праці й дні», де історію змальовано як рух від «золотого віку» до «залізного». У XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо ставить питання про те, що технічний прогрес веде до моральної деградації людини. Г.-В. Гегель доводив, що поняття прогресу та регресу співвідносні, що прогрес у певних сферах супроводжується регресом в інших.

Ідея циклічності базується на тому, що історія повторюється через певні проміжки часу, оскільки періодично вона вичерпує свій потенціал і тимчасово повертається до початку процесу. Циклічні концепції побудовані за метафорою кола. Історію як постійне повернення на вже пройдені шляхи: у горизонтальній площині, тобто без зміни рівня того, що відбувається, розглядали ще античні філософи Геракліт Ефеський, піфагорійці, стоїки; у вертикальній площині, тобто з виходом на певні вищі стани та з подальшим поверненням до нижчих, початкових – Емпедокл, Демокріт, Лукрецій Кар. Прихильник ідеї циклічності історії поет Гесіод (VIII-VII ст. до н.е.) вважав, що історія пройшла п'ять віків: 1) золотий, коли люди відзначалися високою мораллю; 2) добу срібла (в цю добу та наступні епохи спостерігається погіршення у всіх відношеннях); 3) добу міді; 4) добу героїв; 5) добу заліза (найгірший сучасний вік, коли все іде до гіршого, зростає насилля, зло, несправедливість, гідні люди розоряються, негідники збагачуються, чесних зневажають, нечесні приходять до влади). Гесіод вважає, що історія носить регресистський характер, вона спрямована від космосу до хаосу. Але існує можливість повернення до золотої доби через очищення від гріхів минулого.

Циклічної концепції історії дотримувався Платон, але на відміну від Гесіода, в розумінні історичного розвитку він стояв на позиції прогресу. Циклічність він розглядав як вічний закон космосу. Платон та його послідовники Арістотель та Полібій поділяли ідею про циклічний колообіг як зміну певних форм політичного ладу суспільства (монархія вироджується в тиранію, тиранія змінюється аристократією, яка з часом вироджується в олігархію, тоді на зміну олігархії приходить демократія, яка вироджується в охлократію і після цього відбувається повернення до монархії, тобто все повторюється знову).

Першу спробу охопити всю історію людства як закономірний процес зробив італійський мислитель Дж. Віко – класичний виразник циклічного напрямку в світовій філософсько-історичній думці. Він розглядав циклічність не як простий коловорот історії, а як такий, що ґрунтується на спіральному розвитку, тобто нові фази виникають на ґрунті досягнутого. Філософ досліджував два світи – “світ стародавніх народів” та “світ християнських народів”. Він вважав, що історія людства здійснює своє коло не тільки в межах життєдіяльності народу, а й у межах того чи іншого світу загалом. Дж. Віко вважав, що кожен народ проходить певні періоди в історії (вік богів, вік героїв, вік людей), які мають свої етапи виродження. Ці періоди мають загальні риси та чергуються в певному порядку: безкомпромісна справедливість; блискуча оригінальність; груба сила; відвага, або героїчна сила; конструктивне розмірковування; марнотратний достаток, який знищує все попереднє.

Поряд із лінійними та циклічними моделями розуміння історичного процесу існує *культурно-цивілізаційна модель типології історичних систем*, яка робить акцент на тому, що всесвітня історія є не цілісним процесом соціальних змін, які поетапно відбуваються в часі, а історією незалежних одна від одної локальних (культурних) цивілізацій. Засновниками цивілізаційної теорії вважають М. Я. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін.

Зокрема, М. Я. Данилевський виходив із просторово-регіонального поділу історії. Він сформулював *теорію культурно-історичних типів*, яким притаманні специфічні риси в духовному, політичному та економічному житті. Для опису цих процесів, що відбуваються в певних суспільствах, він застосував нову категорію

для позначення суб'єктів всесвітньо-історичного процесу – «локальні цивілізації». Нею він позначив розвиток окремих народів на зразок органічної природи, в якій змінюються такі етапи розвитку як народження, розквіт, старіння, смерть, та назвав їх *культурно-історичними типами*. М. Я. Данилевський розглядав історію як циклічний процес виникнення, розквіту та занепаду культур, що змінюють одна одну. Їх перелік мислитель дав у хронологічному порядку: 1) єгипетська; 2) китайська; 3) асирійсько-вавилонсько-фінікійська; 4) індійська; 5) іранська; 6) єврейська; 7) грецька; 8) римська; 9) новосемітська, або аравійська; 10) греко-романська, або європейська. До переліку цих культурно-історичних типів він додає ще два, які загинули насильницькою смертю, не встигнувши пройти весь цикл розвитку: мексиканський та перуанський. Дослідник вважав, що розвиток людства йде шляхом реалізації потенціалу різних цивілізацій і спільна історія різних типів як у стародавні, так і в нові часи стає однаково неможливою. Він бачив історичний процес як циклічний розвиток локальних цивілізацій – культурно-історичних типів.

Культурологічний підхід до розуміння історії застосував О. Шпенглер у праці “Занепад Європи”. Автор ставив під сумнів поняття історичного прогресу, єдність всесвітньо-історичного розвитку загалом, його лінійність. Він вважав, що всесвітня історія є історією низки незалежних, неповторних, замкнених на собі, не пов’язаних з іншими циклічних культур. Кожна з них має свою “душу”, що виявляється в мові, мистецтві, державі, науці і т. д. Культури мають свою долю та розвиваються за законами росту й занепаду, проходячи ті ж самі стадії, які проходить у своєму розвитку будь-який живий організм: дитинство, юність, зрілість та старість. О. Шпенглер виділяв вісім таких культур, які досягли зрілості та стали суб'єктами світової історії: 1) єгипетська; 2) вавилонська; 3) індійська; 4) китайська; 5) “магічна” (арабо-візантійська); 6) “аполонівська” (греко-римська); 7) мексиканська (культура майя); 8) “фаустівська” (західноєвропейська). Усі ці культури обмежуються часом в тисячу років, проходячи всі стадії свого розвитку. Вичерпавши свої можливості, вони переходять у стадію цивілізації. Саме в стадію цивілізації, вважав О. Шпенглер, вступила західноєвропейська культура, яка пережила тисячолітню історію і реалізувала весь свій потенціал. На його думку, на стадії

цивілізації вже неможливі значні досягнення в мистецтві, науці, релігії, а відбувається лише створення техніки та організаційних структур.

Цивілізаційного підходу до розуміння історії дотримувався також англійський історик і соціолог А. Тойнбі. Вказуючи на паралельне існування багатьох цивілізацій, він визнавав загалом ідею універсалізації світу та зазначав, що наближається час створення гармонійної цивілізації, яка повинна виникнути не на руїнах і не за рахунок знищення інших цивілізацій. Шукаючи сенс історії серед величезної кількості історичних фактів і подій, він відкидав лінійний прогрес, неперервний розвиток історії та висунув теорію коловороту локальних цивілізацій. А. Тойнбі розглядав цивілізацію як локальний відрізок історії, який штучно ізолюється для дослідження. Історію він поділив на фрагменти, уявляючи її як історію цивілізацій, яких спочатку налічує 19, потім 21, а згодом скорочує до 13 за рахунок “другорядних” та “недорозвинених”. Він пояснював це тим, що представники одного й того ж самого виду суспільств, опинившись у однакових умовах, зовсім по-іншому реагують на випробування – так званий виклик історії. Одні ж відразу гинуть; другі – виживають, але такою ціною, що після цього вже ні на що не здатні; треті – настільки вдало протистоять виклику, що виходять не тільки не послабленими, але й створюють сприятливіші умови для подолання майбутніх випробувань. А. Тойнбі зазначає, що “одна й та сама риса і одне й те саме середовище в одному випадку дають позитивні наслідки, а в інших випадках – ні”. Він, як і М. Я. Данилевський та О. Шпенглер, вважав, що всі цивілізації проходять у своєму розвитку стадії виникнення, росту, надлому, розкладання та загибелі, після чого народжується інша цивілізація, продовжуючи коловорот історії. Причини загибелі цивілізацій він бачив у занепаді духовного начала – моральному виродженні та втраті творчого імпульсу.

Філософ-екзистенціаліст К. Ясперс пропонує своєрідну концепцію історичного розвитку людства. Ставлячи питання щодо майбутнього людства, його єдності, він зазначає, що досвід ніби заперечує єдність, оскільки існує безліч народів, безліч культур і в кожній із них, у свою чергу, є безмежна кількість своєрідних історичних фактів. Люди розселилися по всій земній кулі, і всюди, де виникала будь-яка можливість, вони створювали свій особливий

спосіб життя. Але при цій розмаїтості існує й те, що об'єднує людей. І саме в зустрічі з іншими людьми відбувається «впізнавання себе в іншому». К. Ясперс виділяє такі факти, які вказують на єдність історії: єдність людської природи, універсальність, прогрес, єдність в просторі та часі, особливі типи єдності, які простежуються в явищах культури (спільний світ життєвих форм, інститутів, уявлень, вірувань). Проте він зазначає, що в цих видах єдності немає універсальності. Це розрізнені види єдності, культури поряд з іншими культурами, які існують паралельно. Тому вчений пропонує шукати єдність у меті історії: «Єдність – не фактична данина, а мета. Можливо, єдність історії виникає з того, що люди здатні зрозуміти один одного в ідеї єдиного, в єдиній істині, у світі духу, в якому все свідомо співвідноситься одне з одним, все взаємозалежне, яким би чужим воно не було».

Розглядаючи історію як єднання людей на основі духу, К. Ясперс заперечує теорію культурних циклів (О. Шпенглера, А. Тойнбі), яка роз'єднує світову історію людства, та вчення К.Маркса, який перебільшує роль економічного фактору. На думку К. Ясперса, пріоритет в історії належить духовному, і тільки духовна єдність людей є головним фактором історичного прогресу. Поняття «осьового часу» (про нього див. у темі «Предмет соціальної філософії») філософ увів для означення радикального перевороту в потоці подій, пов'язаного зі змінами в галузі духовних основ людства, насамперед, з виникненням “філософської віри”. У розумінні К. Ясперса, це час, який став рубежем переходу від одного якісного стану суспільства до іншого. На даний час цей термін все частіше використовується для означення інших поворотних пунктів у світовій історії.

Співвідношення еволюції та революції у розвитку людства

Суспільний процес відбувається як неперервно, так і перервно, через еволюційні і революційні зміни, періоди війни та миру. *Еволюція і революція* – це два основні типи суспільного розвитку, які взаємопов'язані та взаємозумовлені.

Еволюція (від лат. evolution – розвиток) – це такі зміни в рамках суспільно-економічної формації, які не руйнують її базису та надбудови, зберігають її основну якість. Такі зміни відбуваються поступово, протягом тривалого часу.

Революція (від лат. revolutio–переворот) – це докорінні, якісні зміни в стані системи, які переривають еволюційний період її розвитку і переводять систему на якісно новий ступінь розвитку. В теорії діалектики поняття «еволюція» та «революція» розкривають зміст закону взаємного переходу кількісних і якісних змін за допомогою стрибка. Теорія соціальної революції розглядається філософією марксизму. Згідно з нею соціальна революція – це якісний стрибок, що усуває стару суспільну формацію і замінює її новою, більш прогресивною, через корінний переворот у всіх соціально-економічних структурах. У цей період відбуваються якісні зміни у всіх сферах суспільного життя (економічній, соціальній, політичній та духовній).

Необхідно розрізняти *революції* і *реформи*. *Реформа* (від лат. reformato – перетворюю) – перетворення, нововведення, перевлаштування певної сторони суспільного життя (порядків, інститутів, організацій, закладів), без докорінної зміни засад існуючої соціально-політичної структури і наявного соціального ладу.

Реформа є способом внесення тих чи інших змін у систему суспільних відносин, які не торкаються зміни самого способу виробництва. Вони здійснюються з метою зняти напругу соціальних суперечностей. Будучи спрямованими на певні прогресивні зміни в суспільстві, соціальні реформи покликані водночас зберегти існування певного суспільного ладу, тих чи інших соціально-політичних, економічних та ідеологічних структур, інститутів, установ тощо. Але, оскільки реформи не торкаються самого характеру виробництва, який приводить до загострення суспільних суперечностей, вони мають тимчасовий ефект, який відволікає суспільство від причини таких суперечностей. У процесі розвитку суспільства відносна протилежність соціальних реформ та соціальної революції не усувається. Якщо реформа є способом кількісних змін у системі суспільних відносин з метою їх збереження, то революція є якісною, фундаментальною зміною системи економічних,

соціальних, політичних та ідеологічних інститутів даного суспільства. Якщо реформа є виявом поступового стрибка у історичному розвитку, то революція є виявом прискореного стрибка в цьому розвитку.

Розрізняють соціальні, науково-технічні революції.

Соціальна революція відбувається тільки при наявності певних об'єктивних умов. Головна з них – дія закону відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил. Коли продуктивні сили, які розвиваються, вступають у суперечність з існуючими виробничими відносинами, тоді виникає економічна основа соціальної революції. Соціальна революція – закономірність у розвитку суспільства, так як продуктивні сили у своєму розвитку неминуче переростають існуючі виробничі відносини і останні мають бути приведені у відповідність до продуктивних сил. Соціальна революція може містити в собі декілька політичних революцій (Французька буржуазна революція містила політичні революції 1789, 1830 і 1848 рр.). Типи соціальних революцій залежать від того, які системи суспільних відносин (який спосіб матеріального виробництва) ними породжуються. Класичними типами соціальних революцій виступають *буржуазні і соціалістичні революції*. XX століття породило нові типи соціальних революцій: *народно-демократичні революції* в Європі та Азії, *національно-визвольні революції* в країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Для того щоб відбулася політична революція, необхідно, щоб склалася *революційна ситуація*. Її ознаки характеризує В. І. Ленін: мають створитися такі умови, за яких пануючі класи не можуть зберігати в незмінному вигляді своє панування; криза «верхів», криза політики пануючих класів; загострюється вище звичайного бідування пригноблених, трудящих мас; низи не можуть жити по-старому; зростає активність народних мас.

Революційна ситуація – необхідна, але не достатня умова. Для того, щоб революційна ситуація переросла в революцію, необхідні суб'єктивні фактори – енергія революційного класу, організованість народних мас. Історія знає приклади, коли революційна ситуація не переростала в революцію (Росія 1859-1861 рр.).

Співвідношення еволюції та революції у розвитку людства – це проблема співвідношення еволюційного поступового процесу та

різких революційних змін. Внаслідок таких змін в історії здійснюється перехід до нових рівнів і форм суспільного життя, щось закінчується, відмирає, але з'являється дещо принципово нове.

Науково-технічні революції розділяють між собою найважливіші епохи розвитку людства, у які здійснюються значні відкриття. Серед цих епох виділяються:

- архаїчна епоха, коли домінувало полювання, рибальство і збиральництво, тобто відбувалося безпосереднє присвоєння готових продуктів, дарів природи (споживаючий тип господарства);

- аграрна епоха, яка наступила внаслідок неолітичної революції в VII-III тисячоліттях до н. е., коли на зміну полюванню і збиральництву прийшло землеробство і скотарство, що в декілька раз збільшило чисельність населення, призвело до появи надлишкового продукту, появи приватної власності, нерівності та держави;

- індустріальна епоха, яка виникла в XVII-XVIII ст. нашої ери внаслідок промислової революції, коли були винайдені різні механізми, які збільшили продуктивність праці, що супроводжувалося новим зростанням чисельності населення та початком масової урбанізації;

- постіндустріальне суспільство, коли у виробництві вирішальну роль стали відігравати здібності і можливості людського інтелекту. Нове багатократне збільшення продуктивності праці створює достаток матеріальних благ і породжує нові засоби задоволення фізичних та духовних потреб людини, яких раніше не існувало.

Рушійні сили історії та проблема її сенсу

У наш час майже безсумнівним постає твердження, що історія є результатом діяльності людей. Але при тому досить поширеним є уявлення, що за поверхнею історичних дій лежать деякі невидимі рушійні сили, приховані чинники, які виконують якісь вищі задуми або програми. Людину, в даному випадку, розглядають лише як виконавця цих задумів або програм. Досить часто спостерігається

тлумачення історії в аспекті підпорядкованості дій людини законам долі, фатуму, божественному промислу, світовому розуму, абсолютній ідеї, волі і т. д. Саме вони, а не людина, часто визнаються справжнім *суб'єктом історії*. Проте поза життям та діями реальних людей ми не можемо вести мову про людську історію. Звідси випливає, що в історії реально відбувається тільки те, що проходить через людські дії або вступає з ними в певний зв'язок.

Хоч життя суспільства складається з дій людей, але це не значить, що все, що відбувається у суспільстві, повністю контролюється свідомістю людей і підпорядковане їх діям. Існують об'єктивні умови, які обмежують можливості здійснення людських бажань та намірів – як для окремих особистостей, так і соціальних спільнот. Процес суспільного розвитку здійснюється закономірно і свідома діяльність людей є необхідним елементом цього закономірного процесу. Люди самі творять свою історію, але творять її відповідно до можливостей, які визначаються об'єктивними, не залежними від волі і свідомості людей, законами.

Така ситуація часто приводила до того, що мислителі або визнавали існування незалежних від людини законів (в релігійній філософії вони виступають як доля, рок, фатум), вважаючи при цьому, що діяльність людей не здатна впливати на хід історичного розвитку (фаталізм), або стверджували існування вільної від будь-яких законів діяльності людей (волютаризм).

У суспільстві немає однозначної детермінації поведінки людей. У людини є певна свобода дії, і вибір того чи іншого вчинку обумовлений її суб'єктивними намірами. Кожне покоління, вступаючи у життя, включається у певні об'єктивні умови, які склалися на час його появи на світ (певний стан виробництва, предмети побуту, звичаї та традиції, соціальні інститути). Ці обставини загалом визначають спосіб життя і мислення тих соціальних груп, серед яких живуть люди. «Люди самі творять свою історію, – писав К. Маркс, – але вони її творять не так, як їм заманеться, при обставинах, які не самі вибрали, а які безпосередньо наявні, дані їм і які перейшли від минулого». Нове покоління своєю діяльністю може змінити дійсність, але воно може це зробити, якщо в цій дійсності наявні об'єктивні умови і засоби для цієї діяльності. Так, перехід від одного суспільного ладу до

іншого стає об'єктивно можливим внаслідок виникнення нових продуктивних сил, які вступають у протиріччя із старими виробничими відносинами. Необхідність такого переходу рано чи пізно усвідомлюють передові сили суспільства, які вступають у протиріччя із інтересами тих консервативних сил, які намагаються зберегти старий лад.

Хто ж рухає історію: видатні особистості, еліта чи народні маси? Історія зберегла імена історичних діячів, з якими пов'язані найважливіші події минулого. Звідси часто робиться висновок, що саме видатні особи є авторами і головними дійовими особами історії. Світовий Дух у Гегеля реалізує себе через діяльність окремих індивідів. Для реалізації своєї мети (за висловом Гегеля – «хитрощів розуму») Дух маніпулює народами як матеріалом. І тільки всесвітньо-історичні особи, герої якої-небудь епохи, яких варто визнати проникливими людьми, вважає Гегель, розуміють те, що є потрібним і своєчасним. Саме видатні люди являються тими, які краще всього розуміли суть справи і від яких потім інші люди засвоювали їх розуміння та схвалювали чи, принаймні, змирялися з ним. Але Гегель і тих індивідів, які змінюють історію, розглядає лише як провідників об'єктивного духу, через яких реалізується мета Абсолютного Духу, а не їх цілі. Отже, він вважає, що розвиток історії підпорядкований об'єктивним законам і не залежить від прагнень, волі та свідомості людей, хоча й реалізується через окремих особистостей.

Ф. Ніцше писав, що народ – це матеріал без форми, з якого творять, простий камінь, який потребує різьб'яра. Звідси робився висновок про необхідність вождя, надлюдини, з сильною волею до влади. Ніцше вважав, що суспільство і особистість ворожі один до одного, тому неминучими є конфлікти між суспільними та особистими інтересами, так як ціле намагається підпорядкувати собі частини, а особистість прагне зберегти свою індивідуальність. Але боротьбу із суспільством можуть винести тільки сильні особистості. Тому ця концепція визнає вирішальну роль видатних особистостей в історичному процесі.

Думки про те, що саме видатні особистості рухають історію, дотримувався Х. Ортега-і-Гасет. Маса не здатна до творчості, вважав він, оскільки вони у своєму розвитку ніколи не зможуть піднятися до рівня видатної особистості. Він висловлював думку,

що маси, народ – це руйнівна сила, що приходить на зміну еліті. «Повстанням мас» Х. Ортега-і-Гассет називає захоплення масами суспільної влади, кризи європейських народів та культур. Це повстання виявилось, по-перше, в тому, що маси досягнули такого рівня життя та добробуту, який раніше був можливий лише для еліти. По-друге, маси вийшли з підпорядкування, не підкоряються меншості, не рахуються з нею, а витісняють та заміняють її. Натовп, що виник на авансцені суспільства, став значимим. Маси придушують меншість. Сутність цього явища, вважає Х. Ортега-і-Гассет, полягає у зрівнялівці – зрівнюються багатства, культури, слабка та сильна статі, зрівнюються континенти. Суспільство завжди було єдністю меншості та маси. Меншість поставала як сукупність людей, які наділені особливими якостями, а маса – не виділена нічим «пересічна людина», «спільний тип». Під поняттям «маса» Ортега-і-Гассет розуміє не соціальну приналежність, а «той людський склад чи спосіб життя, який сьогодні переважає та панує в усіх верствах суспільства, зверху донизу, і тому знаменує собою наш час».

Близькою до цієї концепції є концепція еліти. Так, Дж. Бернхейм у праці «Револуція управлінців» стверджував, що в результаті науково-технічної революції влада перейде до науково-технічної інтелігенції, управлінців підприємствами, концернами, банками.

Марксизм вважає, що рушійною силою історії є народні маси. Народ розглядається як головний *творець і суб'єкт історії*. Народ творить історію тим, що своєю працею створює цінності культури. Марксизм не заперечує роль видатних особистостей в історії. Певні історичні умови, особливо в перехідні епохи, створюють можливості для появи видатних особистостей. Вони з'являються у відповідь на історичну потребу в них. Ці особистості завжди є представниками певних соціальних спільностей – верств, станів, народу, держави тощо. Тому вони, з одного боку, є виразниками актуальних запитів соціальних груп, а з другого – виявленням непересічних здібностей та можливостей людини.

Особливої актуальності проблема активності мас набула у ХХ ст. Перший дослідник цієї проблеми французький соціолог, соціальний психолог і філософ Г. Лебон у праці «Психологія натовпів» зазначав, що «головною характерною рисою нашої епохи є саме заміна свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю

натовпу». Інтерес до феномену «маси» обумовлений тим, що хоч у ХХ ст. значно зростає революційність мас, проте ці маси були вже іншого гатунку, ніж ті, які спричинили соціальні зрушення в період Великої французької революції. У ХХ ст. зростання міст та розвиток промислового виробництва вимагало значної кількості нових працівників, які вербувалися із села та з представників маргінальних груп. Крім того, формується система управління цими масами, яка передбачає використання спеціально спрямованих методів контролю, нагляду й маніпулювання. Виникають масові ідеології, розраховані на легкість сприйняття і швидку зворотну реакцію.

Г. Лебон розрізняє поняття «маси» та «натовп». «Маса», за Лебном, є людська сукупність, що має психічну спільність, але це не є скупчення людей в одному місці. Термін «натовп» виражає найвипадковіший зв'язок людей, поєднаних у даному просторі суто тимчасовим минулим інтересом. Якщо маса – це стійке явище, яке не обмежується часом та простором, то натовп – явище тимчасове, нестійке, хоч і є безпосереднім породженням маси, її локальним виявом.

Основною ознакою натовпу є те, що люди в ньому не мають жодної внутрішньої організації. Характерною психологічною особливістю поведінки особи в натовпі є те, що знижується її інтелектуальний контроль, індивіди зливаються в єдині розум та почуття, внаслідок чого вольова, інстинктивна, пристрасна сторона людської природи виявляється з більшою свободою. Кожен прагне бути схожим на ближнього, з ким він перебуває поруч, хоч би до якого соціального класу, походження і культури він належав. Натовп може піти на грабіж, убивство, лінчвання, тобто робити те, чого жодна людина не дозволила б собі. Г. Лебон відводить натовпу украй негативну роль в історії: «Цивілізації створювалися й дотепер управлялися й зберігалися нечисленною аристократією, а зовсім не масами. Сила натовпу завжди спрямована на руйнування. Їхнє панування завжди є якимось безладним періодом». З другого боку, маси іноді здаються героїчнішими, справедливішими, ніж кожен зокрема. Вони мають ентузіазм та великодушність, їхня безкорисливість буває безмежною, коли їх захоплюють ідеалом або зачіпають їхню віру.

Філософія історії ставить питання не тільки про напрямок руху, рушійні сили історії, а й питання про її *сенси*, тобто можливості втілення суспільного ідеалу, про засоби, через які цей ідеал можна утвердити. Чи здійснює історія якийсь певний *сенси*? Чи має історія кінець?

Питання про *сенси* історичного буття людини постає ще в міфології, яка намагається дати відповідь на нього. Міфи допомагають осмислити історію етносу, встановити походження роду, обґрунтувати традиції. Представник релігійної філософії Святий Августин створив узагальнену модель історії, яка на основі Біблії дає відповідь на питання про *сенси* історії: історія має *сенси* як повчання Богом людства. Сама ж історія є процесом поширення віри та зростання Граду божого.

Філософія ставить питання про *сенси* історії залежно від системи цінностей, що позначають позитивне або негативне у житті людської цивілізації. Для просвітників *сенси* історії уявлявся як рух до царства розуму, що ґрунтується на науковому прогресі (Тюрбо, Кондорсе). Представник німецької класичної філософії І. Кант *сенси* історії бачив у досягненні вічного миру, єдності людей та утвердженні універсальних моральних нор. Для Гегеля витоком та кінцевою метою історичного процесу є «абсолютна ідея», а *сенси*ом історії – її самопізнання. К. Маркс *сенси* історії бачить у подоланні відчуження людини на ґрунті перетворення матеріальних умов суспільного буття та наближення до «царства свободи».

Представники російського космізму (світоглядної позиції, відповідно до якої людина, її минуле, теперішнє та майбутнє розглядаються крізь призму співвідношення з космосом) В. С. Соловйов, М. Ф. Федоров, М. О. Бердяєв *сенси* історії бачили у духовному вдосконаленні людства. В. С. Соловйов виношував надію на об'єднання людства в майбутньому, і перш за все – в Боголюдстві. Про суспільство, де панувало б добро без зла, мріяв М. Ф. Федоров. А таким, на його думку, може бути тільки суспільство, в якому за допомогою науки буде подолана смерть, повернуті до життя всі померлі покоління. Цим і буде досягнута вища справедливість, а, відповідно, й вище добро, здійсниться ідея єдності людства в сукупності всіх його минулих і майбутніх поколінь.

М. О. Бердяєв указував, що єдине людське суспільство має бути облаштоване перш за все за духовим принципом, як духовна спільнота екзистенційних суб'єктів, об'єднаних однією історією. У такому суспільстві, яке стане «колективним тілом свободи», матеріальне перевтілюється в духовне. Людство для нього – не сукупність безликих індивідів, а єдність незалежних особистостей, кожна з яких є відповідальною за себе, за інших, а в кінцевому підсумку – й за долю світу.

К. Ясперс сенс історії бачив у подоланні відчуження через справжню комунікацію, що ґрунтується на філософській вірі. Філософська віра відрізняється від релігійної віри, оскільки існує в єдності із знанням, а релігійна віра ґрунтується на одкровенні. Одкровення відділяє віруючих від тих, хто не поділяє релігійних поглядів. Тим самим релігійна віра перешкоджає взаєморозумінню, створюючи у віруючих претензію на винятковість, що призводить до фанатизму та нетерпимості. Отже, філософи по-різному бачать сенс історії, адже сенс історії – це певний орієнтир для певних соціальних груп, які мотивують вольовий вибір дальшого шляху.

Філософія історії, спираючись на визначену нею світоглядну позицію, на синтез історичного знання, бачить своїм призначенням зрозуміти історію як ціле, що має сенс. Сенс історії не можна розглядати як якусь певну формулу. Він інтерпретується людьми залежно від проблем сьогодення, від осмислення навколишнього світу й пошуку власного сенсу життя. Сенс залежить від того, яке значення надає суб'єкт певному об'єкту, які переживання виникають у суб'єкта і яка поведінка передбачається. Людина постійно прагне зробити усвідомленим своє перебування в світі та в історії, зрозуміти спрямованість історії.

Уся історія суспільства є цілісним процесом, який складається з тісного переплетіння протиріччя різних людей, націй, народів. І в цьому розумінні будь-яка діяльність людей є рушійною силою. Рушійною силою кожної людини, соціальної групи і людства загалом є *інтереси*. Зміст інтересу визначається умовами життя людей та їхніх спільнот, місцем у системі суспільних відносин. Інтерес є реальною причиною соціальних подій, звершень, що стоять за безпосередніми мотивами, помислами, ідеями індивідів, соціальних груп чи суспільства. Серед численних інтересів особливе місце належить матеріальним, особливо інтересам

власності на засоби виробництва, адже історію людської цивілізації можна характеризувати за певними формами власності. Відносини власності є найхарактернішою ознакою, що поєднує людей у різні соціальні спільноти чи роз'єднує їх.

Отже, рушійні сили суспільного розвитку – це діяльність людей і соціальних груп, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні і недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки тощо.

Основні терміни

Філософія історії – розділ філософії, що займається проблемами смислу історії, її закономірностями, головними напрямками розвитку людства та історичним пізнанням.

Спрямованість історичного процесу – внутрішня логіка історії, яка відбувається через діалектичне сходження до реалізації тотожності сутності людини та сутності історії. Визначається у розв'язанні суперечностей матеріально-практичних та ідеально-теоретичних підстав предметно-практичної та культуротворчої діяльності людей.

Еволюція – поступові зміни в соціальному житті, в природі, їх які не торкаються зміни основ циклів, в яких вони відбуваються.

Революція – якісна зміна, переворот в соціальному житті, який забезпечує прогресивний розвиток.

Прогрес – (від лат. progress – рух уперед, успіх) – тип, напрямок розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш складного до більш складного. Про прогрес можна говорити стосовно систем загалом, окремих її елементів, структури й інших параметрів об'єкта, що розвивається.

Регрес – “зворотній розвиток”, рух, який веде до деградації від “вищого” до “нижчого”.

Історична особа – філософське поняття, яке визначає таку характеристику особистості, сенс життя і практична діяльність якої направлені на розвиток історичного процесу.

Роль особистості в історії – збіг особистісного сенсу життя з фундаментальним сенсом історії, суб'єктивної свободи та об'єктивної необхідності.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Окресліть коло питань, що входять у дослідження філософії історії.
2. Які виділяють основні напрямки спрямованості історичного процесу?
3. Як співвідносяться між собою суб'єкт історії та її рушійні сили?
4. В якому стані – еволюційності чи революційності – перебуває сучасна історія?
5. Які критерії прогресу чи регресу можна застосувати при аналізі сучасної історії?

Література

Основна:

ПРАКТИКУМ З ФІЛОСОФІЇ: Навч. посібн. / Л.Г.Дротянко, О.А.Матюхіна, В.Г. Вдовиченко та ін. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – С.203-216.

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов. / авт кол. Фролов И.Т и др. – М.: Республика, 2004.– С.504-513.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 452-479.

ФІЛОСОФІЯ: Навчальний посібник /І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко та ін. За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 2000. – С.407-459.

ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. - К., 2001. – Розділ 5.

Додаткова:

ПЕТРУШЕНКО В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.: «Каравела», 2001. – С. 352-379.

ФИЛОСОФСЬКИЙ енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002.
– / статті: «еволюція і революція», «соціальна революція»,
«прогрес».

ЯЩУК Т.І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний
посібнику – К.: Либідь, 2004. – 536 с.

Першоджерела:

ТОЙНБИ А. Дж. Постижение истории. – М.: Прогресс, 1991. – С.
42-90.

ШПЕНГЛЕР О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой
истории. 1. – М.: Мысль, 1993. – С. 129-200.

МАРКС К. К критике политической экономии. Введение // Маркс
К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 13. – С. 6-9.

ПЛЕХАНОВ Г. В. К вопросу о роли личности в истории. – Избр.
филос. произв. – М.-Л.-д: Политиздат, 1965 г. – Т. 1. – С. 300-331.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко
Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного
авіаційного університету, 2009. – С. 195 – 205.

СТРАТЕГІЯ МАЙБУТНЬОГО

*Якщо проблеми модерну були
примиренням минулого з майбутнім,
то постмодерн мусить віднайти нові
синтези протилежних точок
зору – раціоналізму та ірраціоналізму*

П.Козловськи

Метою вивчення теми є знайомство студентів із різними філософськими підходами до визначення перспектив суспільного розвитку. Впродовж свого життя люди не лише цікавляться своїм минулим, не тільки аналізують теперішній стан суспільства, але й прагнуть зазирнути у день прийдешній, передбачити хоча б у найближчій перспективі своє *майбутнє*. Таке прагнення ґрунтується на тому, що у процесі життєдіяльності люди ставлять перед собою цілі й шукають відповідні засоби їх досягнення. Лише за таких умов вони можуть отримати *очікувані* результати.

Проте *реальні* результати діяльності людей не завжди збігаються з планами. Діяльність інших людей може суттєво вплинути на темпи й ступінь досягнення цілей. Тому виникає об'єктивна потреба у передбаченні всіх *можливих* тенденцій загальноцивілізаційного розвитку, що можуть стати домінуючими, визначальними у більш віддаленій перспективі. Звідси й виникає потреба включати в історичну періодизацію суспільства не лише його минуле і теперішнє, але й *майбутнє*. Уявлення про нього залежать як від світоглядних орієнтирів дослідників, які розробляють суспільні прогнози, так і від їх оцінки минулого й сучасного людства. Тема розкривається через ключові поняття: *модерн, постмодерн, глобальні проблеми, “стійкий розвиток”, глобалізація*.

Опозиція “модерн – постмодерн” у культурному та цивілізаційному поступі людства

При викладенні теми “Предмет соціальної філософії” були висвітлені різні підходи до історичної періодизації суспільства. Зокрема там зазначалося, що основними з них є: *формаційний, цивілізаційний, осьовий та хвильовий*. Був обґрунтований висновок, що ці підходи не суперечать, а доповнюють один одного, оскільки кожен з них ґрунтується на виборі якогось одного стрижневого фактора суспільного розвитку: економічного, етнокультурного, технічного, технологічного. У своїй єдності вони допомагають встановити цілісність суспільного розвитку, бо у реальному житті матеріальні й духовні фактори нерозривно зв’язані між собою, впливають один на одного.

Згадані концепції історичної періодизації людства переважно стосуються аналізу минулого й теперішнього періодів суспільного поступу. Проте людство, як зазначалось, не може не прогнозувати свого майбутнього. Саме тому у філософії, соціології, культурології та інших суспільних науках виникає чимало теорій, в яких розробляється *стратегія майбутнього* людської цивілізації через зіставлення або протиставлення минулого та майбутнього. (Термін “стратегія” означає загальний перспективний план певних дій, на відміну від терміна “тактика”, що характеризує безпосередні конкретні дії з використанням певних засобів. Тактика підпорядкована стратегії). Серед цих теорій найбільш обґрунтованою на сьогоднішній день є періодизація загальноцивілізаційного розвитку за *історичними етапами розвитку культури*. Її називають *опозиція*, або *контроверза*, “*модерн – постмодерн*” (*опозиція* означає протиставлення, протидія, протистояння; *контроверза* – суперечка, розбіжність, незгода). Одні мислителі вбачають жорстке протистояння між модерном та постмодерном, інші наполягають на тому, що між ними є суттєві розбіжності, але ці етапи в розвитку людства не можна протиставляти.

У сучасній філософській літературі загальновизнаною є думка, що така історична періодизація загальноцивілізаційного розвитку повніше, ніж попередні, охоплює різні сфери суспільного життя в їх суперечливій єдності та взаємовпливах, виявляючи при цьому основні риси культури майбутнього. Зародженню нового підходу до історичної періодизації суспільства сприяло формування нової

міждисциплінарної науки – *синергетики*, яка досліджує відкриті, складні, самоорганізовані, неврівноважені, нелінійні системи. Саме такою системою, на думку вчених, є суспільство, оскільки на його розвиток впливає величезна кількість різних елементів (економіка, техніка, політика, наука, релігія, мораль, мистецтво, звичаї, традиції тощо), що розвиваються нерівномірно. Його історія зв'язана з діяльністю різних за своїми інтересами соціальних груп, а тому неможливо з достатньою точністю передбачити його дальший розвиток, можливість та напрямки відхилень від магістрального руху.

Досить ґрунтовно опозиція “модерн – постмодерн” розглядається у працях сучасних французьких (Ж.-Ф.Ліотар, Ф.Гваттарі, Ж.Дельоз) та німецьких (Ю.Хабермас, П.Козловськи) філософів. Серед українських філософів таку періодизацію розглядають В.С.Лук'янець, О.М.Соболь (відома їх спільна праця “Філософський постмодерн”) та інші. Зазначені філософи по-різному визначають терміни “модерн” і “постмодерн”; виділяють різні риси, притаманні історичним етапам у розвитку культури, що позначаються цими термінами; виражають різне ставлення як до культури епохи Модерну, так і до культури доби Постмодерну. Тому необхідно встановити основні розбіжності у філософських концепціях, які поділяють культуру людства на Модерн та Постмодерн.

Спочатку треба звернутися до класичної філософської літератури, в якій розглядаються ці проблеми. Г.Гегель першим поставив питання про Модерн як певну історичну епоху. У нього Модерн – це Новий час у європейській культурі, а саме: три століття від 1500 по 1800 рр., час же, що наступив після 1800 р., він назвав новітнім. *(У цьому зв'язку слід розрізняти Модерн як цілком визначену історичну епоху і модерніті – як нову ознаку, новизну, авангард, що притаманні будь-якій епосі в історії людства).* Сучасні ж дослідники вважають, що епоха Модерну в Європі не завершилася 1800-м роком, оскільки її головні ознаки були притаманні культурі людства майже до другої половини ХХ ст.

Такої точки зору дотримуються Ж.-Ф.Ліотар, Ю.Хабермас, П.Козловськи та інші філософи. Період західноєвропейської історії, що тривав до 1500-го року, вони назвали Премодерном (або передмодерном), а наступну за Модерном епоху – Постмодерном

(*пост* – означає *після*). Вони дійшли згоди у визначенні основних ознак культури Модерну:

1. *Раціоналізм з його протистоянням ірраціоналізму.*
2. *Переважаючий розвиток природничих наук.*
3. *Домінуючий розвиток техніки, метою якого є оволодіння силами природи.*

Більшість із названих філософів вважає, що проект Модерну залишається незавершеним, оскільки він не досягнув своїх цілей. Більше того, він породив значну кількість екологічних проблем і був змушений поступитися новому проекту – проекту Постмодерну. А ось у поясненні причин незавершеності планів Модерну вони розходяться. Зокрема, Ю.Хабермас вважає, що епоха Модерну продовжується й тепер, а його цілі та шляхи реалізації були свідомо чи несвідомо викривлені. Тому треба повернутися до початкового проекту та подбати про його здійснення. П.Козловськи, навпаки, переконує, що плани Модерну були із самого початку утопічними через неможливість необмеженого панування людини над природою. Модерн себе вичерпав ще в 50-ті рр. XX ст., а отже, від його ідей слід відмовитися.

Ще більше розходяться думки сучасних західноєвропейських філософів щодо визначення основних рис епохи Постмодерну. Так, Ж.-Ф.Ліотар зазначає, що “в міру входження суспільства в епоху, яка називається постіндустріальною, а культури – в епоху постмодерну, змінюється статус знання... Протягом сорока років так звані передові науки і техніка мають справу з мовою: фонологія й лінгвістичні теорії, проблеми комунікації та кібернетика, сучасні алгебри й інформатика, обчислювальні машини та їх мови, проблеми мовних перекладів і дослідження сумісності машинних мов, проблеми збереження пам’яті та банки даних, телематика й розробка “мислячих” терміналів... - ось явні свідчення і список цей невичерпний” (Ж.-Ф.Ліотар. Состояние постмодерна. – СПб: Алетейя, 1998. – С.14-16).

На його думку, наукові знання перетворюються на операційні лише за рахунок їх переведення у деякі кількості інформації. *Головною ознакою наукового знання в культурі постмодерну стає його здатність бути проданим, набувати вартість у новому продукті, тобто перетворюватися на товар.* У свою чергу, зміна

природи знання може впливати на державну владу та інші соціальні інститути. Отже, “в епоху інформатики питання про знання більше ніж коли б то не було стає питанням про управління” (там само. – С.28). Через це змінюються й *функції університету*: поряд із функцією *професіоналізації* він повинен здійснювати й функцію *перепідготовки* або *неперервної освіти*. Йдеться про те, що університетська освіта не завершується отриманням диплома молодими людьми. Суспільство постійно вимагає від спеціалістів підвищення компетенції через засвоєння нової наукової інформації, яка “дозволить їм розширити горизонт їх професійного життя та поєднати їх технічний і етичний досвід” (там само. – С.121).

П.Козловськи (будучи релігійним філософом) розглядає інші основні риси культури постмодерну. На його погляд, головними сферами культури є *наука*, *економіка* й *мистецтво*, оскільки саме вони утворюють культуру суспільства як цілісність. Він вважає, що в усіх названих сферах культури можна простежити співвідносність: *антропоморфізм* (у культурі постмодерну) проти *техноморфізму* (у культурі модерну). Особливу роль у культурі модерну відігравало природознавство, теоріями якого намагалися описати не лише природні, але й суспільні явища. Культура постмодерну прагне усунути протистояння раціоналізму та ірраціоналізму, віднайти їх гармонію, звільнитися від нетерпимості в усіх її проявах, перейти до принципу толерантності (терпимості). Він наводить порівняльну таблицю *основних ознак культури модерну та культури постмодерну* (П.Козловски. Культура постмодерна. – М.: Республика, 1997. – С.46):

М о д е р н	П о с т м о д е р н
Функціоналізм: диференціація сфер життя та відмова від символізації культури у знаковій мові мистецтв	Контекстуальність: взаємопроникнення різних сфер життя, символізація культури у метафоричній мові знаків
Сциєнтизм у культурі знання: наука конститує світогляд	Багатоманітність різних форм корисного, освітнього та релігійного знання
Матеріалізм	Духовно-тілесний реалізм
чи	як

ідеалістичний монізм як теорії всезагальної дійсності	теорія всезагальної дійсності
Відносні теорії особистості й свободи як збільшення можливостей вибору	Субстанціальні теорії особистості, сутнісна свобода, здатна до змін ідентичність
Функціональна теорія суспільства	Органічна теорія суспільства
Природничо-науково та механістично орієнтована економічна теорія	Суспільно-наукова та природничо-наукова економічна теорія
Загалом: <i>економіко-технічний принцип прийняття рішень: “техноморфізм”</i>	Загалом: <i>Соціокультурний принцип прийняття рішень: “антропоморфізм”</i>

Разом з тим П.Козловські попереджає про можливі (у майбутньому) негативні наслідки надмірного захоплення суспільства комп'ютеризацією, яка здійснюється у культурі постмодерну. Він пише: “Оскільки комп'ютери можуть частково брати на себе виконання інтелектуальних операцій, вони постають як розумні машини і спокушають своїх користувачів у діалозі з комп'ютером та іншими машинами виконувати роль розумних машин. Якщо людина починає себе сприймати як розумну машину, це неодмінно породжує проблеми у тих сферах, де людські конфлікти й труднощі не можуть бути вирішені за взірцем техніки: в міжособистісній сфері співіснування і в усіх пограничних ситуаціях” (там само. – С.60).

Деякі філософи й культурологи обстоюють думку, що постмодерн притаманний не всій культурі, а лише літературі, мистецтву та релігії. Але більшість дослідників вважає, що він охоплює й економіку, і політику, й мораль, і науку – усі сфери суспільного життя.

Чи можна вважати, що епоха Постмодерну *вже* наступила і є загально-планетарним явищем? Відповідаючи на це питання, треба зазначити, що опозиція “модерн – постмодерн” є феноменом західноєвропейської культури, хоча деякі тенденції постмодерну проникають і в інші регіони нашої планети. І навіть стосовно країн Західної Європи феномен постмодерну ще не має чітко визначених ознак. Префікс “*пост-*” тут означає лише те, що існують *суттєві*

відмінності в основних рисах культури модерну та культури нового історичного періоду, який настав *після* модерну. Нині ж можна говорити лише про його перші кроки і про перші гіпотези, теорії, концепції, прогнози його формування, тобто про накреслення *стратегічних* завдань і перспектив суспільного розвитку. І, можливо, у майбутньому новий етап поступу людства дістане іншу назву.

Глобальні проблеми сучасності як негативні наслідки культури модерну

З реалізацією планів культури Модерну сучасні дослідники – філософи, політологи, соціологи, економісти, культурологи зв’язують виникнення сучасних глобальних проблем як його негативних наслідків. *Глобальні* (від слова *global* – *всесвітній, загальний*) – значить *всепланетарні*. Це такі проблеми сучасного етапу загальноцивілізаційного розвитку, які охопили всю земну кулю і невирішення яких може призвести до знищення планети Земля. Вперше глобальні проблеми сучасності з усією гостротою були сформульовані й чітко окреслені вченими зі світовим ім’ям, які утворили міжнародну неурядову організацію – так званий Римський клуб (*Римський, бо перше і наступні засідання відбувалися в Римі*), до якого увійшли А.Печчеї, А.Кінг, Е.Ласло, Д.Габор, Дж.Форрестер, Д.Медоуз, М.Месарович, Е.Пестель та інші вчені. Вже у перших доповідях Римському клубу, що мали красномовні назви: “Світова динаміка”, “Межі росту”, “Людство на роздоріжжі”, “За межами століття марнотратства”, “Людська якість” тощо – вчені не лише забили на сполох щодо нагромодження ядерної, атомної та іншої зброї масового знищення, виснаження не-відтворюваних природних ресурсів, росту промислового та сільськогосподарського виробництва, надзвичайно швидкого приросту народонаселення земної кулі, зростання масштабів забруднення навколишнього середовища, але й прагнули накреслити шляхи і методи розв’язання цих проблем.

В одній з перших доповідей Римському клубу А.Печчеї зазначав, що глобальні проблеми сучасного світу є одночасно й

психологічними, і соціальними, й технічними, і на додачу ще й політичними. Вони тісно переплітаються, взаємодіють, пускають глибоке коріння і дають пагони в суміжних та віддалених сферах. Основними причинами їх виникнення він назвав: безконтрольне розселення людей на планеті; нерівність та неоднорідність суспільства; соціальну несправедливість, голод і недоїдання; широке розповсюдження бідності; безробіття; інфляцію; енергетичну кризу; вже існуюче чи потенційне зменшення природних ресурсів; розпад міжнародної торгівельної та фінансової системи; протекціонізм; безграмотність і застарілу систему освіти; бунти серед молоді; відчуження; занепад міст; злочинність та наркоманію; вибух насилля й посилення поліцейської влади; тортури і терор; зневагу до закону й порядку; ядерне божевілья; політичну корупцію; бюрократизм; деградацію навколишнього середовища; занепад моральних цінностей; втрату віри; відчуття нестабільності і, нарешті, неусвідомленість усього переліку явищ.

А.Печчеї попереджав про те, що поява глобальних проблем не означає, що зникнуть або стануть менш інтенсивними проблеми регіонального, національного або локального характеру. Навпаки, вони будуть підсилені проблемами загальнопланетарного масштабу. Уряди ж країн і наявні міжнародні організації виявляються нездатними досить гнучко реагувати на відповідний стан речей. Цей висновок був зроблений на початку 70-х років і він, на жаль, підтверджується на рубежі другого та третього тисячоліть. Зокрема, Чорнобильська катастрофа не стала у свідомості світового співтовариства загальносвітовим явищем, не викликала стурбованості й занепокоєння ще непередбачуваними майбутніми наслідками для всієї земної кулі. Або взяти так звані локальні й регіональні війни, що виникли на національному, релігійному та соціальному ґрунті, які нині охопили європейський, азійський, африканський континенти й Близький Схід. І ООН, і НАТО, і ЄС, і інші міжнародні організації виявилися неспроможними ефективно розв'язати хоч би деякі з них.

Члени Римського клубу пропонували й пропонують свої засоби дослідження та розв'язання названих проблем. Наприклад, група вчених-експертів запропонувала досліджувати їх за допомогою відповідних глобальних математичних моделей, щоб прогнозувати їхні негативні наслідки. Так, Е.Ласло розробив таку модель

поведінки світового співтовариства у майбутньому, за якої необхідно скоротити матеріальне виробництво майже вдвічі, припинити вироблення зброї тощо за рахунок посиленого розвитку науки, техніки й інших технологічних засобів. А його колеги Д.Х.Медоуз, Д.Л.Медоуз, Й.Рендерс і В.Беренс побудували формалізовану модель світу, в якій прагнули відобразити існуючі глобальні проблеми шляхом поєднання того великого запасу інформації, вже нагромадженого у свідомості людей і в письмових джерелах, із новим інструментарієм для обробки інформації, а саме: системним аналізом і комп'ютером.

Досить ґрунтовно сутність та класифікація сучасних глобальних проблем досліджена радянськими філософами Д.М.Гвішиані, В.В.Загладіним, І.Т.Фроловим та іншими. Вони встановили не лише історичні рамки їх виникнення, але й суперечності, що стали підґрунтям для їх виникнення. Якщо узагальнити більшість зарубіжних і вітчизняних наукових досліджень щодо сутності глобальних проблем, то до останніх можна віднести такі:

- екологічна проблема;
- проблема загрози світової термоядерної війни;
- проблема подолання нерівномірності економічного розвитку країн із різним економічним потенціалом;
- проблема охорони здоров'я (боротьба із серцево-судинними, онкологічними захворюваннями, СНІДом);
- енергетична проблема;
- демографічна проблема;
- проблема боротьби з міжнародним тероризмом;
- проблема боротьби з неконтрольованим розповсюдженням наркотиків.

Загалом важливо зазначити, що причинами виникнення глобальних проблем сучасності стали дві групи суперечностей: “суспільство – природа” та “людина – суспільство”. Учені підкреслюють міжнародний характер як самих глобальних проблем, так і шляхів їх вирішення.

Подолання глобальних проблем сучасності неможливе без об'єднання економічних, фінансових, політичних, наукових, медичних тощо ресурсів усіх без винятку країн світу. Першими кроками мають стати глибоке і всебічне дослідження цих проблем засобами природничих та соціально-гуманітарних наук,

своєрідності їх прояву в різних регіонах Землі, а також спільне вироблення глобальної стратегії в усіх сферах міжнародних відносин. Значну роль у здійсненні цих кроків мають відіграти сучасні комп'ютерні технології. З одного боку, вони дозволять глибоко і всебічно вивчити характер глобальних проблем, а з другого – виробити глобальні моделі їх вирішення, оскільки натуральне моделювання може призвести до непередбачуваних негативних наслідків.

Представники Римського клубу запропонували власні стратегії вирішення глобальних проблем, головною з яких вони вважають *стратегію “стійкого розвитку”*. В ній говориться про *пошуки такої моделі світового розвитку, яка б дозволила забезпечити розгортання економічних і соціально-політичних процесів без катастроф*. Це означає, що світова спільнота повинна *своєчасно* виявляти різного роду суперечності, можливі перекоси в економічному та соціальному розвитку різних країн і регіонів, щоб *своєчасно* їх усувати шляхом переговорів (а не застосування зброї) у сферах економіки, політики, культурно-етнічних стосунків тощо.

Концепція “стійкого розвитку” базується на тому очевидному факті, що світ є єдиним і в той же час різноманітним. У ньому співіснують десятки різних етнічних та національних культур, локальних цивілізацій, які є неповторними, але мають бути толерантними стосовно одна одної. Провідною ідеєю зазначеної концепції виступає ідея вироблення людством *глобальної свідомості*, тобто *усвідомлення всіма людьми взаємозалежності різних регіонів земної кулі у різних галузях*. Узгодженню, оптимізації різних сфер міжнародного життя може сприяти застосування комп'ютерних технологій, які дозволяють створювати глобальні моделі світового розвитку.

Найбільш ефективними на сьогодні моделями дослідження глобальних, та й регіональних, проблем вважаються синергетичні стохастичні (імовірнісні) моделі, для побудови яких застосовується весь арсенал сучасних математичних теорій, оскільки всі глобальні процеси є відкритими, самоорганізованими, нелінійними, невірноваженими системами з явищами флуктуацій, дисипацій, когерентності, біфуркаційності тощо, поведінку яких можна передбачити лише з незначною долею ймовірності. Вони здатні максимально враховувати всі складові частини еволюції Землі й

Всесвіту з її нелінійними ефектами, сприяти *кoeволюції* (гармонійному поєднанню) людини та Всесвіту. Це дозволить у майбутньому досягти бажаних її наслідків та виключати (або хоч би згладжувати) негативні події.

Феномен глобалізації у сучасному цивілізаційному розвитку

Кінець минулого століття ознаменувався якісно новими феноменами у загальноцивілізаційному поступі людства, серед яких найвагоміше значення має глобалізація. При цьому необхідно усвідомити суттєві відмінності між поняттями «глобальні проблеми» та «глобалізація». Під глобалізацією розуміється нова, особлива якість взаємозалежності і цілісності світу, коли не дивлячись на очевидну розколотість світу, у ньому відбуваються такі процеси в економіці, політиці, фінансовій діяльності, інформаційній сфері, розвитку й функціонуванні духовної культури, які кидають виклик розколотості світу.

Термін “глобалізація” був уведений до наукового обігу Р.Робертсоном ще 1983 р., проте більшість дослідників сучасних світових процесів досить тривалий час не звертали особливої уваги на нього й не застосовували у соціальних теоріях. Лише із середини 90-х років XX століття у зв’язку з міжнародними науковими дискусіями щодо нових тенденцій у світовому устрої, що виникли внаслідок завершення “холодної війни”, цей термін став широко застосовуватися філософами, політологами, соціологами, економістами, культурологами тощо для характеристики нових реалій світового розвитку. Вони досліджують *об’єктивні процеси* загальнопланетарного масштабу, що торкаються різних сфер суспільного життя.

У сучасному світі економічні, фінансові й торгові зв’язки оплутали всю планету, не залишивши окремим народам і країнам альтернативи їхньому входженню в єдине світове господарство. Головною ознакою в галузі економіки стало посилення впливу транснаціональних корпорацій (ТНК), які визначають економічний світопорядок. На сьогодні таких ТНК у світі існує понад 50 000, а чисельність їх філіалів у всіх регіонах сягає півмільйона

(А.Н.Чумаков. *Глобализация. Контуры целостного мира.* – М.: Проспект, 2005. – С.252).

Зміцнення позицій ТНК супроводжується формуванням глобального (наднаціонального) ринку і глобалізацією фінансових потоків. Зокрема, вирішальну роль відіграють світові ринки тих товарів і послуг, які мають особливе значення для функціонування всіх без винятку країн (ринок нафти й газу, ринок авіаперевезень, ринок зерна, ринок інформаційних та туристичних послуг тощо). ТНК формують світові ціни на зазначені товари та послуги й тим самим впливають на економічну політику кожної окремої країни. Внаслідок таких скоординованих дій монополістів виникають ефекти резонансів, коли економічні підйоми чи спади переносяться з однієї країни або регіону в інші, що тісно зв'язані з їх економікою. Так виникають, наприклад, сучасні енергетичні кризи, що ведуть до спаду виробництва в енергозалежних регіонах, до зростання там безробіття.

Відомо, що нині управління та регулювання міжнародних економічних відносин здійснюються через функціонування різних міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк, Всесвітня торгова організація (ВТО), Всесвітній банк реконструкції і розвитку та інші впливові організації. Вони стояли біля витоків утворення глобального ринку фінансів (капіталу), а також всесвітнього ринку робочої сили, послуг, зв'язку, комунікацій, технологій і т. ін. Суттєвим результатом функціонування цієї системи ринків стали міжнародний поділ праці, переміщення значних мас робочої сили з одних географічних регіонів у інші, зокрема, з Південно-Східної Азії до США та країн Західної Європи.

Особливе місце у глобалізаційних процесах посідає інформатизація. Після того, як у 1991 р. з'явилася всесвітня інформаційна мережа (Інтернет), світова спільнота замкнулась інформаційно. Сьогодні у світі налічується близько 40 млн. користувачів Інтернету і ця кількість невпинно зростає. Всесвітня комп'ютерна мережа замінює послуги пошти, телеграфу, телефону, копіювальної техніки і навіть магазинів, що призводить до виникнення єдиного світового інформаційного простору.

Інтернаціоналізація економічного, політичного та фінансового життя, глобальна інформатизація ведуть до уніфікації й духовного

життя різних народів і країн. Зокрема, об'єктивним породженням зазначених вище процесів став феномен “масової культури”. Російський дослідник О.М.Чумаков переконливо доводить, що цей феномен пояснюється не стільки глибокими взаємовпливами етнічних та національних культур, скільки стандартизацією соціальних умов повсякденного життя людей. Так, у більшості регіонів планети відбувається спрощене тиражування взірців високого мистецтва, моди в одязі, застосуванні побутової техніки тощо. Процесу “масовизації” культури сприяє також розвиток засобів масової інформації, які здатні відтворити в будь-якій кількості культуру, світоглядні кліше, мовленнєві штампи, стереотипи мислення, поведінки та способу життя (там само. – С.257).

Не оминули глобалізаційні процеси й систему освіти. Болонська система вищої освіти, до якої втягується й Україна, є одним із проявів стандартизації освітнього процесу. Швидке кількісне збільшення університетів, інститутів, академій, коледжів і інших навчальних закладів посилює боротьбу за абітурієнтів, що в кінцевому підсумку нівелює цінність диплому про вищу освіту. “Омасовлення”, стандартизація, некритичний підхід до переймання чужого досвіду у цій сфері обертається для суспільства знеціненням вищої освіти, зниженням рівня загальної культури майбутніх спеціалістів та здатності до вирішення складних соціальних проблем. Проте ці процеси є об'єктивними, їх зупинити неможливо, оскільки система вищої освіти перетворюється на свого роду валюту, що контролює підготовку кадрів, формування світоглядних стандартів, можливості працевлаштування в різних країнах світу.

Отже, глобалізація кидає виклик розколотості світу, автономізації та атомізації народів і культур, веде до єдності господарських зв'язків, соціально-політичних процесів та історичної долі різних країн. Вона веде до діалогу й полілогу культур і етосів у пошуках гармонічного об'єднання людства перед лицем загальних загроз та глобальних проблем (*етос – сукупність звичаїв, норм, правил, ціннісних настанов і т.п., прийнятих у певних професійно чи станово локалізованих соціокультурних практиках. Наприклад, етос учених, етос середньовічних лицарів тощо*).

Проте не можна лише *позитивно* оцінювати значення глобалізаційних процесів. Слід відзначити й негативні тенденції, що породжуються глобалізацією. Так, після розвалу Радянського Союзу “двополюсний” світ перетворився не на “багатополюсний”, про який мріяло людство, а на “однополюсний”, у центрі якого – Сполучені Штати Америки. Це супроводжується експансією американських стандартів на більшість регіонів земної кулі, оголошених США зоною національних інтересів (*експансія – розширення сфер впливу державних органів, монополістичних угруповань тощо, який здійснюється як економічними методами, так і позаекономічними, зокрема, військовим втручанням у справи інших країн, дипломатичним тиском тощо*). США без дозволу ООН і погодження з міжнародним співтовариством проводить свої військові операції, наприклад, проти колишньої Югославії, в Афганістані, Іраку тощо.

Американські транснаціональні корпорації контролюють більшу частину виробництва та збуту різноманітних товарів масового споживання. Відбувається насильницька доларизація світового фінансового ринку. США наводнили практично увесь світ неконвертованими доларами і вже майже три десятиліття не обмінюють своїх грошей на золото. На початок 70-х рр. XX ст. у всьому світі в обігу було біля 80 млрд. доларів, тоді як у самих США – біля 50 млрд. доларів. На початку XXI століття це співвідношення збільшилося втричі (*А.Н.Чумаков. Глобалізація. Контури целостного мира. – М.: Проспект, 2005. – С.256*). Майже всі країни світу опинилися у фінансовому боргу перед США і цей борг має тенденцію до зростання. У міжнародній політиці державні діячі США демонструють норми “подвійної моралі” стосовно до інших країн.

Іншим негативним наслідком глобалізації є нівелювання етнічних і національних цінностей різних народів і країн під натиском стандартизації, усереднення матеріальної й духовної культури. “Вестернізація” (west – захід) духовної культури загрожує знищенням національного мистецтва, кіно, театру, мови, літератури. Американські бойовики, трилери, вестерни, порнофільми заповнили екрани країн усіх континентів. Американська поп-музика тиражується через компакт-диски і наводнила світовий музичний ринок. Американізована англійська

мова домінує не лише в науці, економічній і політичній сферах, але й у побуті, що стримує розвиток національних мов, невинувато забруднює їх американізмами.

Нав'язування американських стандартів і цінностей усім народам зустрічає спротив з боку цілих регіонів. У цьому зв'язку виникають нові вектори цивілізаційного розвитку: з одного боку, Західна – Східна вісь, а з другого – Північна – Південна, які не лише перетинаються, але й протистоять одна одній. Це породжує нові проблеми загальноцивілізаційного розвитку. В такому разі найкращою стратегією майбутнього вважається досягнення не лише єдності світу, яка може поглинути національну самобутність та самоідентичність кожного народу, але й *реальне* збереження плюралізму етнічних і національних культур за їхнього постійного взаємопроникнення, діалогу й полілогу.

Явище глобалізації приковує до себе пильну увагу в усіх країнах світу. Його дослідженням переймаються не лише вчені, філософи, культурологи, але й державні та громадські діячі, оскільки йдеться про перспективи пошуку моделей нового міжнародного порядку у цілісному взаємозалежному світі, щоб він став справді безпечним і стабільним. Вирішення цього завдання не може бути легким та простим, оскільки людство нагромадило чимало глобальних і регіональних проблем, без вирішення яких неможливе формування справедливого світоустрою. Це є завданням досить віддаленого майбутнього людства.

Основні терміни

Модерн – історичний період у розвитку західноєвропейської цивілізації, який охоплює час від початку XVI ст. до середини XX ст.

Постмодерн – історичний період, що розпочався у Західній Європі з другої половини XX століття і триває тепер.

Глобальні проблеми – сукупність економічних, соціально-політичних, екологічних та інших суперечностей, що охопили планету Земля з кінця 60-х років XX століття, невирішення яких ставить під загрозу майбутнє людства.

Глобалізація – об’єктивні процеси загальноцивілізаційного розвитку, які визначають взаємозалежність і цілісність світу в усіх сферах суспільного життя, підкреслюють спільність історичної долі людства.

Стійкий розвиток – наукова концепція, в якій висувається ідея створення такої *моделі* світового розвитку, яка б забезпечувала мирне співіснування всіх народів на основі врахування економічних, політичних і етно-культурних інтересів *кожного* з них.

Питання та завдання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність історичної періодизації суспільства за опозицією “модерн – постмодерн”?
2. Чим різняться підходи Ж.-Ф.Ліотара та П.Козловськи до визначення основних рис культури постмодерну?
3. Порівняйте сутнісні риси інформаційного суспільства та культури постмодерну.
4. Здійсніть класифікацію основних глобальних проблем сучасності.
5. Поясніть, у чому криється об’єктивний характер глобалізації.
6. Назвіть негативні тенденції сучасних глобалізаційних процесів.
7. Покажіть відмінності між глобальними проблемами та глобалізацією.
8. Які шляхи вирішення глобальних проблем пропонує Римський клуб? Чи згодні Ви з цими пропозиціями?

Література

Основна:

ПРАКТИКУМ З ФІЛОСОФІЇ: Навч. посібн. / Л.Г.Дротянко, О.А.Матюхіна, В.Г.Вдовиченко та ін. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – С.217-231.

ЛУК'ЯНЕЦЬ В.С., Соболев О.М. Філософський постмодернізм. – К.: Абрис, 1998. – 352 с.

ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов. / авт. кол. Фролов И.Т. и др. – М.: Республика, 2004. – С. 590-605.

ГУРЕВИЧ П.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – С. 413-433.

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М.: Логос, 2002. – С. 285-291.

НОВАЯ ФИЛОСОФСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ: В 4-х томах. Ред. В.С.Степин и др. Статьи: «Информационное общество», «Культура», «Цивилизация», «Модернизм», «Постмодернизм», «Глобальные проблемы».

ФІЛОСОФІЯ: Навчальний посібник /І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко та ін.; За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С.556-576.

ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. - К., 2001. – Розділи 4,5.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 364-419.

Додаткова:

ДРОТЯНКО Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання: (Постнекласичне дослідження). – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу, 2000. – С.110-124, 350-367.

ЕНЦИКЛОПЕДИЯ постмодернизму / За ред. Ч.Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Основы, 2003. – 503 с.

ЗАГЛАДИН В.В., Фролов И.Т. Глобальные проблемы современности: научный и социальный аспекты. – М.: Международные отношения, 1981. – 240 с.

КАСТЕЛЬС М. Интернет-галактика. – К.: Ваклер, 207. – 304 с.

КОЗЛОВСКИ П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия общественного развития. – М.: Республика, 1997. – 240 с.

КРИМСЬКИЙ С.Б. Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.

ХАНТИНГТОН С. Столкновение цивилизаций. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – 603 с.

УЄБСТЕР Ф. Теории информационного общества. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

ФРОЛОВ И.Т. О человеке и гуманизме: Работы разных лет. – М.: Политиздат, 1989. – 559 с.

ЧУМАКОВ А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира. – М.: Проспект, 2005. – 432 с.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии: От классики к современности: Учеб пособие для вузов. М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С.576-600.

Першоджерела

ЛИОТАР Ж.-Ф. Состояние постмодерна. – СПб: Алетейя, 1997. – С.14-23.

МИР философии: Книга для чтения: В 2 ч. / Сост. П.С.Гуревич, В.И.Столяров. – М., 1991. – Ч.2. – С.522-538, 541-545, 558-585.

СУЧАСНА зарубіжна філософія: Основні течії і напрямки: Хрестоматія. – К.: 1996. – С.

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН П. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – С.220-226.

ТОЙНБИ А. Цивилизация перед судом истории. – СПб: Прогресс-Культура, 1996. – С.

ТОФФЛЕР Э. Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – С.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С. 206 – 217.